

ISSN 2617-9660

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18))

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ
З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

**ЕКСПЕРТ:
ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК
І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 6 (18) – грудень 2021

ISSN 2617-9660

DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18))

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ
ЕКСПЕРТИЗИ З ПИТАНЬ
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ

ЕКСПЕРТ: ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 6 (18) – грудень 2021

Електронне наукове видання
підготовлене у науковому партнерстві
із Всеукраїнською Асамблеєю
докторів наук з державного управління

Київ
Видавництво Ліра-К
2021

Редакція

Головний редактор

Романенко Євген Олександрович,
доктор наук з державного управління, професор,
Проректор з наукової роботи Національного
авіаційного університету, Президент Асамблеї
докторів наук з державного управління України,
Академік Міжнародної Кадрової Академії,
Академії наук вищої школи та Української
Технологічної Академії, Почесний доктор На-
ціонального інституту економічних досліджень
Грузії, Заслужений юрист України. Заступники
головного редактора:

Федоренко Владислав Леонідович,
доктор юридичних наук, професор,
DrHb-доктор хабілітований наук правничих,
заслужений юрист України
Кислий Анатолій Михайлович,
доктор юридичних наук, професор
Жукова Ірина Віталіївна,
кандидат наук з державного управління,
доцент

Видається з листопада 2018 року
Періодичність: 6 разів на рік + спецвипуск
Друкується за рішенням Вченої ради
Науково-дослідного центру судової експертизи
з питань інтелектуальної власності
Міністерства юстиції України
(Протокол №3/2021 від 22.12.2021)

Згідно Наказу Міністерства освіти і науки
України від 28.12.2019 № 1643 (Додаток 4)
журналу присвоєно категорію «Б»
в галузях юридичних наук та державного
управління

Видання включено до Google Scholar, а також,
до міжнародних наукометричних баз: Turkish
Education Index (Турція), Polish Scholarly
Bibliography (Польща), Eurasian Scientific Journal
Index, ResearchBib.

Відповідальність за зміст, достовірність фактів,
цитат, цифр несуть автори матеріалів. Редакція
залишає за собою право на незначне редагування
і скорочення (зі збереженням авторського
стилю та головних висновків). Редакція не
завжди поділяє думки авторів та не несе
відповідальність за надану ними інформацію.
Матеріали подано в авторській редакції.
Передрук – тільки з дозволу редакції.

Адреса редакційної колегії: бульвар Л. Українки,
26, офіс 501, м. Київ, 01133,
e-mail: irina_pravo@ukr.net, <https://intellect.org.ua/>

Адреса видавництва:
«Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1
тел./факс (044) 247-93-37; 228-81-12
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net

Editorial

Editorial in Chief

Romanenko Yevgen Oleksandrovych,
Doctor of Science in Public Administration,
Professor, Vice-Rector for Research at the National
Aviation University, President of the Assembly of
Doctors of Science in Public Administration
of Ukraine, Academician of International
Personnel Academy, Academy of Higher Schools
and Ukrainian Technological Academy, Honorary
Doctor of Economics and National Studies
of Ukraine

Honored Lawyer of Ukraine Deputy Editors:
Fedorenko Vladislav Leonidovich,
Doctor of Law, Professor, DrHb-Doctor Habilitated
Law Sciences, Honored Lawyer
of Ukraine
Kisliy Anatoliy Mikhailovich,
Doctor of Law, Professor
Iryna Vitaliivna Zhukova,
Candidate of Sciences in Public Administration,
Associate Professor

Published from november 2018
Pereodisity: 6 times on a year + one
Published according to the decision
of the Academic Council of the Research Center
for Forensic Examination on Intellectual
Property of the Ministry of Justice of Ukraine
(Protocol No 3/2021 from 22.12.2021)

According to the Order of the Ministry of
Education and Science of Ukraine dated December
28, 2019 № 1643 (Annex 4), to the magazine was
assigned category "B" in the fields of legal sciences
and public administration.

The publication is included in Google Scholar,
as well as in international scientific databases:
Turkish Education Index (Turkey), Polish Scholarly
Bibliography (Poland), Eurasian Scientific Journal
Index, ResearchBib.

The authors are responsible for the content,
accuracy of the facts, quotes, numbers. The editors
reserves the right for a little change and reduction
(with preservation of the author's style and main
conclusions). Editors can not share the world views
of the authors and are not responsible
for the information provided. Materials filed
in the author's edition.
Reprinting – with the editorial's permission strictly.

Address of the editorial board:
L. Ukrainka Boulevard, 26, office 501, Kyiv, 01133.,
e-mail: irina_pravo@ukr.net, <https://intellect.org.ua/>

Address of the editorial:
«Publishing Lira-K»
Certificate number 3981, series DK.
03142, Kyiv, street. V. Stusa, 22/1
tel / fax (044) 247-93-37; 228-81-12
Website: lira-k.com.ua, editorial: zv_lira@ukr.net

Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління : електронне наукове видання : збірник. – 2021. – № 6 (18) – грудень. – Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. – 238 с.

Головний редактор:

Романенко Євген Олександрович – доктор наук з державного управління, професор, Заслужений юрист України, проректор з наукової роботи Національного авіаційного університету, Президент громадської наукової організації «Всеукраїнська Асамблея докторів наук з державного управління», Академік Міжнародної Кадрової Академії, Академії наук вищої школи та Української Технологічної Академії, Почесний доктор Національного інституту економічних досліджень Грузії.

Заступники головного редактора:

Федоренко Владислав Леонідович – доктор юридичних наук, професор, DrHb-доктор хабілітований наук правничих (Польська академія наук), Заслужений юрист України, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України.

Кислий Анатолій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Жукова Ірина Віталіївна – кандидат наук з державного управління, доцент, проректор з наукової роботи ПВНЗ Університет Новітніх Технологій, заступник директора з навчально-виховної роботи Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти».

Члени редакційної колегії з державного управління:

1. **Акімова Людмила Миколаївна**, доктор наук з державного управління, професор, Заслужений працівник освіти України, професор кафедри фінансів та економічної безпеки Національного університету водного господарства та природокористування.

2. **Валух Андрій Миколайович**, доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри державного управління документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування.

3. **Воротін Валерій Євгенович**, доктор наук з державного управління, професор, завідувач відділу комплексних проблем державотворення Інституту законодавства Верховної Ради України.

4. **Гурковський Володимир Ігорович**, доктор наук з державного управління, старший дослідник, Перший заступник директора ВГО «Центр дослідження проблем публічного управління».

5. **Кіслов Денис Васильович**, доктор наук з державного управління, доцент, академік Української академії наук, Академік Національної Академії наук вищої освіти України, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом.

6. **Кринична Ірина Петрівна**, доктор наук з державного управління, професор.

7. **Міхальський Томаш**, доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету, Гданськ, Польща.

8. **Мотренко Тимофій Валентинович**, професор кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом, доктор філософських наук, професор, Академік Національної академії педагогічних наук України.

9. **Новак-Каляєва Лариса Миколаївна**, доктор наук з державного управління, професор.

10. **Орлова Наталія Сергіївна**, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри публічного управління та адміністрування Київського національного торговельно-економічного університету.

11. **Рябцев Геннадій Леонідович**, доктор наук з державного управління, кандидат тенічних наук, професор, професор Києво-Могилянської школи врядування, головний науковий співробітник Національного інституту стратегічних досліджень, директор спеціальних проєктів Науково-технічного центру «Псіхея», член Експертної ради Міністерства енергетики України, член Комітету з питань розвитку економічної конкуренції Торгово-промислової палати України, експерт Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти.

12. **Стрельбицький Микола Павлович**, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри національної безпеки Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого ПрАТ «Міжрегіональна Академія управління персоналом».

13. **Сурай Інна Геннадіївна**, доктор наук з державного управління, старший науковий співробітник, професор, професор кафедри публічної політики Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка

14. **Тимошик Лілія Павлівна**, кандидат економічних наук, Вчений секретар Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, судовий експерт, оцінювач.

15. Хаджирадева Світлана Костянтинівна, доктор наук з державного управління, професор, заступник директора Української школи урядування – керівник Центру оцінювання кандидатів на зайняття посади державної служби.

16. Якимчук Аліна Юріївна, доктор економічних наук, професор, професор кафедри державного управління, документознавства та інфор-

маційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування.

17. Яровой Тихон Сергійович, кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри публічного адміністрування Міжрегіональної Академії управління персоналом.

Члени редакційної колегії з права:

18. Барабаш Юрій Григорович, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, проректор з навчальної роботи Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

19. Батанов Олександр Васильович, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу конституційного права та місцевого самоврядування Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України.

20. Берназюк Ян Олександрович, доктор юридичних наук (конституційне право; муніципальне право), професор кафедри конституційного та міжнародного права, Заслужений юрист України, професор кафедри Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського.

21. Вечорек Лешик, доктор хабілітований, доцент, завідувач кафедри кримінального права, кримінології та криміналістики Відділення права та соціальних наук Університету Яна Кохановського в м. Кельце (Польща).

22. Кайдашев Роман Петрович, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного, фінансового та банківського права Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого ПрАТ «Міжрегіональна Академія управління персоналом».

23. Кислий Анатолій Михайлович, доктор юридичних наук, професор, директор Навчально-наукового інституту права імені князя Володимира Великого ПрАТ «Міжрегіональна Академія управління персоналом».

24. Коваленко Валентин Васильович, доктор юридичних наук, професор, провідний науковий співробітник сектору авторського права та суміжних прав лабораторії авторського права та інформаційних технологій Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України.

25. Козаченко Олександр Іванович, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри управління безпекою, правоохоронної та антикорупційної діяльності Міжрегіональної Академії управління персоналом.

26. Кравчук Володимир Миколайович, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки.

27. Нестерович Володимир Федорович, доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри дер-

жавно-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.

28. Нестор Наталія Володимирівна, доктор юридичних наук, заступник директора з наукової роботи Київського науково-дослідного інституту судових експертиз, Заслужений юрист України.

29. Ніколас Шмітт, кандидат наук, старший науковий співробітник Інституту федералізму Університету Фрібургу (Швейцарія).

30. Скрипнюк Олександр Васильович, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України, Заслужений юрист України, директор Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

31. Сопілко Ірина Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, Відмінник освіти України, Заслужений юрист України, декан юридичного факультету Національного Авіаційного Університету.

32. Спришак Каміль, доктор хабілітований з правових наук (DfHb), професор Факультету юридичних і суспільних наук Університету ім. Яна Кохановського в м. Кельце, Польща.

33. Стрельбицька Лілія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін Національної академії Служби безпеки України.

34. Титко Анна Василівна, кандидат юридичних наук, провідний науковий співробітник Національної академії внутрішніх справ.

35. Яблонська-Бонса Йоланта, професор, доктор юридичних наук, керівник кафедри теорії, філософії та історії права Академії Леона Козьмінського в Варшаві, головний редактор часопису «Критика права» (Польща).

36. Янчук Артем Олександрович, доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, радник Першого заступника Голови Верховної Ради України.

37. Яскренія Єжи, професор, доктор хабілітований (Dr Hab), декан Факультету юридичних і суспільних наук Університету ім. Яна Кохановського в м. Кельце, завідувач кафедри конституційного, європейського і міжнародного публічного права, Віце-президент Правління Польського Товариства конституційного права, Спікер Товариства Польських парламентаріїв, член Правління Європейського Товариства колишніх парламентаріїв Ради Європи (FP-AP) в Парижі (Польща).

Editor in Chief:

Romanenko Yevgen Oleksandrovych – Doctor of Science in Public Administration, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Vice-Rector for Research at the National Aviation University, President of the All-Ukrainian Assembly of Doctors of Science in Public Administration, Academician of the International Personnel Academy, Academy of Higher Education and Ukrainian Academy of Technology, Honorary Doctor National Institute for Economic Research of Georgia.

Deputy Editors:

Fedorenko Vladislav Leonidovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Scientific Research Center of Forensic Examination from the questions of Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine.

Kisliy Anatoliy Mikhailovich – Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Research Institute of Law of the Interregional Academy of Personnel Management.

Zhukova Iryna Vitaliivna – Candidate of Science in Public Administration, Associate Professor, Vice-Rector for Research at the University of New Technologies, Deputy Director from the Educational Work of the Educational and Scientific Institute of Management and Psychology of the State Institution of Higher Education UNIVERSITY OF EDUCATIONAL MANAGEMENT.

Members of the editorial board of Public Administration:

1. **Akimova Lyudmyla Mykolayivna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Professor of the Department of Finance and Economic Security of the National University of Water Management and Nature Management.

2. **Valyukh Andriy Mykolayovych**, Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor, Professor of the Department of Public Administration of Documentation and Information Activity of the National University of Water Management and Nature Management.

3. **Vorotin Valeriy Yevhenovych**, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Head of the Department of Complex Problems of State-Building of the Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine.

4. **Gurkovsky Volodymyr Ihorovych**, Doctor of Science in Public Administration, Senior Researcher, First Deputy Director of the Center for Public Administration Problems.

5. **Kislov Denys Vasyliovych**, Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor, Academician of the Ukrainian Academy of Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of Higher Education of Ukraine, Professor of the Department of Public Administration of the Interregional Academy of Personnel Management.

6. **Krynchna Iryna Petrovna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor.

7. **Tomasz Michałski**, Doctor of Science, Associate Professor of the Department of Geography of Regional Development, University of Gdańsk, Gdańsk, Poland.

8. **Motrenko Tymofii Valentinovich**, Professor of the Department of Public Administration of

the Interregional Academy of Personnel Management, Doctor of Philosophy, Professor, Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

9. **Novak-Kalyaeva Larysa Mykolayivna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor.

10. **Orlova Natalia Sergeevna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of Public Administration and Administration of Kyiv National University of Trade and Economics.

11. **Ryabtsev Hennadiy Leonidovych**, Doctor of Science in Public Administration, Candidate of Technical Sciences, Professor, Professor of Kyiv-Mohyla School of Government, Chief Researcher of the National Institute for Strategic Studies, Director of Special Projects of the Psyche Scientific and Technical Center, Member of the Expert Council of the Ministry of Energy of Ukraine, member of the Committee on Economic Competition Development of the Chamber of Commerce and Industry of Ukraine, expert of the National Agency for Quality Assurance in Higher Education.

12. **Strelbytsky Mykola Pavlovych**, Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of National Security of the Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great PJSC "Interregional Academy of Personnel Management".

13. **Surai Inna Gennadiyivna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Professor of the Department of Public Policy, Educational and Scientific Institute of Public Administration and Civil Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

14. **Tymoschyk Lilia Pavlivna**, Candidate of Economic Sciences, Scientific Secretary of the Research Center for Forensic Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, forensic expert, appraiser.

15. **Khadzhiradeva Svitlana Kostiantynivna**, Doctor of Science in Public Administration, Professor, Deputy Director of the Ukrainian School of Government – Head of the Center for Evaluation of Candidates for Civil Service Positions.

16. **Yakymchuk Alina Yuriyivna**, Doctor of Economics, Professor, Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Informa-

tion Activity of the National University of Water Management and Nature Management.

17. **Yarovoy Tikhon Sergeevich**, Candidate of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Public Administration of the Interregional Academy of Personnel Management.

Members of the editorial board:

18. **Barabash Yuriy Hryhorovych**, Doctor of Law, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Vice-Rector for Academic Affairs of the National Law University named after Yaroslav the Wise.

19. **Batanov Oleksandr Vasyliovych**, Doctor of Law, Professor, Leading Researcher of the Department of Constitutional Law and Local Self-Government of the Institute of State and Law named after VM Koretsky NAS of Ukraine.

20. **Bernazyuk Jan Oleksandrovych**, Doctor of Law (constitutional law; municipal law), Professor of the Department of Constitutional and International Law, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the Department of Tavriya National University. VI Vernadsky.

21. **Vechorek Leszyk**, habilitated doctor, associate professor, head of the Department of Criminal Law, Criminology and Criminology, Department of Law and Social Sciences, Jan Kokhanowski University in Kielce (Poland).

22. **Kaidashev Roman Petrovich**, Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of Administrative, Financial and Banking Law of the Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great PJSC "Interregional Academy of Personnel Management".

23. **Kisly Anatoliy Mykhailovych**, Doctor of Law, Professor, Director of the Educational and Scientific Institute of Law named after Prince Volodymyr the Great of PJSC «Interregional Academy of Personnel Management».

24. **Kovalenko Valentyn Vasyliovych**, Doctor of Law, Professor, Leading Researcher of the Copyright and Related Rights Sector of the Laboratory of Copyright and Information Technologies of the Research Center for Forensic Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine.

25. **Kozachenko Oleksandr Ivanovych**, Candidate of Law, Senior Researcher, Professor of the Department of Security Management, Law Enforcement and Anti-Corruption Activities of the Interregional Academy of Personnel Management.

26. **Kravchuk Volodymyr Mykolayovych**, Doctor of Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Constitutional, Administrative and International Law of Volyn National University named after Lesya Ukrainka.

27. **Nesterovych Volodymyr Fedorovych**, Doctor of Law, Associate Professor, Head of the De-

partment of State and Legal Disciplines of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko.

28. **Nestor Natalia Vladimirovna**, Doctor of Law, Deputy Director for Research at the Kyiv Research Institute of Forensic Science, Honored Lawyer of Ukraine.

29. **Nicholas Schmitt**, PhD, senior researcher at the Institute of Federalism, University of Fribourg (Switzerland).

30. **Skrypniuk Oleksandr Vasyliovych**, Doctor of Law, Professor, Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Director of the Institute of State and Law. V.M. Koretsky NAS of Ukraine.

31. **Sopilko Iryna Mykolayivna**, Doctor of Law, Professor, Excellence in Education of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Dean of the Faculty of Law of the National Aviation University.

32. **Spryszak Kamil**, Doctor habilitatis in legal sciences (DrHb), professor of the Department of Law and Social Sciences at the Jan Kochanowski University in Kielce, Poland.

33. **Strelbytska Lilia Mykolayivna**, Doctor of Law, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Head of the Department of Civil Law Disciplines of the National Academy of Security Service of Ukraine.

34. **Titko Anna Vasylivna**, Candidate of Law, Leading Researcher of the National Academy of Internal Affairs.

35. **Jablonska-Bonsa Jolanta**, Professor, Doctor of Law, Head of the Department of Theory, Philosophy and History of Law of the Leon Kozminski Academy in Warsaw, Editor-in-Chief of the journal Critique of Law (Poland).

36. **Yanchuk Artem Oleksandrovych**, Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Adviser to the First Deputy Chairman of the Verkhovna Rada of Ukraine.

37. **Yaskrenia Jerzy**, Professor, Doctor Habilitated (Dr Hab), Dean of the Faculty of Law and Social Sciences, University. Jan Kokhanowski in Kielce, Head of the Department of Constitutional, European and International Public Law, Vice-President of the Board of the Polish Society of Constitutional Law, Speaker of the Society of Polish Parliamentarians, Member of the Board of the European Society of Former Parliamentarians (FP-AP) in Paris (Poland).

ЗМІСТ

Судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності

**Федоренко Владислав Леонідович,
Фоя Оксана Анатоліївна,
Чабанець Тетяна Миколаївна**
Дослідження фонетичної схожості торговельних марок при проведенні судової експертизи з питань інтелектуальної власності 11

**Голікова Олена Валеріївна,
Заїкіна Тетяна Василівна**
Особливості дослідження систем обміну миттєвими повідомленнями (месенджеру) «telegram» 28

Судова експертиза, криміналістика та кримінологія

**Біла Юлія Олегівна,
Мороз Римма Євгенівна**
Теорія Чезаре Ломброзо: переваги та недоліки 37

**Бондар Володимир Сергійович,
Соколов Олексій Сергійович**
Імплементация окремих міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють обіг зброї у світі у відчизняне законодавство та експертну практику 46

**Віхляєв Олексій Костянтинович,
Германюк Ірина Володимирівна**
Економіко-правові проблеми документообігу економічної експертизи в аспекті збору за одноразовим (спеціальним) добровільним декларуванням 56

**Кісінь Наталія Валеріївна,
Гуцул Віталій Олександрович,
Ярошовець Василь Миколайович**
Підготовка судових експертів в установах Міністерства Юстиції України: проблемні аспекти та можливі зміни у законодавстві 67

Державотворення і правотворення

Крусян Анжеліка Романівна
Науково-практична парадигма взаємодії місцевих органів публічної влади в умовах децентралізації в Україні 79

Правосуддя та судоустрій

Кравцова Тетяна Миколаївна
Співвідношення методології сучасного правознавства та методології адміністративно-правової науки: актуальні питання 98

Проблеми сучасного конституціоналізму

**Кравчук Володимир Миколайович,
Юхимюк Ольга Михайлівна**
Склад термінології у конституціях України та Польщі 105

Нестерович Володимир Федорович
Види виборчих цензів: зарубіжна та українська практика 113

Питання публічного права

Комнатний Сергій Олександрович
Зв'язок світоглядних очікувань
громадян із житловою політикою
держави..... 166

Юрченко Віктор Валерійович
Особливості реалізації повноважень
державної міграційної служби
України щодо надання електронних
послуг у сфері міграції та
громадянства..... 179

Питання приватного права

**Шуміло Інеса Анатоліївна,
Овчаренко Владислава Сергіївна,
Філіпченко Каріма Шодіївна**
Правова природа смарт-
контрактів та проблемні
питання вибору права 188

Міжнародне право

Берназюк Ян Олександрович
Принцип пропорційності
у практиці Європейського Суду
з прав людини..... 197

Функціонування і розвиток механізмів державного управління

Лапшун Анастасія Ігорівна
Характеристика принципів
публічних послуг у сфері
справляння податків 215

**Лопушинський Іван Петрович,
Філіппова Вікторія Дмитрівна,
Плющ Руслан Миколайович**
Розбудова в Україні
громадянського суспільства
як механізм ефективного
державотворення 223

ШАНОВНІ ДРУЗІ ТА КОЛЕГИ!

У переддень Різдвяних і Новорічних свят вітаємо численну авторську та читацьку аудиторію фахового часопису Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України та його наукових партнерів «Експерт: парадигми юридичних наук та державного управління» із успішним і плідним завершенням 2021 року. Цей рік, не зважаючи на всі складнощі, виявився щедрим на наукові здобутки у сфері експертології, державотворення та правотворення, а також публічного управління. Про це свідчать цікаві та змістовні публікації, якими українські та зарубіжні дописувачі «Експерта», як науковці, так і судові експерти, радували своїх читачів 6 разів за цей рік.

**З повагою,
Директор Департаменту експертного
забезпечення правосуддя
Міністерства юстиції України,
кандидат юридичних наук**

Знаково, що вихід цього випуску нашого часопису передує відзначенню 17 річниці з дня утворення його засновника – Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України. Систематичне видання з 2018 року власного наукового часопису «Експерт: парадигми юридичних наук та державного управління» є важливим індикатором посилення рівня розвитку науково-дослідної діяльності Центру та забезпечення транспарентності фахового дискурсу з проблем теорії та практики судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності на всеукраїнському рівні.

На сторінках репрезентованому вашій увазі номеру «Експерта», окрім статей з судової експертизи у сфері інтелектуальної власності, також вміщені публікації, присвячені питанням інших видів судової експертизи, кримінології, національного та міжнародного права, а також сучасним технологіям публічного управління. Переконана, що вони зацікавлять експертів і науковців, сприятимуть поглибленню теоретико-методологічних засад судово-експертної діяльності, а також правотворчої та правозастосовної діяльності. А отже, наукові дискусії на шпальтах журналу «Експерт: парадигми юридичних наук та державного управління» продовжаться й у новому, 2022 році.

Н.М. Ткаченко

ШАНОВНІ ДРУЗІ ТА КОЛЕГИ!

Вихід цього завершального в 2021 році числа фахового електронного наукового видання «Експерт: парадигми юридичних наук та державного управління» припав на низку важливих свят для українців свят – День Св. Миколая, Новий рік і Різдво Христове, як католицьке, так і православне, й інших. Іще одним важливим святом для Науково-дослідного центру судової експертизи Мін'юсту є 17 річниця з дня його заснування. Переконані, що радість нашого Дня народження поділяють наші колеги і друзі, зокрема, автори і читачі цього видання.

Понад століття тому професор Університету Св. Володимира В. Ренненкампф у своїй промові «Правова держава і на-

родний суверенітет» (1908), виголошений в Одесі, писав: *«Держава усе більше й більше схиляється перед владою права і визнає його керівним початком свого життя. В ім'я нього (права), всемогутня раніше держава допускає як непорушну межу свого володарювання вільну людську особистість; визнає священну галузь внутрішніх промислів і почуттів, галузь особистого самовизначення, неприпустиму для державного втручання».*

Розбудова правової держави у незалежній Україні є постулатним фактом. Але й нині, згадуючи промову проф. В. Ренненкампфа, відзначимо таку її важливу складову, як гарантоване нею право громадян на свободу *«літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності»* (ч. 1 ст. 54). Важливе місце у механізмі судового захисту цього конституційного права людини належить об'єктивній, незалежній і науково обґрунтованій судовій експертизі з питань інтелектуальної власності.

То ж, користуючись нагодою, вітаю з наступаючими святами всіх авторів і читачів нашого видання «Експерт» та зичу подальших наукових цікавих і гострих наукових публікацій з проблем теорії та практики судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності, а також щодо важливих парадигм права та публічного управління.

**З повагою,
заступник Головного редактора,
доктор юридичних наук, професор,
директор НДЦСЕ з питань
інтелектуальної власності Мін'юсту,
Заслужений юрист України**

В.Л. Федоренко

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА ОБ'ЄКТІВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

УДК 343.148 (477)

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-11-27](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-11-27)

Федоренко Владислав Леонідович,

доктор юридичних наук, професор, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, Заслужений юрист України, магістр філології; бульвар Л. Українки, б. 26, офіс 501, м. Київ, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 2211245. ORCID 0000-0001-5902-1226

Фоя Оксана Анатоліївна,

судовий експерт лабораторії права промислової власності Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, бульвар Л. Українки, б. 26, офіс 501, м. Київ, 01133; oksana.foya@gmail.com; +38 044 2211245. ORCID 0000-0003-0081-1850

Чабанець Тетяна Миколаївна,

судовий експерт лабораторії права промислової власності Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, бульвар Л. Українки, б. 26, офіс 501, м. Київ, 01133; t.chabanets@gmail.com; +38 044 2211245. ORCID 0000-0002-3146-2051

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СХОЖОСТІ ТОРГОВЕЛЬНИХ МАРОК ПРИ ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Анотація. Публікація присвячена проблемним питанням порівняльного дослідження торговельних марок, а саме, встановленню експертом фонетичної схожості словесних позначень або словесної частини комбінованих позначень, що здійснюється при проведенні експертиз і експертних досліджень торговельних марок у межах судово-експертної спеціальності 13.6 – «Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями».

Наголошується, що словесні позначення порівнюються зі словесними та іншими позначеннями, що входять до складу різних засобів індивідуалізації, а саме із: словесними знаками для товарів і послуг; словесними позначеннями, яким не надано правової охорони; зображувальними та комбінованими позначеннями, змістовне значення яких схоже зі значенням словесного позначення; комбінованими позначеннями, що містять словесні елементи; комерційними (фірмовими) найменуваннями; кваліфікованими зазначеннями походження товарів. При цьому, визначальним завданням,

яке ставиться на розгляд судового експерта, є вирішення питання про виявлення фонетичної схожості словесних позначень при дослідженні торговельних марок.

Обґрунтовується положення стосовно того, що за основу для порівняння словесних позначень, або словесної частини комбінованих позначень, можна прийняти проведення фонетико-фонологічного аналізу. Цей вид аналізу провадиться з максимальною повнотою, а відтак називається «повним фонетико-фонологічним аналізом» і передбачає розгляд звукового й фонемного складу слова: транскрибування, поділ його на склади, кількісні та якісні характеристики звуків, способів та умов їх творення, зміни у потоці мовлення тощо. Наводяться основні правила та положення щодо проведення експертом фонетико-фонологічного аналізу позначень торговельних марок, а також приклади таких марок, зареєстрованих в Україні.

Узагальнюється, аналізується та систематизується спеціальна термінологія, що використовується при проведенні відповідних експертних досліджень щодо фонетичної схожості словесних позначень або словесної частини комбінованих позначень, і має бути відображена в висновках судових експертів.

Ключові слова: судова експертиза з питань інтелектуальної власності, торговельна марка, словесні позначення, словесна частина комбінованих позначень, фонетика, фонема, транскрипція, фонетико-фонологічний аналіз, наголос.

Fedorenko Vladislav Leonidovich,

Doctor of Law, Professor, Director of the Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, Honored Lawyer of Ukraine, Master of Philology; 26, L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133; fedorenko900@gmail.com; +38 044 2211245. ORCID 0000-0001-5902-1226

Foia Oksana Anatoliivna,

forensic expert at the Industrial Property Laboratory of the Intellectual Property Research Center for Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, 26 L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133; oksana.foya@gmail.com; +38 044 2211245. ORCID: 0000-0003-0081-1850

Chabanets Tetyana Mykolaivna,

forensic expert at the Industrial Property Laboratory of the Intellectual Property Research Center for Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, 26 L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133; t.chabanets@gmail.com; +38 044 2211245. ORCID: 0000-0002-3146-2051

STUDY OF PHONETIC SIMILARITY OF TRADEMARKS DURING TRIAL EXAMINATION ON INTELLECTUAL PROPERTY

Annotation. The publication is devoted to the problematic issues of comparative research of trademarks, namely, the establishment of phonetic similarity of verbal designations or verbal part of combined designations, which is carried out during examinations and expert studies of trademarks within forensic specialty 13.6 – «Research related to commercial (brand) names, trademarks (signs for goods and services), geographical indications.

It is emphasized that verbal designations are compared with verbal and other designations that are part of various means of individualization, namely: verbal signs

for goods and services; verbal designations that have not been granted legal protection; pictorial and combined symbols, the meaning of which is similar to the meaning of verbal symbols; combined notations containing verbal elements; commercial (brand) names; qualified indications of origin of goods. In this case, the defining task, which is considered by a forensic expert, is to address the issue of identifying the phonetic similarity of verbal symbols in the study of trademarks.

The provision is substantiated that the basis for the comparison of verbal symbols, or the verbal part of the combined symbols, can be taken to conduct phonetic-phonological analysis. This type of analysis is performed with maximum completeness, and therefore is called «complete phonetic-phonological analysis» and involves consideration of sound and phonemic structure of the word: transcription, its division into syllables, quantitative and qualitative characteristics of sounds, methods and conditions of their creation, changes in speech flow etc. The basic rules and regulations for conducting phonetic and phonological analysis of trademark designations by an expert are given, as well as examples of such trademarks registered in Ukraine.

The special terminology used in the relevant expert research on the phonetic similarity of verbal designations or the verbal part of combined designations is summarized, analyzed and systematized, and should be reflected in the conclusions of forensic experts.

Keywords: forensic examination on intellectual property issues, trademark, verbal designations, verbal part of combined designations, phonetics, phoneme, transcription, phonetic-phonological analysis, emphasis.

Постановка проблеми. Із ви-
найденням шрифту, письмо, як засіб
і форма збереження та поширення ін-
формації, стало популярним у різних
народів і в різних державних утво-
реннях, у першу чергу, в деспотіях
Стародавнього Сходу. Давні єгиптяни
першими навчилися поєднувати іде-
ографічні знаки зі звуковими зобра-
женнями слів. Цей винахід відокремив
усне та письмове мовлення. Їх досвід
закріплення та передачі інформації
був успадкований і удосконалений су-
сідніми народами, зокрема, фінікійця-
ми [1, с. 173].

Із часом у різних народів світу
з'являються власні абетки (алфавіти)
і письмо. Одні з них поширюються на
весь світ і переживають тисячоліття,
інші залишаються на сьогодні носія-
ми традицій і культури нечисленних
етнічних груп. Зокрема, державною

ретороманською мовою в Швейцарії
розмовляє біля 0,5% населення.

У світі існує чимало й інших непо-
ширених мов, але, всі вони є важли-
вим інструментарієм для розвитку ци-
вілізацій і культур світу. Адже, як пише
Дж. Глік, іще Платон писав, що один
може говорити з багатьма, мертвий –
із живими, а живі – з тими, хто іще не
народився. Писемність була потрібна,
в першу чергу, для збереження й по-
ширення інформації в часі та просторі
та пройшла генезис від піктографії
(запис зображення) до ідеографії (запис
ідей), а надалі й до логографії (запис
слів) [2, с. 40-42].

Логографія, в свою чергу стала
праобразом перших рукописних книг,
а надалі, з сер. XV ст. і книгодрукарства,
спочатку в Європі, а надалі й у всьому
світі. Одночасно з цим, логографія ста-
ла передумовою для створення перших
торговельних позначень (брендів). Іще

за часів Античності гончарі, зброярі, ювеліри і інші ремесленники часто позначали свої товари клеймом, що містило літери, чи їх поєднання, зокрема ініціали майстрів. Це сприяло впізнаваності відповідних товарів, а з часом і появи торговельних марок (знаків для товарів і послуг), які з XVIII ст. почали отримувати свій правовий захист.

Століття тому С. Раєвич писав щодо важливості торговельних марок у суспільстві наступне: «... *товарний знак може, завдяки своєму оригінальному, такому, що легко запом'ятовується, цікавому для споживача змісту чи формі, може слугувати засобом реклами чи засобом, який тією чи іншою мірою може імпонувати покупцю й збільшувати привабливість товару*» [4, с. 9].

На сьогодні проблеми теорії та практики правового захисту торговельних марок залишається традиційним предметом чисельних навчальних і наукових видань, включаючи методички і методичні рекомендації із питань інтелектуальної власності. Така увага до правового захисту торговельних марок зумовлена тим, що *«патентне та авторське право охороняють права споживача лише в опосередкованій формі, тоді як товарні знаки і знаки надання послуг слугують інтересам споживача самим безпосереднім чином. ... товарний знак слугує споживачеві відразу та безпосередньо»* [3, с. 328].

Очевидно, що така важливість торговельних марок для розвитку ринку зумовлює постійне удосконалення правового захисту цього об'єкта інтелектуальної власності. Цьому, зокрема, сприяє й використання в механізмі судового захисту спеціального виду судової експертизи, яка досліджує об'єкти права інтелектуальної

власності, в межах судово-експертної спеціальності за спеціальністю 13.6 – «Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями».

На сьогодні в Україні в 2002-2021 роках сформувалась практика проведення відповідних експертиз і експертних досліджень, а також підготовано низку змістовних методик, методичних рекомендацій, звітів НДР, наукових і навчальних публікацій стосовно торговельних марок (знаків для товарів і послуг), які більш детально будуть проаналізовані далі.

Разом із тим, питання про фонетичну схожість словесних позначень або словесної частини комбінованих позначень, що здійснюється при проведенні експертиз і експертних досліджень за спеціальністю 13.6 – «Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями», в відомих нам публікаціях не наводиться, або ж розглядається фрагментарно. Кожен судовий експерт, атестований за згаданою спец. 13.6, або ж фахівець, який здійснює такий аналіз, використовує різноманітні теоретико-методологічні та методичні підходи, які не завжди узгоджуються між собою. Це породжує дискурс щодо результатів таких порівняльних досліджень. Відповідна ситуація вимагає напрацювання та наукового обґрунтування загальних положень про фонетичну схожість словесних позначень або словесної частини комбінованих позначень. Зазначене визначає актуальність цієї публікації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Правовий захист торговельних марок (знаків для товарів і послуг), зокрема й із використанням потенціалу судової експертизи з питань інтелектуальної власності, ставав предметом наукових досліджень Г. Андрощука, О. Дорошенка, Т. Заніної, Н. Ковальової, А. Копитько, П. Крайнева, І. Поліщук, Г. Прохорова-Лукіна, І. Стародубова, а також авторами цієї публікації [5; 6; 7; 8]. Здобутки згаданих і інших науковців були втілені в спеціальних науково-дослідних роботах (НДР), які проводилися в системі науково-дослідних установ судової експертизи (НДУСЕ) Мін'юсту, таких, як: «Методика судово-експертного дослідження знаків для товарів і послуг (торговельних марок)» [9], «Методичні рекомендації з дослідження назв лікарських засобів, зареєстрованих як торговельні марки» [10].

Також на сьогодні до офіційної електронної бази – «Реєстру методик проведення судових експертиз», що адмініструється Міністерством юстиції України, внесена чинна «Методика проведення експертних досліджень, пов'язаних із засобами індивідуалізації» (13.6.01 від 23.03.2018), розроблена Науково-дослідним центром судової експертизи з питань інтелектуальної власності, в якій визначено загальний порядок досліджень засобів індивідуалізації, включаючи і торговельні марки (знаки для товарів і послуг) [11]. Положення цієї Методики про фонетичну схожість словесних позначень або словесної частини комбінованих позначень торговельних марок взяті за основу цієї статті, критично пересмілені та вдосконалені.

Нині Науково-дослідним центром судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту, відповідно до Тематичного плану НДР НДУСЕ Міністерства юстиції України, завершується НДР на тему: «Розробка методики дослідження торговельних марок (знаків для товарів та послуг)» (VII.1.1-2020/2, 2020-2021), важливою складовою є й питання, які досліджуються в цій публікації

Метою цього дослідження є формування науково-методологічних і методичних основ порівняння торговельних марок у частині фонетичної схожості словесних позначень або словесної частини комбінованих позначень, що здійснюється при проведенні експертиз і експертних досліджень за спеціальністю 13.6 – «Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями».

Виклад основного матеріалу. Дослідження словесних позначень, які входять до різних засобів індивідуалізації, включаючи торговельні марки (знаки для товарів і послуг), на наявність тотожності або схожості настільки, що їх можна сплутати, визначають за трьома основними критеріями: а) фонетична схожість, б) графічна (візуальна) схожість; в) семантична схожість. Вищезазначені критерії тісно пов'язані між собою, що не виключає потребу їх самостійного дослідження.

У цій науковій роботі неодноразово наводитимуться положення та висновки про тісний взаємозв'язок фонетичної та семантичної характеристики позначень, які впливають на загальні висновки, які обґрунтовує за результатами свого дослідження

експерт. Водночас, судово-експертна практика свідчить, що при дослідженні кожен із названих критеріїв, може виступити у ролі як головної, так і другорядної характеристики.

Як відомо, словесні позначення порівнюються зі словесними та іншими позначеннями, що входять до складу різних засобів індивідуалізації, а саме із: а) словесними знаками для товарів і послуг; б) словесними позначеннями, яким не надано правової охорони; в) зображувальними та комбінованими позначеннями, змістовне значення яких схоже зі значенням словесного позначення; г) комбінованими позначеннями, що містять словесні елементи; ґ) (фірмовими) найменуваннями; д) кваліфікованими зазначеннями походження товарів [11, с. 36]. При цьому, визначальним питанням, яке ставиться на розгляд судового експерта, є питання про виявлення фонетичної схожості словесних позначень при дослідженні торговельних марок.

Зупинимось детально на *питанні виявлення фонетичної схожості словесних позначень при дослідженні торговельних марок*. Для словесних позначень вирішальне значення має їхнє звучання. Звукові одиниці, які служать засобом передачі думок, досліджує спеціальна наука – фонетика (з грец. *phonetikos* – звуковий), галузі мовознавства (філології), що вивчає звукову систему мови у контексті з її смисловою (сенсоформуючою) роллю та різноманітні звукові трансформації, які виявляються в мовленні, при сполученні звукових елементів між собою [12, с. 2].

Яким чином судовий експерт має провести аналіз порівнюваних словесних позначень? За основу для порів-

няння можна прийняти проведення фонетико-фонологічного аналізу. Цей вид аналізу провадиться з максимальною повнотою, а відтак називається «повним фонетико-фонологічним аналізом» і передбачає розгляд звукового й фонемного складу слова: транскрибування, поділ його на склади, кількісні та якісні характеристики звуків, способів та умов їх творення, зміни у потоці мовлення тощо.

Помітне значення у будь-якому мовному розборі (аналізі), у тому числі й у фонетико-фонологічному, має визначена послідовність у характеристиці мовних явищ та їх мотивація. Адже порядок розбору (аналізу) відбиває логічні зв'язки між окремими ознаками; знання схеми організує думку, дозволяє оцінювати аналізований факт, дає план відповіді.

Нині усталився такий порядок фонетико-фонологічного аналізу, який можна застосувати при проведенні експертного дослідження:

1. Орфографічний запис аналізованого позначення (словоформи).
2. Запис позначення (словоформи) фонематичною і фонетичною транскрипціями.
3. Визначення кількості фонем, звуків, а також букв, якими вони передаються.
4. Поділ слова (словоформи) на фонетичні склади та їх наступна характеристика.
5. Акустично-артикуляційна характеристика звуків (по порядку).
6. Визначення звукових змін, що відбулися чи можливі при зміні слів позначення (словоформи).

Пам'ятаючи, що звук – це одиниця мовлення, фонетичний аналіз слід починати з *вимови* позначення (сло-

воформи), відповідно до орфоепічних норм, звертаючи увагу на розбіжності у написанні й вимові. Слід пам'ятати усі варіанти голосних і приголосних фонем у літературній мові.

Засоби орфографії не повністю передають вимову окремих звуків. Більше того, не кожен звук має відповідник у вигляді окремої графеми. Для транскрипції в українському мовознавстві звичайно використовуються літери українського алфавіту та *додаткові (діакритичні) знаки*. Ця система літер разом з додатковими знаками називається фонетичним алфавітом. Запис усного мовлення за допомогою фонетичного алфавіту на основі звукового принципу називається фонетичною транскрипцією.

Транслітерація — це якомога точніше передавання переважно власних назв однієї мови графічними засобами іншої. Труднощі транслітерації полягають у тому, що, *по-перше*, фонетичні системи різних мов не відповідають одна одній, і, *по-друге*, у кожній мові своя графіка, свої правила читання окремих букв і буквосполучень. Транслітерація значною мірою умовна й приблизна. Наявність різних правил практичної транскрипції зумовлює появу різних варіантів. Основними із них є:

Фонетична транскрипція — це спосіб передачі на письмі усного мовлення, з усіма його звуковими особливостями.

Фонематична транскрипція — це передача фонемного складу морфем, окремих слів, словосполучень і текстів, а не всіх відтінків звуків мови, у яких реалізуються морфеми.

Практична транскрипція — це запис засобами національної абетки (алфавіту) чужомовних власних назв,

термінів, категорій й інших неперекладних слів.

Порівнюючи два словесні позначення, одне з яких виконане не українською мовою, необхідно перш за все привести їх до так званого «єдиного знаменника». Іншими словами — їх треба записати за допомогою транслітерації [11, с. 36-37].

Слід пам'ятати, що у мові виділяється звуковий тип, який у поєднанні з іншими розрізняє слова, словоформи й значущі частини слів. Цей звуковий тип є *фонемою*. Фонем в українській мові — не багато (6 голосних і 32 приголосні), але вони реалізуються у значній кількості мовних звуків. Саме ці особливості й передають фонологічна (фонематична) й фонетична транскрипції конкретного слова, яке аналізується. У фонологічній транскрипції користуються тільки знаками фонем, тому вона часто близька до орфографічного запису; у фонетичній транскрипції відбивається звуковий склад слова з різними вимовними особливостями, пор.: *розжарене /розжарене / [ро́жáре́че]*. У фонетичній транскрипції обов'язково позначається основний словесний наголос (´), а якщо слово багатоскладове, можна вказати й побічний наголос (˘). Виділення одного із складів за допомогою артикуляційних засобів — м'язового напруження, тривалості, сили голосу називається *наголосом* [13, с. 40].

Звичайно, для більшості українських слів наголос незмінний і стійкий. Однак є досить велика кількість слів, у яких наголос може бути подвійним (на зразок *весня́ний, на плéчáх*) або відігравати смислорозрізнявальну функцію (на зразок *теплó-те́пло*). На ці особливості наголосу необхідно звертати

увагу, аби бачити фонетичні факти в органічному зв'язку. Крім цього, слід пам'ятати про слова-клітики (енклітики, проклітики) (в українській мові ними є майже всі службові слова, які не мають самостійного наголосу і приєднуються до повнозначних слів, утворюючи разом з ними так зване фонетичне слово) (*не виходить [не^вви^ходит']*, *крізь жовте [кр'іж^обу^те]*; *іди ж [иді^ж]*).

Словесним наголосом називається виділення одного з складів у слові посиленням голосу, збільшенням тривалості, зміною тону (підвищенням або зниженням). Один з цих способів, як правило, є основним, а інші відіграють допоміжну роль. У деяких мовах (литовській, сербохорватській, словенській, китайській, японській) наголошений склад виділяється зміною висоти тону. Такий наголос називається *музичним*, або *тонічним* [14, с. 346].

В українській мові наголошений склад виділяється насамперед більшою силою голосу. Такий наголос називається *динамічним*, або *силовим*. Подібним способом виділяється наголошений склад у російській, білоруській, польській, чеській, болгарській, німецькій, французькій мовах, хоч сила наголосу в них і неоднакова.

Наголос в багатьох мовах, включаючи українську, закріплений за певним складом чи морфологічним компонентом. Такий наголос називається *фіксованим*, або *сталим*. Наприклад, у французькій, вірменській, турецькій мовах він падає на останній склад слова. У польській – на передостанній. Переважно на другому складі від кінця слова наголос ставиться також в італійській, іспанській і румунській мовах. Перший склад слова наголошується в чеській, угорській, фінській,

естонській, латиській, шведській, норвезькій, датській, голландській. Здебільшого на перший склад слова припадає наголос також в англійській мові. У німецькій наголос застосовується переважно на корінь слова.

В українській мові, як і в російській та білоруській, наголос *різномісний*, тобто такий, що застосовується в різних місяцях слова, або ж *вільний*. Він може застосовуватися в різних словах на будь-який склад: *сОнце, водА, дІяти, варИти, віднесТИ; вИкоханий, занЕдбаний, досконАлий, розповідНий*. Щоб знати його місце в слові, треба знати саме це слово. Український наголос *рухомий*, тобто він може пересуватися з одного складу на інший у різних формах слова, наприклад: *весна – вЕс-ни, кнИжка – книжкИ, земля – зЕмлю, дЕрево – дерЕва, вікнО – вІкна, робіт-НИК – робітника*.

Наголос в українській мові є додатковим засобом розрізнення слів і їх форм, т.з. «словоформ». Тільки за допомогою наголосу можна визначити лексичне значення слів у таких парах, як *вИгода і вигОда, захват і захвАт, пОділ і подІл, пОра і порА, лікарський і лікарський, понЯтий і понятИЙ, похІдний і похІдНИЙ, склАдний і складнИЙ* та інших.

Як приклад, у торговельних марках, що наведені нижче, та містять слово «пора», «пор», лексичне значення слів можна визначити тільки за допомогою наголосу та виходячи зі змісту всієї фрази, що складає словесне позначення:

П О Р А
ЧИСТЫХ
П О Р

ПОРА РОКУ

Пори року

ПОРА ВІДПОЧИВАТИ!

Ще частіше наголосом розрізняється граматичне значення слів, наприклад: *вЕсни, новИни, книжкИ, ниткИ, дерЕва, вікна* – називний відм. множини і *веснИ, новинИ, кнИжки, нИтки, дЕрева, вікнА* – родовий відм. однини. У ряді дієслів з допомогою наголосу розрізняється недоконаний і доконаний вид. До прикладу: *відкликАти* – *відкликати*, *перемірЯти* – *переміряти*, *підсипАти* – *підсипати*, *пізнаЮ* – *пізнаю* [15, с. 43-45].

Наступним етапом фонетико-фонологічного аналізу є поділ слова (словоформи, яка утворює фонетичне слово) на фонетичні склади, яких, за загальновідомим твердженням, у слові стільки, скільки у ньому є голосних звуків (фонетичні склади позначаються вертикальними лініями – у фонетичній транскрипції).

Незважаючи на те, що в основу переносу слова з рядка в рядок покладено складовий принцип, урахується також і його морфологічна будова, тобто діє принцип збереження єдності морфем. При переносі (враховуючи правила переносу і їх варіативність) можна переносити слова не тільки за складами, а й за морфемами, пор.: *ку-плю, куп-лю; зру-чний, зруч-ний* – в орфографії; тільки *[ку|пл'у]*, *[зру|чний]* – у фонетиці. Хоч іноді вплив морфологічної будови слова позначається на складоподілі: наприклад, у слові *бездонний* можливі два поділи на фонетичні склади – *[бе^в|до́|нний]*, *[бе^вз|до́|нний]*. Усе ж склад – це чисто

вимовна одиниця, не зв'язана зі значенням, як, наприклад, морфема.

У кінці цього етапу фонетико-фонологічного розбору подається характеристика фонетичних складів щодо їх кількості, вказується, які з них – відкриті-закриті, прикриті-неприкриті, наголошені (відповідно до основного й побічного наголосів) та ненаголошені з указівкою на рухомість чи нерухомість основного наголосу, якщо це впливає на висновки, які робить експерт.

Після цього характеризується звуковий склад слова. Називається й записується той звук, який вимовляємо і чуємо. У кінці повного фонетико-фонологічного аналізу слід указати на звукові зміни, що відбулися чи можливі при зміні слова (чергування, асимілятивно-дисимілятивні процеси, спрощення, випадання і поява звуків на початку і в кінці слова).

При проведенні аналізу та порівняння досліджуваних позначень необхідно враховувати, що слова, що складають позначення можуть мати варіанти читання однієї тієї самої букви (гетерографи), мати однакове звучання, але відрізнятися значенням і написанням (омофони, гетероніми), бути різними за значенням і звучанням, але однакові за написанням (омографи), однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням (омоніми).

Термінологія щодо вказаних термінів міститься в словниках української мови, тлумачних словниках та подана нижче.

Гетерографія, -ї, ж. 1. мед. термін, який позначає розлад, за якого людина пише не те, що збиралася написати. 2. Відхилення від норми написання. 3. Варіантне читання тієї самої букви [16, с. 234].

Наприклад, торговельна марка *knigka* в пошуковій системі Укрпенту може бути знайдена різними пошуковими запитами, а саме: «knigka», «кпідка», «книжка».

Омофони, і в, мн. (одн. омофон, а, чол.). Слова, які мають *однакове звучання*, але відрізняються значенням і написанням. *Слова з різним написанням, але однозвучні — зуться омофонами* [17, с. 58].

До прикладу, торговельні марки:

КОВАЛЬ РОМАН

Роман с устрицей

Роман з Ольгою

Омографи, і в, мн. (одн. омограф, а, чол.). Слова або форми слів, різні за значенням і звучанням, але *однакові написанням*. *Омографи — слова з різним значенням, які пишуться однаково, а вимовляються по-різному, що в східнослов'янських мовах залежить здебільшого від зміни місця наголосу* [17, с. 110].

Як приклад торговельні марки, що містять слова «білизна», «коса» та «дороге» відповідно:

ФОКУС
БІЛИЗНА АЛЯСКИ
ФОКУС
БЕЛИЗНА АЛЯСКИ

Сеть магазинів
Аль Текстиль
БІЛИЗНА

БАЗА ОТДЫХА
«ФЕДОТОВА КОСА»

та ПОМОЩЬ В ДОРОГЕ

Під час дослідження експертом таких позначень (омографів) враховується можливість збігу графічних одиниць мов, які застосовують різні види письма: латинське і кириличне. При цьому, заявлене штучне позначення однієї з мов може графічно збігатися з природнім словом іншої мови. Омографами є наступні літери: В, С, И, Р, У, Х. Окрім того, ряд букв у латинському й українському написанні збігаються не тільки зовні, а і за звучанням, наприклад, А, Д, К, М, О, Т. Штучне позначення МОТОР (MOTOR) буде сприйматися як природне слово української мови «мотор». Чи, навпаки, українське штучне позначення ЕХАСТ дає під час прочитання латинськими буквами «ехаст», що означає на основних європейських мовах «точний, правильний» [11, с. 37].

«Синонім, а, чол.

1. Слово, близьке або тотожне значенням до іншого, але відмінне від нього звуковою формою, напр.: красивий, вродливий, гарний. *Одне слово у трьох письменників іноді перекладається трьома різними синонімами, відповідними до трьох мовних систем цих письменників: скажімо, реалістично-предметним, романтично-орнаментальним, народним (Олексій Кундзіч, Діези., 1956, 23); Прекрасне знання рідної мови у Рильського виявляється в багатстві лексики, в широкому застосуванні синонімів, у творенні*

неологізмів (Українська література, 10 клас, 1957, 66); *Важливе значення в лексичі мають синоніми.. – слова, відмінні, різні своїм звуковим складом, звуковою формою, але однакові або дуже близькі своїм значенням* (Курс сучасної української літературної мови, I, 1951, 60).

2. книжн. Тотожне поняття. *Пролетарська творчість – синонім загальнолюдської, бо доля визволення Людства і його творчого розвитку нерозривно зв'язана з перемогою пролетаріату* (Василь Еллан, II, 1958, 71); *У народній мислі і мистецтві море здавна було синонімом щасливого, вільного життя, сміливої звитяжності й відважної боротьби* (Олександр Довженко, III, 1960, 85)» [18, с. 185].

«**Омоніми**, ів, мн. (одн. омонім, а, чол.). Слова, однакові за звучанням, але зовсім різні за значенням, наприклад: коса (волосся), коса (мис), коса (сільськогосподарське знаряддя). Слова однозвучні, але з різним значенням зветься омонімами (Курс сучасної української літературної мови, I, 1951, 58)» [17, с. 695].

Як приклад, торговельні марки, що містять слово «стан»:

Хозацький Стан

та

Вашим ніжкам гарний стан повертає ЕСКУЗАН!

Термін «гетеронім» має декілька визначень, залежно від його вживання з посиланням на граматику, використання в лінгвістиці чи використання в літературі: 1. У граматиці *гетероніми* – це два або більше слів з однаковим

написанням, але різними вимовами та значеннями. Якщо ви використовуєте цей термін як прикметник, ви б сказали, що слова *гетеронімні*. 2. У деяких галузях мовознавства термін *гетеронім* позначає місцево різні слова (або регіоналізми) для деяких ширше вживаних слів у мові. Наприклад, в частині американського Півдня *тротуар* (США) або *бруківка* (Великобританія) називають *банкеткою*. 3. У літературі термін *гетеронім* іноді стосується творчого альтер его або персони письменника. Це використання було запроваджено португальським поетом Фернандо Пессоа (1888–1935) [19].

Таким чином, розглядаючи позначення та виконуючи фонетичне дослідження, необхідно враховувати семантичне значення словесного позначення, а також можливе графічне виконання, якщо воно пояснює словесну частину позначення.

Під час дослідження словесних позначень на схожість досліджуються наступні ознаки, які можуть використовуватися як кожна окремо так і в будь-яких сполученнях, а саме:

- довжина позначення;
- наявність близьких і співпадаючих звуків;
- близькість звуків, що складають позначення;
- розташування одних близьких звуків і звукосполучень щодо інших;
- наявність співпадаючих складів та їх розташування;
- місце співпадаючих звукосполучень у складі позначення;
- близькість складу голосних;
- близькість складу приголосних;
- характер співпадаючих частин позначень;
- кількість складів у позначеннях;

- входження одного позначення в інше;

- наголос тощо.

Встановлюється чи має збіг у певних частинах досліджуваних позначень, а саме:

- тотожність звучання початкових частин позначень і схожість звучання кінцевих частин (YAMATO – YAMATA, «вегалінс» – «вегалінк»);

- схожість звучання початкових частин позначень і тотожність звучання кінцевих частин («каметон» – «канетон»);

- тотожність звучання початкових і кінцевих частин позначень і схожість звучання середніх частин («ревімалон» – «ревіналон»);

- тотожність звучання середніх частин позначення і схожість звучання початкових і кінцевих частин («гровітад» – «кровітат»);

- фонетичне входження одного позначення в інше («АЛЬФА – АЛЬФАБАНК, DIAMANT – АВІ DIAMANT, TIME – EUROTIME);

- ознакою звукової схожості є, зокрема, тотожність звучання позначень, що є транслітерацією одного і того ж слова буквами іншого алфавіту (наприклад «агрон» – «agron»), «ТОР-ТОР» – [топ-топ] та «ТОП-ТОП» – [топ-топ] [11, с. 37-38].

Не є схожими настільки, що можна сплутати їх позначення, які мають звукову схожість, та навіть тотожність проте мають різне семантичне значення (наприклад, «маг» (чарівник) – «мак» (квітка).

До складу словесних позначень або словесної частини комбінованого позначення, що складаються з декількох слів, або є складноусвореними словами, можуть входити як сильні, так і слабкі

елементи [11, с. 38]. Це положення, також міститься у «Методичних рекомендаціях з окремих питань проведення експертизи заявки на знак для товарів і послуг» (2014 р.), у якій зазначено, що до складу словесних позначень можуть входити як сильні, так і слабкі елементи. При цьому, основне навантаження щодо *ступеню розрізняльної здатності* в цілому таких позначень припадає на сильні елементи [20].

Перед судовим експертом, який досліджує словесне позначення торговельної марки закономірно постає наступне питання: «Як визначити який з елементів словесних позначень знаку є сильним, а який слабким?». Різниця в цих елементах полягає переважно в притаманному їм ступеню розрізняльної здатності, у значимості словесного елемента у складі позначення, а також його візуального сприйняття.

У ході проведення експертного дослідження необхідно проаналізувати розташування і значимість всіх словесних елементів, з точки зору комплексного асоціативного сприйняття торговельної марки, дослідити у взаємозв'язку значимість і положення всіх складових торговельної марки словесних елементів, що впливає на сприйняття марки в свідомості споживачів і на загальне враження про дану торговельну марку в цілому.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови слово «значимість» тлумачиться, як «роль, важливість чого-небудь; сутність чого-небудь; зміст» [16, с. 470]. При цьому, значимість повинна оцінюватися, в тому числі, з урахуванням ступеня, в якій цей елемент сприяє реалізації безпосередньої функції торговельної марки, а саме – індивідуалізації товарів

і послуг. Тобто, для оцінки значимості елемента потрібно визначити, чи буде споживач сприймати це позначення саме як засіб індивідуалізації, що відрізняє *саме цей товар* або послугу від товару або послуги іншого виробника.

Слово «індивідуалізація» походить з франц. *individualization*, яке в свою чергу похідне із латин. *individuum* – «неподільне». Воно означає «... врахування особливостей кожної одиниці при вивченні сукупності предметів чи явищ» [21, с. 226]. Згідно зі змістом визначення «індивідуалізувати», наведеного у Словнику української мови, термін «індивідуалізувати» означає «надавати кому-, чому-небудь індивідуальних ознак, рис» [22, с. 25].

Сильним елементом може стати і позначення, що не займає просторово-домінуюче становище в комбінованому позначенні, але володіє значною розпізнавальною здатністю, так як увага споживача буде концентруватися в першу чергу на ньому. Як відомо, сильним елементам словесних позначень властивий високий ступінь розрізняльної здатності, оскільки вони, як правило, є оригінальними. При цьому, сильні елементи оригінальні, не мають описового характеру.

Розрізняльна здатність не є постійною сутнісною ознакою (параметром), який характеризує властивості торговельної марки. На практиці бувають випадки, коли позначення мало розрізняльну здатність на час надання йому правової охорони та було зареєстровано в якості торговельної марки, але з часом втратило цю розрізняльну здатність. В іншому випадку, якість розрізняльної здатності з часом стала слабкою, несуттєвою. Це ж стосується й складових елементів позначень.

До слабких елементів словесних позначень відносяться, зокрема, позначення, які розповсюджені у термінології певних галузей і є неохороноздатними позначеннями. Це, до прикладу, МІКРО, МАКРО, МУЛЬТІ, АНТІ, АВТО, SOFT, MEDIA, ІНФО, ПЛЮС, ФОРТЕ, VITA, ФІТО, БІО, ЕКО і форманти типу -мат, -ол, -дент, -кард і т.п. [11 с.38].

Однією з сутнісних ознак наведених неохороноздатних позначень є їх розповсюдженість і однозначне сприйняття споживачами конкретної групи товарів. До прикладу, слово «форте» має декілька значень. У музиці воно означає «голосно», «сильніше» тощо. Натомість у сфері торгівлі лікарськими засобами позначення «форте» завжди означає збільшену концентрацію основної лікувальної речовини у препараті. Іноді споживачі й продавці відповідних лікарських засобів вживають щодо препаратів з позначенням «форте» характеристику «ударна доза».

Наведемо іще один приклад. У позначеннях АВТОМОТИВ, ІНФОПРОСТІР, АВТО та ІНФО – це слабкі елементи, а МОТИВ, ПРОСТІР – сильні елементи. У позначеннях МЕГАПЛЕКС, MEGALINE, МЕГА – слабкий елемент, а ПЛЕКС, LINE – сильні елементи. [11 с.38]

Звернемо увагу на те, що розширювати ряд наведених нами слабких елементів словесних позначень (МІКРО, МАКРО, МУЛЬТІ, АНТІ, АВТО, SOFT, MEDIA, ІНФО, ПЛЮС, ФОРТЕ, VITA, ФІТО, БІО, ЕКО МІКРО, МАКРО, МУЛЬТІ, АНТІ, АВТО, SOFT, MEDIA, ІНФО, ПЛЮС, ФОРТЕ, VITA, ФІТО, БІО, ЕКО), який сформувався в результаті узагальнення багаторічної судово-експертної практики дослідження торговельних марок, не можна інтуїтивно.

Так, автори цієї статті мали досвід дослідження позначення СУПЕР, яке на перший погляд, також можна було б віднести до слабких. Але, позначення СУПЕР, як свідчить зміст «Академічного тлумачного словника української мови» (1970-1980 рр.) має декілька протилежних значень навіть у одній галузі суспільних відносин, у нашому випадку – торговельних:

«СУПЕР... Перша частина складних слів, яка надає значення: а) розташований над чим-небудь, напр.: суперекслібрис і т. ін.; б) головний, напр.: суперарбітраж і т. ін.; в) вищої якості, властивості або підсиленої дії, напр.: суперагент, супертанкер, суперфільтр, суперцемент, супершвидкісний і т. ін.; г) вторинний, повторний, напр.: суперінфекція, суперобмазування і т. ін.; д) останній, найбільш сучасний, напр.: супермода, супермодник і т. ін.» [18 с. 844].

Таким чином, не всі розповсюджені в термінології певних галузей і відомі споживачам словесні позначення є неохороноздатними.

Під час проведення судової експертизи чи експертного дослідження словесних позначень торговельних марок встановлюється схожість саме сильних елементів. В окремих випадках сильний елемент ставиться в основу серії знаків одного власника, утвореної шляхом приєднання до нього різних формантів. До прикладу, ЛЕПТАДЕНТ, ЛЕПТАНОР, ЛЕПТАКОН, ЛЕПТАЛОН; МЕТАСТРОЙ, МЕТАІНФО, МЕТАТРАНС, МЕТАТУР, МЕТАІНВЕСТ. [20]

Позначення, що містить у своєму складі сильний елемент, покладений за основу серії знаків, може не бути визнаний за звучанням схожим настільки, що його можна сплутати з окреми-

ми позначеннями, що становлять дану серію, наприклад, ЛЕПТАКАР. Проте, підставою для відмови в цьому випадку буде не схожість цих позначень, а можливість виникнення у споживача думки про те, що це позначення є продовженням серії знаків однієї особи. [20]

Крім зазначених вище позначень, які розповсюджені у термінології певних галузей і є неохороноздатними позначеннями, а також формантів, до слабких елементів можуть бути віднесені слова, що входять у словосполучення, що утворює позначення, на основі підрядного зв'язку та змістовної залежності від іншого слова, або другорядні члени речення, у випадку утворення позначення у формі речення.

Додатково, при проведенні цього дослідження слід враховувати, що в усному мовленні розрізняють словесний і логічний наголоси. Словесний наголос було розглянуто вище при описі фонетико-фонологічного аналізу.

Логічний наголос – це особливе виділення слова в реченні. Він найсильніший порівняно із фразовим і синтагматичним. Найважливішим тут є сила голосу. У реченні він може бути лише один і падати на будь-яке слово: Шумлять безжурно дерева («Шумлять, а не тріпочуть; безжурно, а не сумно; дерева, а не кущі») [13, с. 41]. Тобто, сильний елемент позначається при вимові логічним наголосом. Ця частина дослідження тісно пов'язана з проведенням семантичного аналізу.

Отже, враження щодо звукової схожості складається під впливом низки ознак, відокремлених експертом із загальноприйнятого переліку, або додаткових, щодо яких експерт надає пояснення. За результатами проведеного дослідження експерт робить ви-

сненок про фонетичну схожість, оцінюючи вагомість врахованих ознак. Рахувати кількість ознак, що свідчать «за» і «проти» недоцільно. Одна – єдина ознака на користь схожості позначень може бути вирішальною. У разі ухвалення такого висновку його треба обґрунтувати [11, с. 38].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Експерт, при проведенні порівняння торговельних марок, а саме, фонетичної схожості словесних позначень або словесної частини комбінованих позначень, що здійснюється при проведенні експертиз і експертних досліджень торговельних марок у межах судово-експертної спеціальності 13.6 – «Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями» повинен не тільки провести повне дослідження, а надати висновок, що обґрунтований застосованими підходами під час його проведення. При цьому, поетапне дослідження фонетичних аспектів словесних позначень або словесної частини комбінованих позначень торговельних марок має враховувати не лише відповідну судово-експертну практику, а й надбання знань у галузі сучасної експертології, філології та інших наук. Зазначене зумовлює подальші дискусії щодо піднятих у цій статті проблемних питань у фаховому середовищі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Тайлор Эд. Б. Антропология. Введение к изучению человека и цивилизации; пер. с англ. д-ра И.С. Ивина. Изд. 2-е. С 78 рис. в тексте. С.-Петербург: Изд-е И.И. Биливина. 1898. 436 с.

2. Глик Дж. Информация. История. Теория. Потоки; пер. с англ. М. Кононенко. Москва: Изд-во АСТ: CORPUS, 2016. 576 с.

3. Мэггс П.Б., Сергеев А.П. Интеллектуальная собственность. Москва: Юристъ, 2000. 400 с.

4. Раевич С.И. Исключительные права. Право на товарные знаки, промышленные образцы, изобретения, авторское право. Ленинград: Госуд. изд-во, 1926. 137 с.

5. Федоренко В.Л., Фоя О.А., Чабанец Т.М. Зображення чи імітація торговельною маркою Державного Герба України та інших гербів: поняття, об'єкти і їх ознаки, питання, стадії експертного дослідження та їх зміст. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 4(16). С. 25-46.

6. Федоренко В.Л., Скрипнюк О.В., Фоя О.А., Чабанец Т.М. Питання ідентифікації позначень, що використовуються для індивідуалізації товарів, послуг та учасників цивільного обороту, та які є об'єктами порівняння при проведенні експертного дослідження торговельних марок. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 5(17). С. 67-95.

7. Федоренко В.Л., Фоя О.А., Чабанец Т.М. Зображення чи імітація торговельною маркою Державного Герба України як об'єкт судової експертизи з питань інтелектуальної власності. *Актуальні питання та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики: матеріали Міжнародно-науково-практ. конфер. (м. Одеса, 3 вересня 2021 р.)*. Відп. ред. А. І. Черемнова. Одеса: Видавн. дім «Гельветика», 2021. С. 326-331.

8. Федоренко В.Л., Коваленко В.В., Чабанец Т.М. Сильні і слабкі елементи словесних позначень при експертному дослідженні торговельних марок (знаків для товарів і послуг). *Сучасні аспекти модернізації науки: стан, проблеми, тенденції розвитку: матеріали XIV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ; Валлетта, 07 жовтня 2021 р.* За ред. Є.О. Романенка, І.В. Жукової. Київ; Валлетта: ГО «ВАДНД», 2021. С. 96-101.

9. Методика судово-експертного дослідження знаків для товарів і послуг (торговельних марок): звіт НДР (заключ.) / Мін'юст, КНДІСЕ; кер. Г.В. Прохоров-Лукін; викон.: Ковальова Н.М., І.В.Стародубов, О.Ф. Дорошенко та ін., КНДІСЕ; НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності; НДПВ АПрНУ. № 0108U005823. Київ: КНДІСЕ, 2009. 421 с.

10. Методичні рекомендації з дослідження назв лікарських засобів, зареєстрованих як торговельні марки: звіт НДР (заключ.) / МЮУ, Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса; кер. Т. А. Заніна; викон.: А. П. Копитко, О. В. Мануленко. № 0116U003878. ХНДІСЕ, 2017. 80 с.

11. Методика проведення експертних досліджень, пов'язаних із засобами індивідуалізації (13.06.01 від 23.03.2018). НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України / Н.М. Ковальова, О.В. Голікова та ін.; за ред. В.Л. Федоренко. Київ. 2017. 56 с.

12. Шапошникова І., Гайдученко Г. Сучасна українська літературна мова. Фонетика і фонологія. Орфоепія. Графіка і орфографія. методичний посібн. Херсон: б.в., 2001. 57 с.

13. Сучасна українська літературна мова : навч. комплекс : посіб. для студ. філол. спец. За заг. ред. проф. В. Д. Ужченка. 2-ге вид., випр. і доп. Луганськ: Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. 299 с.

14. Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. Київ: Вид-во «Наукова думка». 1973. 724 с.

15. Сучасна українська літературна мова: фонетика. За заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка. 1969. 435 с.

16. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

17. Словник української мови: в 11 томах. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Том 5. Київ: Наукова думка, 1974. 840 с.

18. Словник української мови: в 11 томах. АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Том 9. Київ: Наукова думка, 1978. 916 с.

19. Що таке гетероніми в англійській граматиці? URL: <http://www.greelane.com/uk/гуманітарні-науки/англійська/heteronyms-words-term-1690926/>

20. Методичні рекомендації з окремих питань проведення експертизи заявки на знак для товарів і послуг, розроблені ДП УППВ, схвалені рішенням Колегії Державної служби інтелектуальної власності України від 18.03.2014 (протокол № 9), затверджені наказом Державного підприємства «Український інститут промислової власності» від 07.04.2014 № 91. URL: http://www.uipv.org/i_upload/file/metod-rek-tm.pdf.

21. Словник іншомовних слів. Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. Київ: Наук. думка, 2000. 680 с.

22. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: І.К. Білодід (гол.) та ін.; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Том 4. Київ: Наукова думка, 1973. 840 с.

REFERENCES

1. Tajlor Jed. B. Antropologija. Vvedenie k izucheniju cheloveka i civilizacii; per. s angl. d-ra I.S. Ivina. Izd. 2-e. S 78 ris. v tekste. S.-Peterburg: Izd-e I.I. Bilivina. 1898. 436 s.

2. Glik Dzh. Informacija. Istorija. Teorija. Potoki; per. s angl. M. Kononenko. Moskva: Izd-vo AST: CORPUS, 2016. 576 s.

3. Mjegg's P.B., Sergeev A.P. Intellekтуал'наja sobstvennost'. Moskva: Jurist#, 2000. 400 s.

4. Raevich S.I. Isključitel'nye prava. Pravo na tovarnye znaki, promyshlennye obrazcy, izobretenija, avtorskoje pravo. Leningrad: Gosud. izd-vo, 1926. 137 s.

5. Fedorenko V.L., Foja O.A., Chabanec' T.M. Zobražennja chi imitacija torgovel'noju markoju Derzhavnogo Gerba Ukraїni ta inshih gerbiv: ponjattja, ob'ekti i ih oznaki, pitannja, stadii ekspertnogo doslidzhennja ta ih zmist. Ekspert: paradigmi juridichnih nauk i derzhavnogo upravlinnja. 2021. № 4(16). S. 25-46.

6. Fedorenko V.L., Skripnjuk O.V., Foja O.A., Chabanec' T.M. Pitannja identifikacii poznachen', shho vikoristovujut'sja dlja individualizacii tovariv, poslug ta uchasnikiv civil'nogo oborotu, ta jaki e ob'ektami

porivnjannja pri provedenni ekspertnogo doslidzhennja torgovel'nih marok. Ekspert: paradigmi juridichnih nauk i derzhavnogo upravlinnja. 2021. № 5(17). S. 67-95.

7. Fedorenko, V.L., Foia, O.A., Chabanets, T.M. (2021). Zobrazhennia chy imitatsiia torhovelnoiu markoiu Derzhavnoho Herba Ukrainy ta inshykh herbiv: poniattia, obiekty i yikh oznaky, pytannia, stadii ekspertnoho doslidzhennia ta yikh zmist [Image or imitation of the State Emblem of Ukraine and other emblems by a trademark: concepts, objects and their features, questions, stages of expert research and their content]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 4(16), 25-46 [in Ukrainian].

8. Fedorenko, V.L., Kovalenko, V.V., Chabanets, T.M. (2021). Sylni i slabki elementy slovesnykh poznachen pry ekspertnomu doslidzhenni torhovelnykh marok (znakiv dlia tovariv i posluh) [Strong and weak elements of verbal symbols in the expert study of trademarks (signs for goods and services)]. Ye.O. Romanenko, I.V. Zhukova (Eds.). *Suchasni aspekty modernizatsii nauky: stan, problemy, tendentsii rozvytku – Modern aspects of modernization of science: state, problems, development trends* : materials of the XIV International scientific-practical conference. (pp. 96-101). Kyiv; Valletta: HO «VADND» [in Ukrainian].

9. Prokhorov-Lukin, H.V., Kovalova, N.M., Starodubov, I.V., Doroshenko, O.F. et al. (2009). *Metodyka sudovo-ekspertnoho doslidzhennia znakiv dlia tovariv i posluh (torhovelnykh marok) [Methods of forensic examination of marks for goods and services (trademarks)]*. Kyiv: KNDISE [in Ukrainian].

10. Bokariusa, M.S., Zanina, T.A., Kopytko, A.P., Manulenko, O.V. (2017). *Metodychni rekomendatsii z doslidzhennia nazv likarskykh zasobiv, zareiestrovanykh yak torhovelni marky [Methodical recommendations for the study of the names of drugs registered as trademarks]*. Kyiv: KNDISE [in Ukrainian].

11. Kovalova, N.M., Holikova, O.V., et al. (2017). *Metodyka provedennia ekspertnykh doslidzhen, poviazanykh iz zasobamy indyvidualizatsii [Methods of conducting expert research*

related to the means of individualization]. V.L. Fedorenko (Eds.). Kyiv [in Ukrainian].

12. Shaposhnikova I., Gajduchenko G. Suchasna ukraïns'ka literaturna mova. Fonetika i fonologija. Orfoepija. Grafika i orfografija. metodichnij posibn. Herson: b.v., 2001. 57 s.

13. Suchasna ukraïns'ka literaturna mova : navch. kompleks : posib. dlja stud. filol. spec. Za zag. red. prof. V. D. Uzhchenka. 2-ge vid., vipr. i dop. Lugans'k: Vid-vo DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka», 2009. 299 s.

14. Ukraïns'ka literaturna vimova i nagołos. Slovník-dovidnik. Kiïv: Vid-vo «Naukova dumka». 1973. 724 s.

15. Suchasna ukraïns'ka literaturna mova: fonetika. Za zag. red. akad. AN URSS I. K. Bilodida. Kiïv: Nauk. dumka. 1969. 435 s.

16. Velikij tлумachnij slovník suchasnoï ukraïns'koï movi. Kiïv; Irpin': Perun, 2005. 1728 s.

17. Slovník ukraïns'koï movi: v 11 tomah. AN URSS. Institut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. Tom 5. Kiïv: Naukova dumka, 1974. 840 s.

18. Slovník ukraïns'koï movi: v 11 tomah. AN URSS. Institut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. Tom 9. Kiïv: Naukova dumka, 1978. 916 s.

19. Shho take geteronimi v anglis'kij gramatici? URL: [//www.greelane.com/uk/gumanitarni-nauki/anglis'ka/heteronyms-words-term-1690926/](http://www.greelane.com/uk/gumanitarni-nauki/anglis'ka/heteronyms-words-term-1690926/)

20. Metodichni rekomendacii z okremih pitan' provedennja ekspertizi zajavki na znak dlja tovariv i posluh, rozrobleni DP UIPV, shvaleni rishennjam Kolegii Derzhavnoï sluzhbi intelektual'noï vlasnosti Ukraïni vid 18.03.2014 (protokol № 9), zatverdzeni nakazom Derzhavnogo pidpriemstva «Ukraïns'kij institut promislovoï vlasnosti» vid 07.04.2014 № 91. URL: http://www.uipv.org/i_upload/file/metod-rek-tm.pdf.

21. Morozova, S.M., Shkaraputa, L.M. (2000). *Slovník inshomovnykh sliv [Dictionary of foreign words]*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].

22. Slovník ukraïns'koï movi: v 11 t. / redkol.: I.K. Bilodid (gol.) ta in.; AN URSS, In-t movoznavstva im. O.O. Potebni. Tom 4. Kiïv: Naukova dumka, 1973. 840 s.

Голікова Олена Валеріївна,

завідувач сектору авторського права та суміжних прав лабораторії авторського права та інформаційних технологій, Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133, e-mail: ov_golikova@ukr.net, тел.: +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0002-2487-3637>

Заїкіна Тетяна Василівна,

судовий експерт сектору інформаційних технологій лабораторії авторського права та інформаційних технологій, Науково-дослідний центр судових експертиз з питань інтелектуальної власності, бульвар Л. Українки, 26, офіс 501, м. Київ, 01133, тел.: +38 044 5921401, e-mail: zaikina.tv@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-3839-5859>

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМ ОБМІНУ МИТТЄВИМИ ПОВІДОМЛЕННЯМИ (МЕСЕНДЖЕРУ) «TELEGRAM»

Анотація. На сьогоднішній день в Україні відсутні єдині методичні підходи проведення судових експертиз та експертних досліджень у частині що стосується вилучення та аналізу мультимедійних даних із терміналів мобільного зв'язку, зокрема вмісту мобільного застосунку/месенджера Telegram.

Це призводить до використання у державних спеціалізованих експертних установах різних підходів, методик та алгоритмів, що в окремих випадках суперечать між собою, обумовлює необхідність призначення повторних судових експертиз.

Telegram – це багатоплатформовий клауд-месенджер (хмарний месенджер) з функціями VoIP для смартфонів, планшетів та ПК, який дозволяє обмінюватися текстовими, голосовими та відеоповідомленнями, стікерами та фотографіями, файлами багатьох форматів. Можна також здійснювати відео- і аудіодзвінки, організувати відеоконференції, розраховані на групи і канали з багатьма користувачами. Клієнтські програми Telegram доступні для Android, iOS, Windows Phone, Windows, macOS і GNU/Linux.

Окрім обміну повідомленнями в діалогах і групах, в месенджері можна зберігати необмежену кількість файлів, вести канали (мікроблоги), створювати і використовувати ботів.

Telegram передбачає безперервну синхронізацію і, як результат, можливість отримання доступу до своїх повідомлень одночасно з кількох пристроїв, включаючи планшети та комп'ютери, а також надавати необмежену кількість фотографій, відео та файлів (doc, zip, mp3 тощо) обсягом до 2 ГБ кожен.

Telegram зберігає лише інформацію, необхідну для функціонування як багатифункціональний хмарний сервіс. Наприклад, хмарні чати з метою отримання доступу з будь-яких пристроїв, не використовуючи сторонні резервні копії або свої контакти.

Telegram використовується на декількох платформах із безперервною синхронізацією. Однак, можливі випадки, коли повідомлення, розміщене на одній платформі, не відображається на іншій та з'являється без відома кінцевого користувача.

Можливість виникнення таких випадків та їх подальше дослідження і розглядається у даній статті.

Ключові слова: системи обміну миттєвими повідомленнями, месенджери, дослідження програмних продуктів, Android, iOS, Telegram.

Holikova Olena Valerievna,

Head of the copyright and related rights copyright and related rights laboratory of the Copyright and Information Technologies Laboratory, Research Center for Forensic Expertise on Intellectual Property, 26, L. Ukrainka Boulevard, office 501, Kyiv, 01133, e-mail: ov_golikova@ukr.net; +38 044 5921401, <https://orcid.org/0000-0002-2487-3637>

Zaikina Tetyana Vasylivna,

Forensic Expert of the Information Technology Sector of the Laboratory of Copyright and Information Technologies, Research Center for Forensic Intelligence on Intellectual Property, 26 L. Ukrainka Boulevard, Office 501, Kyiv, 01133, tel. : +38 044 5921401 , e-mail: zaikina.tv@ukr.netb [https // orcid.org / 0000-0002-3839-5859](https://orcid.org/0000-0002-3839-5859)

FEATURES OF RESEARCH OF INSTANT MESSAGE EXCHANGE SYSTEMS (MESSENGER) «TELEGRAM»

Abstract. Now, Ukraine does not have uniform methodological approaches to conducting forensic examinations and expert research in the area of extraction and analysis of multimedia data from mobile terminals, in particular the content of the mobile application / messenger Telegram.

This leads to the use of different approaches, methods and algorithms in state specialized expert institutions, which in some cases contradict each other, necessitates the appointment of repeated forensic examinations.

Telegram is a multi-platform cloud messenger (cloud messenger) with VoIP features for smartphones, tablets and PCs, which allows you to exchange text, voice and video messages, stickers and photos, files in many formats. You can also make video and audio calls, organize video conferences for groups and channels with many users. Telegram clients are available for Android, iOS, Windows Phone, Windows, macOS and GNU / Linux.

In addition to exchanging messages in dialogs and groups, you can store an unlimited number of files in the messenger, maintain channels (microblogs), create and use bots.

Telegram provides seamless synchronization and, as a result, the ability to access your messages simultaneously from multiple devices, including tablets and computers, as well as provide an unlimited number of photos, videos and files (doc, zip, mp3, etc.) up to 2 GB each .

Telegram stores only the information necessary to function as a multifunctional cloud service. For example, cloud chats to access from any device without using third-party backups or your contacts.

Telegram is used on several platforms with continuous synchronization. However, there may be cases where a message placed on one platform does not appear on another and appears without the end user's knowledge. The possibility of such cases and their further study is considered in this article.

Keywords: instant messaging systems, messengers, software research, Android, iOS, Telegram.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день відсутні єдині підходи для аналізу сервісів миттєвого обміну повідомлення, зокрема такого сервісу як Telegram. З метою аналізу можливостей такого сервісу, а також з метою визначення можливості створення «фейкових» повідомлень та подальшого їх аналізу проведено дане дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження щодо особливостей дослідження систем миттєвого обміну повідомленнями, зокрема месенджеру Telegram не знайдено.

Метою роботи є опис проблемних питань у процесі визначення/встановлення можливості направлення «фейкових» повідомлень за допомогою засобу передачі повідомлень (месенджеру) на прикладі месенджеру Telegram.

Виклад основного матеріалу. За результатами наявного досвіду та визначеної задачі, питанням, що вирішувалось під час аналізу сервісу обміну миттєвими повідомленнями було визначено наступне: *Чи можливе відправлення повідомлень у системі обміну миттєвими повідомленнями, а саме хмарному месенджері для мобільних пристроїв та комп'ютерів «Telegram», у тому числі медіаповідомлень від імені власника облікового запису сторонніми особами (без дозволу власника відповідного облікового запису)? Якщо так, то яким чином і за яких умов?*

При проведенні експертизи відповідно до вимог Інструкції та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень використовуються методи дослідження: аналіз, синтез, конкретизація, аналогія, порівняння з ураху-

ванням методологічних основ судової експертизи, методичних рекомендацій та рекомендованої літератури, відповідних затверджених методик та методичних рекомендацій.

Об'єктами дослідження у даних дослідженнях є мобільні телефони.

Дослідження питань здійснюється із застосуванням спеціалізованих засобів – автоматизованого робочого місця експерта на основі спеціалізованого програмного забезпечення.

Щодо сервісу обміну миттєвими повідомленнями Telegram слід зазначити наступне.

Telegram – це багатоплатформовий клауд-месенджер (хмарний месенджер) з функціями VoIP для смартфонів, планшетів та ПК, який дозволяє обмінюватися текстовими, голосовими та відеоповідомленнями, стікерами та фотографіями, файлами багатьох форматів. Можна також здійснювати відео- і аудіодзвінки, організувати відеоконференції, розраховані на групи і канали з багатьма користувачами. Клієнтські програми Telegram доступні для Android, iOS, Windows Phone, Windows, macOS і GNU/Linux.

Telegram for Desktop це застосунок для ЕОМ на базі операційних систем Windows, macOS та Linux який надає можливість безпосередньо за допомогою ЕОМ використовувати сервіс обміну миттєвими повідомленнями.

У процесі дослідження аналізувались загальні характеристики та функціональні можливості програмного застосунку Telegram (версія Desktop Windows). За результатами проведеного дослідження було встановлено наступне.

Після встановлення програмного забезпечення на ЕОМ, з метою його

безперешкодного використання, необхідно авторизуватись у програмному забезпеченні **Telegram Desktop** за допомогою мобільного телефону. Процедура авторизації можливо пройти або скануванням QR-коду, що генерується у **Telegram Desktop**, або вводу коду, що може бути надісланий на номер телефону з якого виконується авторизація.

Додатково варто зазначити, що при спробі підтвердження входу до Telegram Desktop з використанням сканування QR-коду, який було запропоновано відсканувати за допомогою клієнтського застосунку на мобільному пристрої, реєстрація відбувається успішно навіть з вилученою SIM-картою. Внаслідок реєстрації відбувається під'єднання застосунку до мережі, а абоненту до службового чату було направлено повідомлення про подію на мобільний пристрій та повідомлення з паролем на ЕОМ. Таким чином, **існує можливість отримання доступу до застосунку Telegram Desktop з використанням мобільного телефону із встановленим застосунком Telegram, навіть у випадку вилучення з телефону SIM-картки.**

Окремо варто зазначити, що серед іншого, Telegram передбачає так звану двофакторну ідентифікацію, але на відміну від більшості сервісів СМС у схемі автентифікації користувача є головним фактором, а пароль – додатковим. За замовчуванням такий спосіб у Telegram не використовується, зайвих нагадувань про таку можливість користувач не отримує.

Після успішної авторизації користувача у Telegram Desktop за допомогою мобільного пристрою, наявні та відображені на мобільному пристрої бесіди/чати (медіаповідомлення) син-

хронізуються (за виключенням закритих (секретних) бесід) та відображаються у програмному забезпеченні Telegram Desktop.

Довідково. Секретні чати, функціональність застосунку призначена для забезпечення користувачів більшою конфедіційністю, ніж звичайні чати. Всі повідомлення в секретних чатах використовують наскрізне шифрування, наслідком чого є те, що тільки відправник та одержувач даних можуть читати ці повідомлення. Крім того, на повідомлення в секретних чатах діє заборона застосунку на пересилання, копіювання та зняття скріншоту. У разі видалення повідомлення його відправником, на своєму пристрої, застосунок на іншій стороні секретного чату також отримує директиву/команду на видалення контенту у повному обсязі. Також у таємному чаті наявний функціонал щодо самознищення даних за таймером – через певний проміжок часу, після того, як повідомлення/контент прочитані або відкриті одержувачем. Знищення повідомлення відбувається на усіх пристроях на яких відбувався чат.

Окрім того, була розглянута можливість віддаленого підключення до комп'ютера зі встановленим програмним забезпеченням Telegram Desktop та/або веб-версії Telegram Web. На сьогоднішній момент існує декілька способів віддаленого підключення та керування комп'ютером таких як:

- Підключення до віддаленого робочого столу по RDP-протоколу засобами операційної системи;
- підключення до комп'ютера користувача використовуючи стороннє програмне забезпечення (TeamViewer, AnyDesk, Ammyu Admin тощо). Вищезазначені програмні продукти нада-

ють доступ до віддаленого керування по ID комп'ютеру та паролі, які генеруються на комп'ютері над яким необхідно отримати керування. Для встановлення зв'язку вищезазначені програмні продукти повинні бути запущені на обох машинах. Щоб встановити зв'язок між комп'ютерами, клієнт-оператор повинен зв'язатися з віддаленим оператором і дізнатися його ID і пароль, а потім ввести їх в клієнт даного програмного забезпечення;

- віддалене керування по протоколу telnet;

- інфікування комп'ютера до якого необхідно отримати доступ за допомогою шкідливого програмного забезпечення (TeamSpy, троянські програми, Remote Access Trojan (троянські програми віддаленого доступу) тощо). В даному випадку користувач не обізнаний про те, що до його комп'ютера мається віддалений доступ у сторонніх осіб.

Довідково:

Троянська програма – різновид шкідливої програми, яка проникає в комп'ютер під виглядом легального програмного забезпечення. Основні функції:

- закачування і викачування файлів;
- копіювання помилкових посилань, що ведуть на підроблені веб-сайти, чати або інші сайти з реєстрацією;

- створення перешкод роботі користувача;

- крадіжка даних, що представляють цінність або таємницю, в тому числі інформації для автентифікації, для несанкціонованого доступу до ресурсів, видобування деталей щодо банківських рахунків, які можуть бути використані в злочинних цілях;

- поширення інших шкідливих програм, таких як віруси;

- знищення даних (стирання або переписування даних на диску) і обладнання, виведення з ладу або відмови обслуговування комп'ютерних систем, мереж;

- збір адрес електронної пошти і використання їх для розсилки спаму;

- стеження за користувачем і таємне повідомлення третім особам відомостей, таких як, наприклад, звичка відвідувати конкретні сайти;

- реєстрація натискань клавіш з метою крадіжки інформації такого роду як паролі та номери кредитних карток;

- дезактивація або створення перешкод роботі антивірусних програм і брандмауера.

При отриманні одним з вищенаведених способів, віддаленого доступу до комп'ютера зі встановленим програмним забезпеченням Telegram Desktop та/або з відкритим у веб-браузері Telegram Web у сторонньої особи з'являється можливість відправляти повідомлення у системі обміну миттєвими повідомленнями Telegram, зокрема відправлення медіаповідомлень від імені власника облікового запису.

Також варто зазначити, що застосунок Telegram Desktop, встановлений на ЕОМ користувача, не має жодних додаткових способів захисту, а також постійно знаходиться у фоновому режимі (у випадку, якщо користувач самостійно не здійснить вихід із застосунку). Таким чином, у **випадку несанкціонованого доступу до ЕОМ засобами, що дозволяють віддалене керування комп'ютером, існує можливість несанкціонованого доступу**

і до застосунку Telegram Desktop без будь-яких додаткових дій.

Окрім того, у процесі дослідження виявлено можливість використання застосунку *Telegram* за допомогою веб-браузера.

Програмне забезпечення *Telegram Web* призначене для доступу до системи обміну повідомленнями *Telegram* за допомогою веб-браузерів (*Google Chrome*, *Mozilla Firefox*, *Edge* тощо).

Експертами, використовуючи веб-браузер **Google Chrome** було виконано перехід за посиланням <https://web.telegram.org/> та виконано вхід до веб-версії програмного застосунку «**Telegram Web**». Вхід виконується за допомогою сканування QR-коду мобільним телефоном.

Окремо варто зазначити, що для отримання коду з підтвердженням входу до програмного забезпечення *Telegram Desktop/Telegram Web* відсутня необхідність у розблокуванні мобільного телефону, так як повідомлення з кодом відображається у вигляді спливаючого сповіщення на екрані заблокованого мобільного телефону, **що дає можливість стороннім особам без відома кінцевого користувача отримати зазначений код та в подальшому здійснити авторизацію з можливістю доступу до вмісту електронного листування та подальшого його вивантаження.**

Окремо слід зауважити, що при отриманні будь-якого повідомлення (в тому числі і в телеграм-каналах) чат в який було направлено повідомлення буде відображатися першим (зверху). В даному випадку присутній «людський фактор», користувач може не звернути увагу на те, що в якомусь чаті з'явилися повідомлення, котрі

він не відправляв (вони були зроблені з іншого пристрою), внаслідок чого користувач фактично не є проінформований про наявність такого інформаційного трафіку.

Щодо принципу обміну повідомленнями за допомогою месенджера Telegram:

Telegram є месенджером з «безшовною синхронізацією», тобто таким, який орієнтований на одночасне використання на кількох пристроях, зазвичай, але не виключно різних форм-факторів. Тобто, месенджер конструктивно призначений для під'єднання кількох пристроїв до єдиного облікового запису. Передбачені виробником можливості дозволяють:

- під'єднати для облікового запису спеціальний програмний засіб для персонального комп'ютера, внаслідок чого користувач облікового запису отримує можливість брати участь у обмінні повідомленнями мережею *Telegram*, використовуючи в якості терміналу персональний комп'ютер;
- під'єднати до облікового запису додатковий портативний пристрій, який буде використовуватись для обміну повідомленнями мережею *Telegram*.

Основним місцем зберігання листувань є **хмарне сховище системи**, з якого під'єднані до облікового запису пристрої отримують повідомлення та медіаматеріали.

Стосовно програмних засобів, які дають можливість користуватись системою обміну повідомленнями *Telegram*, слід зазначити наступне:

- в номенклатурі наявні програмні засоби для більшості мобільних плат-

форм, включаючи різноманітні версії Android та iOS;

- в номенклатурі наявні програмні засоби для персональних комп'ютерів під керуванням: Windows (звичайний клієнт, який зберігає параметри налаштування у системному реєстрі, та портативний клієнт — варіант програмного засобу, який зберігає параметри налаштування у файлах в своїй теці), Linux та macOS.

Листування у системі Telegram зберігаються у власному хмарному сервісі системи, що принципово обумовлює можливість доступу з кількох абонентських пристроїв. Відповідно, бази даних не входять до складу резервних копій систем. Тобто, у локальних сховищах пристроїв не зберігаються бази даних повідомлень, але кешовані дані все ж присутні у системі.

Telegram зберігає повну історію листування користувачів на власних серверах — за винятком секретних чатів.

Окрім того, за результатами аналізу функціональних можливостей програмного забезпечення **Telegram Desktop** виявлено можливість експортувати всі дані, що зберігає Telegram на сервері.

Згідно з правилами GDPR, користувач повинен мати доступ до зібраної про себе інформації. Тому, за допомогою цієї функції існує можливість отримати копію своїх даних, які зберігає Telegram.

Довідково:

Загальний регламент про захист даних (англ. **General Data Protection Regulation, GDPR; Regulation (EU) 2016/679**) — регламент в межах законодавства Європейського Союзу щодо захисту персональних даних усіх осіб у межах Європейського Союзу та Європейської економічної зони. Вона також

стосується експорту персональних даних за межі ЄС і ЄЕЗ. GDPR покликаний насамперед надати громадянам та резидентам ЄС контроль за їхніми персональними даними та спростити регуляторне середовище для міжнародного бізнесу шляхом уніфікації регулювання в межах ЄС.

Експортування даних відбувається за наступним алгоритмом:

«Настройки => Продвинутые настройки => Экспорт данных из Telegram»

В подальшому користувачеві пропонується обрати зі списку дані, копію яких необхідно отримати. Можливо вивантажити контакти, особисті чати, чати в групах і ботах, мультимедійні дані: фото, відео, аудіо, документи і т.д, загалом все, що зберігається на серверах месенджера. Вивантажити дані можна в двох форматах — HTML або JSON.

На інші пристрої, в цілях безпеки, надходить повідомлення про запит на експорт даних. Щоб переконатися в тому, що запит відправлено дійсно особою, що звертається для експорту даних і, в разі чого, користувач мав змогу відреагувати, завантаження можливо розпочати тільки через 24 години.

Окрім того, варто зазначити, що Telegram не використовує ніякого додаткової захисту. Для доступу до даних досить образу файлової системи. Таким чином, у випадку створення образу файлової системи із заздалегідь встановленим та активованим застосунком Telegram, та подальшим його розгортанням (відновленням) на автоматизованому робочому місці (APM/EOM), застосунок буде віднов-

лено у повному обсязі із збереженням повного доступу до нього.

Алгоритм дослідження системи миттєвого обміну повідомленнями, зокрема месенджеру Telegram (експертний експеримент):

Для підтвердження функціональних можливостей додатку Telegram було визначено алгоритм проведення експертного експерименту:

1. Завантаження програмного застосунку «Telegram» з App Store, первинна реєстрація, створення облікового запису «Експерт Тест».

2. Тестова передача повідомлень (медіа повідомлень – текстових, графічних, гіперпосилань, звукових) у програмному застосунку «Telegram» між абонентами «Експерт Тест» та «ARM_Expert».

3. Інсталяція Telegram Desktop, версії 2.8.1 на АРМ експерта. Отримання коду для входу у Desktop версію Telegram на мобільний пристрій (варіанти входу та отримання коду).

4. Тестова передача повідомлень (медіа повідомлень: текстових, графічних, гіперпосилань, звукових) у програмному застосунку «Telegram Desktop» між абонентами «ARM_Expert» та «Експерт Тест» (підтвердження синхронізації відкритих чатів).

5. Тестова передача повідомлень (медіа повідомлень: текстових, графічних, гіперпосилань, звукових) у програмному застосунку «Telegram Desktop» між абонентами «ARM_Expert» та «Експерт Тест» з використанням «секретного чату». Підтвердження відсутності синхронізації такого чату з Telegram Desktop.

6. Перехід за посиланням <https://web.telegram.org/> з використанням веб-браузера Google Chrome та авто-

ризація до веб-версії програмного застосунку «Telegram Web».

7. Тестова передача повідомлень у веб-версії програмного застосунку «Telegram Web» та під'єднання до телеграм-каналів.

Висновки. Таким чином за результатом проведення аналізу та повного дослідження із проведенням експертних експериментів, визначено, що відправлення повідомлень у системі обміну миттєвими повідомленнями Telegram, зокрема відправлення медіаповідомлень від імені власника облікового запису сторонніми особами (без дозволу власника відповідного облікового запису) можливе.

Для відправлень повідомлень від імені власника облікового запису сторонніми особами (без дозволу власника відповідного облікового запису) можливо за умови здійснення авторизації в одному з зазначених програмних продуктів – Telegram, Telegram Desktop, Telegram Web. Для цього необхідне виконання умов:

- отримати фізичний доступ до розблокованого мобільного телефону на якому міститься програмне забезпечення Telegram та авторизуватись за допомогою цього телефону в програмному забезпеченні Telegram Desktop або Telegram Web;

- отримати фізичний доступ до заблокованого мобільного телефону на якому міститься програмне забезпечення Telegram, з метою отримання коду підтвердження авторизації (повідомлення з кодом відображається сповіщенням на заблокованому мобільному телефоні) в програмному забезпеченні Telegram Desktop або Telegram Web;

- отримати фізичний доступ до SIM-карти мобільного телефону, на якому міститься програмне забезпечення Telegram з метою подальшого клонування зазначеної SIM-карти та отримання доступу до телекомунікаційної мережі з подальшим отриманням коду підтвердження для входу в програмне забезпечення Telegram;

- отримати віддалений доступ до комп'ютера з інсталюваним програмним забезпеченням Telegram Desktop та/або з відкритим у веб-браузері Telegram Web.

Після зазначених дій стороння особа отримує доступ до програмного забезпечення Telegram, що дає змогу відправляти повідомлення та переглядати чати з електронним листуванням. Також за допомогою програмного забезпечення Telegram Desktop можливо провести експортування усіх даних (контакти, чати з повідомленнями, медіаповідомлення, електронні документи тощо), що зберігаються на сервері Telegram щодо відповідного користувача.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ, 2005. 1728 с.

2. Методика № 10.9.07 «Дослідження інформації на цифрових носіях» Реєстр методик проведення судових експертиз. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua/search> (дата звернення: 22.10.2020).

3. Тлумачний словник з інформатики / Г.Г. Півняк, Б.С. Бусигін, М.М. Дівізійнюк та ін. Д., Нац. Гірнич. ун-т, 2010. 600 с.

4. Telegram (офіційний веб-сайт застосунку) URL: <https://telegram.org/> (дата звернення: 10.12.2021)

REFERENCES:

1. Busel, V. T. (Eds.). (2005). Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainiskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv [in Ukrainian].

2. Metodyka № 10.9.07 «Doslidzhennia informatsii na tsyfrovyykh nosiiakh» [Research of information on digital media]. Reiestr metodyk provedennia sudovykh ekspertyz. <http://rmpse.minjust.gov.ua/search> Retrieved from <http://rmpse.minjust.gov.ua/search>.

3. Pivniak, H.H., Busyhin, B.S., Diviziniuk, M.M. (2010). Tlumachnyi slovnyk z informatyky [Explanatory dictionary of computer science]. Donetsk [in Ukrainian].

4. Telegram (official web-site of application) <https://telegram.org/> Retrieved from <https://telegram.org/> [in Ukrainian]

СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА, КРИМІНАЛІСТИКА ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК:343.9

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-37-45](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-37-45)

Біла Юлія Олегівна,

студентка 5 курсу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська 106, м. Харків, Київський район, 61023, тел.:(066) 400 69 01, e-mail: ylia222892@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1654-032X>

Мороз Римма Євгенівна,

студентка 5 курсу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, вул. Пушкінська 106, м. Харків, Київський район, 61023, тел.:(066) 935 62 58, e-mail: rimma07_@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-9262-4149>

ТЕОРІЯ ЧЕЗАРЕ ЛОМБРОЗО: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

Анотація. Проведено аналіз теорії Чезаре Ломброзо, який є засновником кримінальної антропології. Ч. Ломброзо висунув гіпотезу про те, що злочинець може бути пізнаний за зовнішніми фізичними ознаками, а також стверджував, що безліч факторів сприяють зростанню злочинності. До таких факторів належать: біологічні особливості людини, які можуть бути як вродженими, так і набутими, зовнішній вплив навколишнього середовища на особу.

Чезаре Ломброзо є символічною фігурою італійського позитивізму, його праці поставили його в центр значних суперечок. Спадщина Ломброзо неодноразово була об'єктом конфліктів і використовувалася для підтримки різних справ у період, позначений глибокими та драматичними змінами.

Важливо зазначити, що знання в області соціальних та біологічних чинників, що впливають на рівень асоціальної та насильницької поведінки, розширюються. Незважаючи на це, ми знаємо напрочуд мало про взаємодію цих двох наборів факторів ризику.

Вважаємо за необхідне всебічно проаналізувати теорію Ломброзо задля виокремлення її переваг та недоліків, а також впливу на сучасну науку. Зазначено переваги та недоліки теорії природженого злочинця, а також вплив наукових досліджень Ч. Ломброзо на сучасну кримінологію. Відповідно до теорії атавізму Чезаре Ломброзо злочинці є примітивними дикунами, еволюційно відсталими порівняно з нормальними особами. За Ломброзо, природжені злочинці мають ряд стигмат або маркерів, які можна вважати передбачуваним доказом їхньої злочинності.

В статті розкрито ідея детермінізму, яка полягає у тому, що люди не мають абсолютно ніякого контролю над своїми діями, тому їх слід не карати, а навпаки, лікувати. Проаналізовано сучасні дослідження в області медицини, що свідчать про вплив біологічних факторів на антисоціальну та злочинну поведінку. Сучасні нейробіологічні дослідження в галузі кримінології зосереджуються на нейробіологічних характеристиках, пов'язаних з асоціальною поведінкою, прогнозуванні асоціальної поведінки в подальшому житті на основі нейробіологічного ризику та способах взаємодії нейробіологічних факторів із психологічними та екологічними факторами ризику.

Ключові слова: Чезаре Ломброзо; злочинність; кримінальна антропологія; особа злочинця; кримінологія; юридична наука; причини злочинності; біологічні характеристики.

Bila Yuliia Olegivna,

5th year student of the Yaroslav Mudryi National Law University, str. Pushkinska,106, Kharkiv, Kyivskiy District, 61023, tel.:(066) 400 69 01, e-mail:yliia222892@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1654-032X>

Moroz Rymma Evgenivna,

5th year student of the Yaroslav Mudryi National Law University, str. Pushkinska,106, Kharkiv, Kyivskiy District, 61023, tel.:(066) 935 62 58, e-mail: rimma07_@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-9262-4149>

CESARE LOMBROSO'S THEORY:STRENGTHS AND WEAKNESSES

Abstract. We analyzed the theory of Cesare Lombroso, the founder of criminal anthropology. C. Lombroso proposed the hypothesis that a criminal can be identified by external physical characteristics, and also argued that many factors contribute to the growth of crime. Such factors include: biological features of a person, which can be both congenital and acquired, the external impact of the environment on the person.

Cesare Lombroso is the symbolic figure of Italian positivism, his works placed him at the centre of significant controversies. Lombroso's legacy has repeatedly been the object of conflict and been used to support various causes, through a period marked by profound and dramatic change.

It is important to note that knowledge of the social and biological factors that influence the level of antisocial and violent behavior is expanding. Despite this, we know surprisingly little about the interaction between these two sets of risk factors.

We consider it necessary to comprehensively analyze the Lombroso's theory in order to highlight its advantages and disadvantages, as well as its influence on modern science. The advantages and disadvantages of the theory of the innate offender are pointed out, as well as the influence of Ch. Lombroso on modern criminology. Cesare Lombroso's atavism theory argues that criminals are primitive savages who are evolutionarily backward compared to normal citizens. According to Lombroso, born criminals possess an array of stigmata or markers that may be considered putative evidence of their criminality.

It will also look at the idea of determinism, the idea that people have absolutely no control over their actions so shouldn't be punished, but rather, treated. Modern medical research indicating the influence of biological factors on antisocial and criminal behavior is analyzed. Current neurobiological research in the field of criminology focuses on the neurobiological characteristics associated with antisocial behavior, the prediction of antisocial behavior later in life based on neurobiological risk factors, and the ways in which neurobiological factors interact with psychological and environmental risk factors.

Keywords: Cesare Lombroso, criminality, criminal anthropology, person of the offender, criminology, legal science, causes of crime, biological characteristics.

Постановка проблеми. Дебати навколо злочинної поведінки та її походження тривають досить тривалий час. У минулому дослідники зазвичай шукали біологічні пояснення, оскільки мало було відомо про вплив навколишнього середовища на соціальний і моральний розвиток.

Першим дослідником, який прийняв цю точку зору, був Ломброзо в 1870-х роках. Його точка зору полягала в тому, що у злочинців були фізичні особливості, які вказували на те, що вони були менш розвиненими в еволюційному сенсі, ніж ті, хто не були злочинцями. По суті, Ломброзо об'єднав свої ідеї з теорією еволюції Дарвіна, щоб припустити, що злочинці були більш примітивними, а отже, не повністю відповідальними за свої злочинні дії. Ломброзо називав фізичні особливості, визначені у злочинців, «атавістичними», де термін атавізм відноситься до примітивного предка.

Аналіз останніх досліджень. У вітчизняній та зарубіжній кримінології проводиться велика кількість досліджень, присвячених вивченню біологічної теорії Ломброзо. Окремі аспекти наукових робіт Чезаре Ломброзо розглядалися такими вченими: Джужа О. М., Пилипчук О. О., С. Горінг, Р. Агню, Е. Брукс, М. Гібсон, А. Райн, та інші. Проаналізувавши значну кількість робіт, можна зробити висновок, що поточні дослідження в сфері кримінології приділяють недостатньо уваги розмежуванню переваг та недоліків біологічної теорії. До того ж, вітчизняні кримінологи зосереджують увагу на критиці даної теорії, яка в свою чергу має позитивні аспекти, що можуть використовуватись на практиці при вивченні особи злочинця.

Метою статті є дослідження теорії Ломброзо та виокремлення позитивних і негативних особливостей даної теорії.

Виклад основного матеріалу. Ломброзо став відомим як батько сучасної кримінології. Він був одним із перших, хто почав науково досліджувати злочинність і злочинців, теорія Ломброзо про природженого злочинця домінувала в роздумах про злочинну поведінку наприкінці 19 і на початку 20 століття. Це був важливий зсув від мислення, яке домінувало у цій галузі протягом тисячоліть, що аналізувало злочин з моральних і релігійних аспектів, і тому злочин не розглядався як законна тема для наукового дослідження.[1]

Звичайно, ґрунт для досліджень Ч. Ломброзо був достатньо підготовлений, щоб отримати певний успіх у науковому співтоваристві. Його внесок у розвиток науки кримінології і досі вважається безцінним. Його теорії формували цілі, напрями і рухи, створювали величезні науково-літературні пласти у сфері науки кримінального права.

Вони спричинили чисельні наукові дослідження антрополого-позитивної школи кримінального права. Деякі вчені називали його світовим генієм і чудом XIX ст.

В сучасному світі результати наукової спадщини Ч. Ломброзо втілені в положеннях клінічної кримінології, в створенні детектора брехні, в теорії злочинного потенціалу, пов'язаної із особливостями фізичної конституції людини, в концепції розумової відсталості, яка базувалась на спадковості психічних хвороб злочинців.[2]

Відомий кримінолог професор Ю. М. Антонян наголошує, хто б не критикував Ч. Ломброзо, він повинен

пам'ятати, що саме він практично першим поставив в центр досліджень саму фігуру злочинця.

Антропологічні ідеї Ч. Ломброзо допомогли звернути увагу суспільства на велику кількість природних особливостей особи злочинця, значення спадковості, на багатофакторність походження злочинності.

У XIX ст. при недостатньому розвитку біологічної науки щодо механізму поведінки людини Ч. Ломброзо зумів надати світовій спільноті на основі масштабних глибоких досліджень докази біологічного походження злочинності.

Він одним з перших у світовій кримінології розглянув цілісну систему факторів, що детермінують злочинність: добробут населення, виховання та освіта, ставлення до праці, сімейний стан, вік, стать, міграція, алкоголізм, ціни на продукти харчування, вплив міста і села, скупченість населення, вплив пори року і ландшафту. Причому висновки його не застаріли і в XXI столітті.[3]

Наразі можна помітити, що певні положення теорії Ч. Ломброзо є основою праць, які мають надійне наукове підґрунтя. Наприклад, існує думка, що біологічні фактори відіграють значну роль в антисоціальній та кримінальній поведінці особи.

Результат досліджень впливу генетики та навколишнього середовища на антисоціальну чи злочинну поведінку показує, що спадковість впливає на поведінку дорослих в більшому ступені, ніж вплив оточуючого середовища, але для дітей та підлітків навколишнє середовище є найбільш значимим фактором, який впливає на їх поведінку.[5]

Десятиліття досліджень злочинної поведінки показали, що безліч факторів навколишнього середовища сприяють злочинній поведінці. Крім того, зростаючий об'єм досліджень показує, що в середньому у осіб, поведінка яких є девіантною, спостерігаються відмінності в структурі та функціонуванні головного мозку, а також в рівнях гормонів та нейротрансмітерів.[6]

Існує ряд біологічних факторів, які, як було встановлено, викликають чи впливають на антисоціальну чи/та злочинну поведінку. Деякі з цих біологічних факторів включають нікотин, вживання наркотичних речовин чи алкоголю матір'ю під час вагітності, неправильний розвиток мозку, гнучкість мозку, хромосомний синдром ХУУ, проблеми психічного здоров'я, гормони, нейротрансмітери, алкогольна/наркотична залежність, молекулярна генетика, епілепсія, незначні фізичні аномалії, гормони, харчування та родові ускладнення.[1]

Дослідження також показують, що приблизно 40-60 % дисперсії в злочинній поведінці обумовлені генетичним впливом. Більш того, ці екологічні та біологічні фактори, які підвищують ризик злочинної поведінки, тісно пов'язані між собою. Біологічна схильність впливає на те, як особа реагує на навколишнє середовище. В свою чергу, фактори навколишнього середовища можуть впливати на експресію генів, рівень гормонів та нейротрансмітерів і, в підсумку, на структуру та функціонування мозку.[6]

Клінічні дослідження показують, що в деяких випадках насильство може бути викликано порушеннями в лобовій частині мозку. Клінічні спостереження та сучасні теорії функці-

онування префронтальної кори припускають, що порушення лобової долі можуть сприяти насильницькій та злочинній поведінці.[4]

Незважаючи на велику кількість переваг теорії Ломброзо, його дослідженням бракувало тієї строгості, яку ми зараз очікуємо від наукових досліджень. Він не використовував контрольну групу для порівняння своїх учасників. Крім того, Ломброзо інтерпретував наявність деяких фізичних характеристик як причину злочинної поведінки, але можна стверджувати, що ці риси могли взаємодіяти з соціальними факторами.

За словами Роберта Агню, володіння фізичними характеристиками, які визначив Ч. Ломброзо, може призвести до неприємних соціальних взаємодій, це призводить до розчарування та гніву, які, у свою чергу, призводять до злочинної поведінки. [7]

Ломброзо стверджував, що визначені ним фізичні характеристики були вродженими, але це могло бути не так, на них могли вплинути фактори навколишнього середовища, такі як погане харчування в дитинстві.

Теорія Ломброзо є детермінованою, оскільки передбачає, що наявність певних вроджених фізичних характеристик може призвести до злочину. Він не враховує вплив свободи волі та моральних/релігійних цінностей. Це обмежує його корисність, оскільки воно не може пояснити індивідуальні відмінності.

Це пояснення соціально чутливе; деякі ознаки, описані Ломброзо, пов'язані з кольором шкіри, а інші риси пов'язані з концепцією раси, тому її звинувачують у науковому расизмі.

Крім того, ця теорія також використовувалася для підтримки евгеніки. Євгеніка — це філософія, яка стверджує, що тим, хто народився з генетичними перевагами, слід дозволити розмножуватися на благо суспільства, але тих, хто народився з генетичними недоліками, слід усунути, щоб покращити генетичну якість людської популяції. [8]

З точки зору сьогодення, емпірична робота Ломброзо виявляється несистематичною і не відповідає сучасним науковим стандартам. Припущення про «природженого злочинця» як еволюційного регресу в історії людства здається відверто смішним. Гібсон і Ган Рафтер, однак, вказують у передмові до повного англійського видання «CriminalMan», що робота Ломброзо справді відповідала науковим стандартам 19 століття. Однак Ломброзо зробив хибні наукові висновки з емпіричного знання, яке на той час загалом не було дуже розвиненим. Крім того, він часто використовував матеріали сторонніх осіб, не вивчаючи їх детально. Контрольні групи, які використовував Ломброзо для перевірки (переважно солдатів, яких він оглядав), були недостатніми, оскільки серед солдатів, наприклад, були злочинці, а серед обстежених ув'язнених також були помилково засуджені.[9]

Чарльз Горінг, англійський сучасник Ломброзо, зміг довести на основі власних досліджень ув'язнених в Англії, що злочинці не виявляють істотних відмінностей у фізичних характеристиках від не злочинців. Інші сучасники Чезаре Ломброзо також виразно критикували його теорію за його життя (серед критиків такі видатні імена, як Едвін

Сазерленд або французький криміналіст Габріель Тард).[10]

Антропогенетичну теорію Ломброзо (а також її поширення в Німецькому рейху, а також у Веймарській республіці) слід розглядати надзвичайно критично, насамперед через її роль наукового обґрунтування нацистами та їх фашистської ідеології. Ломброзо та пов'язані з його дослідженнями теорії дозволяють зробити висновок, що злочинця можна було «покинути» і, таким чином, відокремити від суспільства раз і назавжди або з ним поводитися яким-небудь нелюдським або іншим чином. Ця форма абсолютного розмежування між злочинним і незлочинним є надзвичайно проблематичною, оскільки позбавляє правопорушника будь-яких шансів на одужання, ресоціалізацію, відшкодування чи отримання прощення.

Незважаючи на те, що Ломброзо та його теорія за його життя піддавалися широкій критиці, вплив позитивної кримінологічної школи присутній і сьогодні. Відповідно до цього сучасна кримінологія є продуктом досліджень, що, слідом за Ломброзо, вивчають характеристики злочинців і незлочинців, щоб дійти до першопричин злочинності на основі відмінностей між цими групами.

Остаточне судження про Чезаре Ломброзо та його наукову діяльність слід розглядати диференційовано. Його наукова претензія на кримінологічні дослідження робить його засновником сучасної емпіричної кримінології. Слід також визнати, що Ломброзо був готовий розширити свої біологічні спроби пояснення екологічними та соціальними аспектами. Тому неправильно трактувати його – як це

часто траплялося – виключно як радикального представника детерміністичної, біологічної школи.[11]

Теорія Ломброзо припускала, що людська раса еволюціонувала, в той час як злочинці або схильні до насильства ставали на шлях еволюції. Слабкість теорії Ломброзо щодо зовнішнього вигляду, яка визначає злочинців, не може бути на сто відсотків точною, оскільки спотворення обличчя можуть бути пов'язані з нещасним випадком, який трапився в перші роки життя.[12]

Чарльз Горінг був головним критиком Ломброзо, він вирішив проаналізувати висновок Ломброзо набагато глибше. Горінг не тільки вивчав групу злочинців, а й військових, тому йому було з чим порівняти. Останній хотів побачити, чи виявляють вони якісь відмінності в поведінці і не знайшов суттєвої різниці між ними, тому це було слабкістю проти теорії Ломброзо. Єдина відмінність між дослідженнями Горінга та Ломброзо полягала в тому, що злочинці були в середньому на два дюйми нижчими і на 3-7 фунтів легші, але погане харчування могло бути головним фактором цієї теорії.[12]

Постає проблема осіб, які не мають жодних необхідних атрибутів для того щоб бути злочинцями: маленькі вуха, загальна волохатість, довгі руки. Що з ними робити?

Що ж, не кожен злочинець народжується з якостями предків, стверджував Ломброзо. Є злочинець пристрасті, яким є жінка з більшою вірогідністю, ніж чоловік і злочинець можливостей, якого Ломброзо пов'язує з епілепсією. «Згідно з ним, – пише Альбрехт, – епілепсія – це не що інше, як дуже напружена нормальна функція нервів, тому деякі епілептики здавалися б просто

сильно натягнутими імпульсивними натурами».[13]

Крім того, є звичний злочинець без дефектів мозку природженого злочинця. «Однак через занедбане виховання, — пише Альбрехт, — він не має сили подолати погані від природи властивості дитини, розвиваючи їх, можливо, до тих пір, поки звичка не зробить його злочинцем».[13]

Незважаючи на те, що все ще точиться багато дискусій про те, що спонукає людей до злочинного життя, очевидно, що впливають як генетичні фактори, так і фактори навколишнього середовища. Крім соціально-економічного статусу та освіти, ваше виховання, як справедливо зауважив Ломброзо, ймовірно, також відіграє певну роль. Але неідеальне виховання, звичайно, не обов'язково перетворює вас на злочинця.

Можна з упевненістю сказати, що дивні вуха та велика кількість волосся на тілі не обов'язково зроблять вас злочинцем або менш розвиненою людиною. І кримінальна антропологія зіграла немало роль у впливі на соціальний дарвінізм — вкрай неправильне й жорстке застосування природного відбору до людського суспільства, щоб підсилити «сильних» і топтати «слабких».

До того ж дослідження Ломброзо щодо зв'язку епілепсії та злочинності сприяла стигматизації тих, хто страждає від цього розладу.[14]

Висновки. Ч. Ломброзо є родоначальником антропологічної школи в кримінології. Його роботи поклали початок головної дискусії кримінології, основним предметом якої є питання про те, що важливіше в злочинній поведінці: біологічні чи соціальні чинники

Враховуючи вищенаведене теорія Ломброзо має такі переваги.

- Ломброзо в своїх дослідженнях спирався на дані, що виведені кримінологією як наукою.

- роботу Ломброзо підтверджує Чарльз Горінг, який виявив нижчий рівень інтелекту у засуджених, що випускає, що вони можуть бути менш розвиненими.

- його робота поставила під сумнів ідею про те, що злочинці — це просто зло, яке вирішило вчинити злочин.

- Ломброзо обґрунтував ранній вплив на ідею профілювання злочинців.

- Ломброзо вважав в'язниці осередками злочинності, що сприяли збільшенню кількості правопорушень — досить показово, враховуючи сьгоднішні показники рецидиву.

Серед недоліків теорії Ломброзо можна вказати наступне:

- бракує довіри до теорії
- не вистачає точності, не враховує спотворення обличчя.

- не всі злочинці можуть мати атавістичні риси, лише 40% злочинців, яких розглядав Ломброзо, мали атавістичні риси.

- науковий расизм — багато з визначених атавістичних ознак є нормальними для людей африканського походження.

- вкрай детерміністська ідея, згідно з якою теорія передбачає, що злочинці не можуть уникнути своєї долі бути злочинцем.

- відсутність контрольної групи, а це означає, що ознаки злочинців не можна порівняти з тими, які не є злочинними.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Raine. A. (2002). Biosocial studies of antisocial and violent behavior in children and adults: A review. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30, с. 311-326.
2. Пилипчук О. О. Внесок Чезаре Ломброзо у розвиток кримінології / О. О. Пилипчук // *Історія науки і техніки*. – 2017. – Вип. 10. – С. 194-204. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ictnt_2017_10_25.
3. Джужа О. М. Чезаре Ломброзо як один з піонерів теорії біосоціального походження злочинності // *Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення [Текст] : матеріали міжвузів. наук.-практ. круглого столу (Київ, 22 берез. 2019 р.)* / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2019. – С. 13-17
4. M. C. Brower. Neuropsychiatry of frontal lobe dysfunction in violent and criminal behaviour: a critical review [Електронний ресурс] / M C Brower, B H Price. – 2001. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1737651/pdf/v071p00720.pdf>.
5. Dr. Nirmal Kanti Chakraborty. GENETIC & ENVIRONMENTAL INFLUENCES ON CRIMINAL BEHAVIOUR [Електронний ресурс] / Dr. Nirmal Kanti Chakraborty, Pratyush Nath Upreti, Anoop Mishra. – 2011. – Режим доступу до ресурсу: <file:///C:/Users/Uzer8/Downloads/SSRN-id2188834.pdf>.
6. Farah Focquaert. Neurobiology and crime: A neuroethical perspective [Електронний ресурс] / Farah Focquaert. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S5217305299?via%3Dihub>.
7. Agnew, R. Foundation for a general strain theory of crime and delinquency. *Criminology* [Електронний ресурс] / Agnew, R. – 1992, с. 47-88. – Режим доступу до ресурсу: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1745-9125.1992.tb01093.x>.
8. Elisabeth Brookes. Cesare Lombroso: Theory of Crime, Criminal Man, and Atavism [Електронний ресурс] / Elisabeth Brookes. – 2021. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.simplypsychology.org/lombroso-theory-of-crime-criminal-man-and-atavism.html>.
9. Gibson M. Born to crime: Cesare Lombroso and the origins of biological criminology [Електронний ресурс] / Gibson M.. – 2002. – Режим доступу до ресурсу: <https://kataloge.uni-hamburg.de/DB=1/PPNSET?PPN=359982565>.
10. Goring C. The English convict [Електронний ресурс] / Goring C.. – 1903. – Режим доступу до ресурсу: <https://archive.org/details/englishconvictst00goriuoft/page/n4/mode/2up?ref=ol&view=theater>.
11. Christian Wickert. Lombroso's criminal anthropology [Електронний ресурс] / ChristianWickert – Режим доступу до ресурсу: <https://soztheo.de/theories-of-crime/biological-theories-of-crime/lombrosos-anthropological-anthropogenetic-crime-theory/?lang=en>.
12. Biological and Psychological Explanations of Crime. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.freeonlineresearchpapers.com/explanations-of-crime/>.
13. Cesare Lombroso [Електронний ресурс]. – 1910. – Режим доступу до ресурсу: <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1023&context=jclc>.
14. Fantastically Wrong: The Scientist Who Seriously Believed Criminals Were Part Ape [Електронний ресурс]. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.wired.com/2014/11/fantastically-wrong-criminal-anthropology>

REFERENCES:

1. Raine, A. (2002). *Biosocial studies of antisocial and violent behavior in children and adults: A review*. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 30, S. 311-326.
2. Pylypchuk O. O. *Vnesok Chezare Lombroso u rozvytok kryminolohii* / O. O. Pylypchuk // *Istoriia nauky i tekhniky*. – 2017. – Vyp. 10. – S. 194-204. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ictnt_2017_10_25 [in Ukrainian].
3. Dzhuzha O. M. *Chezare Lombroso yak odyn z pioneriv teorii biosotsialnoho pokhodzhennia zlochynnosti* // *Kryminolohichna teoriia i praktyka: dosvid, problemy sohodennia ta shliakhyyikh vyrishennia* [Tekst] : materialy mizhvuziv. nauk.-prakt. Kruhloho stolu (Kyiv, 22 berez. 2019 r.) / [redkol.: V. V. Cherniei, S. D. Husariev, S. S. Cherniavsky-ityain.]. – Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav, 2019. – S. 13-17 [in Ukrainian].
4. M. C. Brower. (2001) *Neuropsychiatry of frontal lobe dysfunction in violent and criminal behaviour: a critical review* / M C Brower, B H Price. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1737651/pdf/v071p00720.pdf>.
5. Dr. Nirmal Kanti Chakraborty (2011) *GENETIC & ENVIRONMENTAL INFLUENCES ON CRIMINAL BEHAVIOUR* / Dr. Nirmal Kanti Chakraborty, Pratyush Nath Upreti, AnoopMishra file:///C:/Users/Uzer8/Downloads/SSRN-id2188834.pdf.
6. Farah Focquaert. *Neurobiology and crime: A neuro-ethical perspective* / Farah Focquaert.–2019. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0047235217305299?via%3Dihub>.
7. Agnew, R. *Foundation for a general strain theory of crime and delinquency*. *Criminology* / Agnew, R. – 1992, s. 47-88. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1745-9125.1992.tb01093.x>.
8. Elisabeth Brookes.(2021) *Cesare Lombroso: Theory of Crime, Criminal Man, and Atavism* / Elisabeth Brookes. <https://www.simplypsychology.org/lombroso-theory-of-crime-criminal-man-and-atavism.html>.
9. Gibson M. (2002) *Born to crime: Cesare Lombroso and the origins of biological criminology* / Gibson M. <https://kataloge.uni-hamburg.de/DB=1/PPNSET?PPN=359982565>.
10. Goring C. (1903) *The English convict* / Goring C. <https://archive.org/details/englishconvictst00goriuoft/page/n4/mode/2up?ref=ol&view=theater>.
11. Christian Wickert. *Lombrosos criminal anthropology* / Christian Wickert <https://soztheo.de/theories-of-crime/biological-theories-of-crime/lombrosos-anthropological-anthropogenetic-crime-theory/?lang=en>.
12. *Biological and Psychological Explanations of Crime*. <https://www.freeonline-researchpapers.com/explanations-of-crime/>.
13. *Cesare Lombroso* <https://scholarlycommons.law.northwestern.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1023&context=jclc>.
14. *Fantastically Wrong: The Scientist Who Seriously Believed Criminals Were Part Ape*(2014) <https://www.wired.com/2014/11/fantastically-wrong-criminal-anthropology>

Бондар Володимир Сергійович,

кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету № 2 (підготовки фахівців для підрозділів досудового розслідування Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка), 93401, вулиця Донецька, 1, м. Сєвєродонецьк, Луганська область, +38 050 500 09 36, e-mail: bondarlivd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1552-4555>

Соколов Олексій Сергійович,

кандидат юридичних наук, завідувач відділу досліджень зброї лабораторії досліджень, сертифікації зброї та обліку Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, Велика Окружна вулиця, 4, Петропавлівська Борщагівка, Київська обл., 08130, +38 095 349 18 10, e-mail: ballistekc@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7613-1590>,

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ ОКРЕМИХ МІЖНАРОДНИХ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ, ЩО РЕГУЛЮЮТЬ ОБІГ ЗБРОЇ У СВІТІ У ВІДЧИЗНЯНЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ЕКСПЕРТНУ ПРАКТИКУ

Анотація. В поданій статті висвітлено проблемні питання обігу вогнепальної зброї в Україні. На основі результатів аналізу національних нормативних документів, що регулюють обіг зброї, визначено перелік недоліків та прогалин, які, на думку авторів, є однією з причин збільшення кількості незаконної зброї, що створює потенційні ризики не тільки для нашої держави, але також і для сусідніх країн, в тому числі країн-членів Європейського Союзу. Сформульовані пропозиції авторів щодо імплементації окремих міжнародних нормативно-правових актів, що регулюють обіг зброї у світі у вітчизняне законодавство та експертну практику, зокрема пропонується положення Кримінального кодексу України привести у відповідність до Директиви Ради 91/477/ЄЕС, згідно якої складові частини і компоненти спеціально призначені для вогнепальної зброї та необхідні для її функціонування, у тому числі ствол, рамка, ствольна коробка, барабан, затвор будь-якого типу, а також будь-який пристрій, призначений або адаптований для зменшення звуку, спричиненого пострілом, належать до основних частин вогнепальної зброї. Таким чином, національне кримінальне законодавство буде приведене у відповідність до положень міжнародного та європейського законодавств.

Ураховуючи стратегічний курс нашої держави на набуття повноправного членства в Європейському Союзі, закріплений у Конституції України, та положення Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, пов'язані з виконанням зобов'язань України у сфері європейської інтеграції, запропоновані конкретні рішення щодо вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері обігу вогнепальної зброї, розроблені з урахуванням положень міжнародного та європейського законодавств.

Ключові слова: правові акти *acquis* ЄС, проект Закону України «Про зброю», категорії зброї, гармонізація законодавства.

Bondar Volodymyr Sergiyovich,

candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Dean of Faculty No. 2 (preparation of faculty for children of pre-ship investigation of the Luhansk State University for Internal Affairs of Internal Information EO Dydorenka, 093401, vulytsya, 038 Donetsk region), 09501, vulytsya, 038 Donetsk region, e-mail: bondarlivd@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1552-4555>

Sokolov Oleksiy Sergiyovich,

candidate Yurydychna Sciences, zaviduvach viddilu doslidzhen zbroï laboratorii doslidzhen, sertifikatsii zbroï that obliku Sovereign NAUKOVO-doslidnogo ekspertno-kriminalistichnogo center Ministerstva vnutrishnih ref Ukraine, Velyka The peripheral vulitsya, 4, Petropavlivska Borshchahivka, Kyivska region, 08130, +38 095 349 18 10, e-mail: ballistekc@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-7613-1590>

IMPLEMENTATION OF CERTAIN INTERNATIONAL REGULATORY LEGAL ACTS REGULATING THE WORLD OF WEAPONS IN THE WORLD INTO DOMESTIC LEGISLATION AND EXPERT

Abstract. This article highlights the problematic issues of firearms circulation in Ukraine. Based on the results of the analysis of national regulations governing the circulation of weapons, a list of shortcomings and gaps, which, according to the authors, is one of the reasons for increasing the number of illegal weapons, which creates potential risks not only for our country but also for neighboring countries. , including member states of the European Union. The authors' proposals on the implementation of certain international regulations governing the circulation of weapons in the world in domestic law and expert practice, in particular, it is proposed to bring the provisions of the Criminal Code of Ukraine in line with Council Directive 91/477 / EEC. Designed for firearms and necessary for their operation, including the barrel, frame, receiver, drum, shutter of any type, as well as any device designed or adapted to reduce the sound caused by a shot, belong to the main parts of the firearm weapons. Thus, national criminal law will be brought into line with international and European law.

Given the strategic course of our country to gain full membership in the European Union, enshrined in the Constitution of Ukraine, and the provisions of the National Program for Adaptation of Ukrainian Legislation to European Union Legislation, related to Ukraine's obligations in the field of European integration, specific solutions legislation in the field of firearms, developed taking into account the provisions of international and European legislation.

Keywords: legal acts of the EU acquis, draft Law of Ukraine «On Weapons», categories of weapons, harmonization of legislation.

Постановка проблеми. Правове поле обігу вогнепальної зброї в Україні нагадує «клаптеву ковдру», оскільки складається з норм різних галузей права: міжнародного, цивільного, кримінального, які розрізняються за методом правового регулювання, юридичною силою, тощо. Норми ці не систематизовані та нерідко є суперечливими.

На сьогодні в Україні відсутній основний нормативний акт, який регламентував би обіг зброї (на кшталт Закону України «Про зброю»), а правове регулювання обігу зброї здійснюється численними нормативними актами, переважно, на відомчому нормативному рівні.

У 2013 році Україною було ратифіковано Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, затвердженого Резолюцією 55/255 Генеральної Асамблеї від 31.05.2001 (далі – Протокол затверджений Резолюцією 55/255 Генеральної Асамблеї від 31.05.2001, Протокол). Однак, не зважаючи на це, національні нормативно-правові документи, які регулюють правовідносини у сфері обігу зброї у державі, до цього часу не приведені у відповідність до Протоколу, що, на думку автора, є однією з причин зростання динаміки розповсюдження незаконної вогнепальної зброї в нашій державі.

Таким чином, Україна не повною мірою виконала взяті на себе зобов'язання щодо недопущення й припинення незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових

частин і компонентів, а також боєприпасів до неї.

Ураховуючи те, що на сьогоднішній день Верховною Радою України здійснюється активна робота щодо розробки проєктів законодавчих актів, націлених на регулювання правовідносин у сфері обігу вогнепальної зброї, автором запропоновано шляхи адаптації національного законодавства у цій сфері із міжнародним законодавством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання обігу вогнепальної зброї в Україні були предметом наукового аналізу науковців та практиків, а саме: О.М. Бокій, І.В. Васильєва, А.А. Вознюка, Д.Ю. Гамова, В.О. Голубоша, С.В. Діденка, М.Л. Комісарова, А.В. Кофанова, С.П. Параниці, Ю.О. Пономаренка, В.А. Рибачука, В.А. Робака, М.В. Салтевського, О.М. Сарнавського, В.Л. Соколовського, Є.О. Письменського, В.П. Тихого, В.В. Шаблистого, Н. В. Ченшової та інших.

Водночас, проведений авторами аналіз зазначених робіт та нормативно-правових актів, що регулюють обіг вогнепальної зброї та конструктивно-схожих з нею виробів, а також методик криміналістичного дослідження зазначених предметів показав, що багато питань, які стосуються особливостей обігу об'єктів з ознаками вогнепальної зброї, недостатньо опрацьовані як на науково-теоретичному так і на практичному рівнях.

Мета статті. Метою статті є висвітлення проблемних питань та недоліків правового регулювання обігу вогнепальної зброї в Україні, які створюють сприятливі умови для розпов-

судження незаконної вогнепальної зброї та формулювання найкращих рішень вдосконалення нормативно-правових актів в даній сфері, розроблених з урахуванням положень міжнародного законодавства.

Виклад основного матеріалу.

Проблема розповсюдження незаконної вогнепальної зброї в Україні існувала у всі часи її незалежності. Однією з причин тому є наявність на території держави великої кількості стрілецької зброї, легких озброєнь і відповідних боеприпасів, залишених у спадок від Радянського Союзу, значна частина яких не мала належного інвентарного контролю та обліку. У 1992 р. на військових складах в Україні перебувало близько 7,1 млн одиниць стрілецької зброї й легких озброєнь. До 2007 р. цей загальний показник зменшився до 6,2 млн одиниць. Хоча офіційним поясненням такого скорочення вважалося знищення і санкціонований продаж, у доповідях також зазначається, що деякі види зброї було спрямовано в зони конфлікту, і підкреслюється ризик потрапляння цієї зброї на місцевий чорний ринок [1].

Події 2013-2014 років, а також конфлікт на Сході України стали одним з каталізаторів збільшення незаконної вогнепальної зброї в державі, адже у цей час було розграбовано частину складів зброї та боеприпасів СБУ, міністерств внутрішніх справ і оборони.

За офіційними даними, в період із 2013 до 2015 р. було розграбовано або втрачено щонайменше 300 000 одиниць стрілецької зброї й легких озброєнь, із них 200 000 одиниць втрачено переважно в зоні АТО, і ще 100 000 – у Криму. У результаті двох років бойових дій на Сході країни, кількість

незаконної стрілецької зброї в регіоні різко зросла. Зброя зі східної України стає важливим джерелом поставок для чорного ринку в інші частини країни та за кордон, де ціни на неї вищі, ніж у зоні АТО [1].

Також варто зазначити, що у загальному обсязі вилученої з незаконного обігу вогнепальної зброї, значну частину складає зброя, виготовлена шляхом переробки об'єктів, конструктивно схожих з вогнепальною зброєю (газова зброя, пневматична зброя, сигнальні та стартові пістолети, нейтралізована та вихолощена зброя тощо), переробка яких не потребує спеціальних пізнань у галузі зброєзнавства. Окрім того, у вільному обігу перебувають об'єкти з ознаками вогнепальної зброї, які класифікуються виробником як вироби господарсько-побутового та спеціального призначення.

На думку авторів, одним з каталізаторів розповсюдження зазначених виробів є те, що національні нормативно-правові акти, що регулюють обіг зброї в державі, не приведені у відповідність до міжнародних правових актів у відповідній сфері.

Так, наприклад, визначення терміну «вогнепальна зброя» у Протоколі затвердженому Резолюцією 55/255 Генеральної Асамблеї від 31.05.2001 означає будь-яку переносну ствольну зброю, яка спричинює постріл, призначена або може бути легко пристосована для спричинення пострілу чи прискорення кулі або снаряду за рахунок енергії вибухової речовини, за винятком старовинної вогнепальної зброї [2].

Термін «можливість легкого пристосування», в контексті обігу вогнепальної зброї, означає можливість

пристосування об'єкта з ознаками вогнепальної зброї для стрільби снарядами які мають достатню уражуючу здатність, шляхом внесення конструктивних змін, із застосуванням інструментів загального вжитку.

Таким чином, відповідно до норм міжнародного законодавства, будь-який об'єкт з ознаками вогнепальної зброї, незалежно від цільового призначення визначеного виробником, який можливо легко пристосувати для пострілу снарядами, що мають достатню уражуючу здатність, є вогнепальною зброєю.

Однак, національні нормативні документи, які регулюють обіг зброї у державі, не містять положень щодо особливостей обігу об'єктів, які можуть бути легко пристосовані для здійснення пострілу снарядами, що є принциповим у питаннях протидії розповсюдженню виробів з ознаками вогнепальної зброї, які можуть використовуватися для ураження цілей, але не віднесені виробником до вогнепальної зброї.

Як наслідок, до цивільного обігу без жодного контролю потрапляють вироби з ознаками вогнепальної зброї, які класифікуються виробником як стартові (шумові) або газові пістолети і револьвери, зброя замаскована під деактивовану та вихолощену зброю тощо.

З метою імплементації в національне законодавство положень Протоколу затвердженого Резолюцією 55/255 Генеральної Асамблеї від 31.05.2001, Законом України від 18 травня 2017 року № 2052-VIII, були внесені зміни до статті 201 КК України щодо криміналізації контрабанди частин вогнепальної зброї. Таким чином,

за контрабанду частин вогнепальної зброї тепер передбачено кримінальну відповідальність, чого раніше кримінальним законодавством не передбачалося. Внесені зміни є важливими для вирішення безпекових питань, адже більшість незаконної зброї потрапляло через кордон України саме по частинам, які вже після перетину кордону збиралися в конструктивні одиниці зброї.

Але при цьому, проблемним питанням є те, що у законодавстві відсутнє чітке визначення поняття «частини вогнепальної зброї», натомість Інструкцією, затвердженою наказом МВС від 21.08.1998 № 622 [3], яка на сьогоднішній день є правовою основою регулювання правовідносин в сфері обігу вогнепальної зброї в Україні, закріплені визначення поняття «основні частини вогнепальної зброї» та «неосновні частини вогнепальної зброї».

До основних частин вогнепальної зброї віднесено елементи або запасні деталі, спеціально призначені для вогнепальної зброї та необхідні для її функціонування, а саме: ствол, рамка, ствольна коробка (її верхня та нижня частини, за їх наявності), затвор чи інший пристрій для запирання ствола, барабан.

Неосновними частинами є складові елементи або запасні деталі вогнепальної зброї, які не є необхідні для її функціонування, а також аксесуари (додаткове обладнання) до неї, які служать для покращення зовнішнього вигляду зброї, її ергономіки, комфорту у використанні, адаптації до анатомічних особливостей власника, пристосування до виконання певних завдань, зокрема: засоби зменшення гучності

пострілу, засоби зменшення сили віддачі, полум'ягасники, ложа, приклади, додаткові прицільні та цілевказівні засоби, оптичні (оптично-електронні) приціли та прицільні пристрої, приціли нічного бачення, освітлювальні пристрої, магазини тощо.

Таким чином, на сьогодні в Україні криміналізовано контрабанду всіх вищезазначених об'єктів (у тому числі деталей, які не є необхідними для її функціонування зброї, аксесуарів зброї, тощо), що суперечить положенням Протоколу затвердженого Резолюцією 55/255 Генеральної Асамблеї від 31.05.2001, Законом України від 18 травня 2017 року № 2052-VIII, згідно яких складові частини і компоненти вогнепальної зброї, до яких належать будь-які елементи або запасні деталі, спеціально призначені для вогнепальної зброї та необхідні для її функціонування, у тому числі ствол, рамка, ствольна та затворна коробка, ковзний затвор, барабан, поворотний затвор або казенник, а також будь-який пристрій, призначений або адаптований для зменшення рівня звуку спричиненого пострілом визнаються предметом контрабанди (ст. 201 КК України).

На практиці це призводить до випадків коли органами досудового розслідування відкривається кримінальне провадження за ознаками статті 201 ККУ за незаконне переміщення через кордон, у тому числі пересилання поштою та замовлення у інтернет магазинах (Aliexpress, Ebay, тощо), неосновних частин вогнепальної зброї, які не є необхідними для функціонування зброї, а лише можуть використовуватись для покращення зовнішнього вигляду зброї, її ергономіки, комфорту у використанні (цівки, планки «Піка-

тінні», руків'я, приклади, дульні пристрої, прицільні пристосування тощо).

Термін «частини вогнепальної зброї», який використовується в статті 201 КК України не достатньо точно характеризує предмет даного злочину, адже термін «частина» означає окрему деталь, яка виокремлюється від чогось. В даному випадку до частин зброї можуть бути віднесені навіть з'єднувальні гвинти та штифти зброї, прицільні пристосування та інші деталі, які підвищують ефективність застосування зброї, але не впливають на забезпечення можливості стрільби у штатному для певної зброї режимі.

Таким чином, авторами пропонується положення Кримінального кодексу України привести у відповідність до Директиви Ради 91/477/ЄЕС [4], згідно якої складові частини і компоненти спеціально призначені для вогнепальної зброї та необхідні для її функціонування, у тому числі ствол, рамка, ствольна коробка, барабан, затвор будь-якого типу, а також будь-який пристрій, призначений або адаптований для зменшення звуку, спричиненого пострілом, належать до основних частин вогнепальної зброї. Таким чином, національне кримінальне законодавство буде приведене у відповідність до положень міжнародного та європейського законодавств.

На сьогоднішній день в Україні обмеження щодо обігу цивільної зброї для фізичних осіб є одними з найбільш суворих у світі, адже, фактично, дозволеною для володіння та зберігання за місцем проживання всіх категорій громадян України, які досягли певного віку та не мають судимості і медичних протипоказань, є лише довгоствольна мисливська зброя.

Однак, через те, що правове регулювання обігу зброї в Україні здійснюється, переважно, підзаконними нормативними актами, які не містять чітких критеріїв розмежування забороненої до цивільного обігу бойової вогнепальної зброї з іншими категоріями вогнепальної зброї, обіг яких дозволений в Україні (мисливської, спортивної тощо), на сьогоднішній день в державі під виглядом мисливської зброї реалізуються снайперські комплекси, автоматична зброя, перероблена для стрільби в напівавтоматичному режимі (штурмові гвинтівки (автомати), кулемети, пістолети-кулемети тощо), короткоствольна зброя з дульними подовжувачами (які можливо легко видалити), тощо.

На сьогоднішній день Верховною Радою України ведеться активна законотворча робота, направлена на правове врегулювання обігу зброї в Україні. Однак, положення більшості законопроектів направлені на лібералізацію існуючих обмежень щодо обігу вогнепальної зброї, зокрема пропонується юридичним та фізичним особам надати право володіння, використання та зберігання за місцем проживання короткоствольної нарізної вогнепальної зброї, надати окремим юридичним особам право на набуття цивільної зброї категорії «А» (автоматичної зброї), тощо.

На думку автора, законодавчі ініціативи Верховної Ради України, які націлені на лібералізацію існуючих обмежень щодо обігу вогнепальної зброї, потребують додаткового ґрунтовного аналізу та перевірки їх допустимості за суспільними наслідками, ураховуючи те, що на сьогоднішній день ідея допущення до цивільного

обігу короткоствольної нарізної вогнепальної зброї неоднозначно сприймається суспільством, особливо з огляду на фактичні бойові дії на Сході країни.

Провівши аналіз та порівняння національних правових актів, що регламентують обіг зброї в державі та правових актів ЄС, автором пропонується власне визначення та класифікація зброї, у відповідності до положень міжнародного та європейського законодавства: «вогнепальна зброя» означає будь-яку переносну ствольну зброю, яка призначена або може бути легко пристосована для ураження цілей снарядами, що одержують спрямований рух за рахунок енергії, яка утворюється при згорянні порохового металюного заряду чи спеціальних горючих сумішей, та мають достатню (для ураження цілі) кінетичну енергію.

Вогнепальну зброю пропонується класифікувати наступним чином:

1. За призначенням:

- 1.1. Військову вогнепальна зброя;
- 1.2. Цивільну вогнепальну зброю;
- 1.3. Вогнепальну зброя подвійного призначення.

2. За категоріями А, В, С, D:

2.1. Зброя категорії «А» (заборонена зброя) – це:

а) вибухонебезпечні військові ракети та системи запуску;

б) автоматична вогнепальна зброя;

в) вогнепальна зброя, замаскована під інші предмети;

г) боєприпаси з високим рівнем проникнення, вибухові боєприпаси, запалюючі снаряди та снаряди для таких боєприпасів;

д) боєприпаси для пістолетів та револьверів із експансивними кулями, та снаряди для таких боєприпасів.

2.2. Зброя категорії «В» (зброя на яку видається дозвіл особам, діяльність яких пов'язана із небезпекою або охоронною діяльністю) – це:

а) короткоствольна напівавтоматична або самозарядна вогнепальна зброя;

б) однозарядна короткоствольна вогнепальна зброя;

в) короткоствольна вогнепальна зброя, загальна довжина якої менше 28 см;

в) довгоствольна напівавтоматична вогнепальна зброя, місткістю більше трьох патронів;

г) довгоствольна напівавтоматична вогнепальна зброя, місткістю до трьох патронів зі змінним магазином, якщо ця зброя не може бути перероблена за допомогою звичайних інструментів і може вмістити більше трьох патронів;

д) довгоствольна напівавтоматична або самозарядна вогнепальна зброя, з гладкоствольними стволами, довжиною не більше 60 см;

е) пневматична вогнепальна зброя, потужністю снаряду понад 7,5 Дж та калібром понад 4,5 мм.

2.3. Зброя категорії «С» (зброя на яку видається дозвіл з метою заняття спортом або полюванням) – це:

а) самозарядна вогнепальна зброя, за винятком зброї категорії «В»;

б) довгоствольна нарізна вогнепальна зброя;

в) довгоствольна напівавтоматична вогнепальна зброя, окрім зброї категорії «В»;

г) короткоствольна вогнепальна зброя загальна довжина якої не менше 28 см;

д) гладкоствольна, довгоствольна вогнепальна зброя;

е) пневматична зброя потужністю до 7,5 Дж і калібром до 4,5 мм;

ж) вогнепальна зброя для світло-акустичної сигналізації.

2.4. Зброя категорії «D» (потребує авторизації) – це:

а) антикварна вогнепальна зброя;

б) холодна зброя.

Запропонована класифікація зброї є компромісним рішенням для адаптації законодавства України до законодавства ЄС яке, при цьому, максимально зберігає існуючу модель правовідносин у сфері обігу зброї що історично склалася в Україні.

Висновки. Відсутність дієвого правового регулювання обігу зброї в Україні створює сприятливі умови для розповсюдження незаконної вогнепальної зброї, що є потенційною загрозою як для нашої держави, так і для сусідніх країн, у тому числі країн-членів ЄС. Отже, на сьогоднішній день розробка та реалізація законопроектів, направлених на правове регулювання обігу зброї, є пріоритетним завданням.

Ураховуючи положення Конституції України щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства в ЄС, при розробці проектів законодавчих і нормативно-правових актів, які стосуються обігу стрілецької зброї та легкого озброєння, обов'язковим є дотримання вимог законодавчих актів і програмних документів з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бондар В. С., Соколов О. С. Проблемні питання обігу нарізної мисливської вогнепальної зброї в Україні: шляхи вдо-

сконалення нормативного регулювання. Електронне наукове видання «Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління». № 6 (12) – грудень 2020. С. 75-89.

2. Бондар В. С. Письменський Є. О. Зброя та бойові припаси як предмет складу злочину. Актуальні проблеми кримінально-правової охорони громадської безпеки. Науково-дослідний інститут вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України, 2018. С. 112-118.

3. Діденко С. В. Адміністративно-правове забезпечення обігу та застосування зброї в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2016. 443 с.

4. Директива 91/477/ЄЕС щодо контролю за придбанням зброї і володінням зброєю (змінена директивами Європарламенту та Ради ЄС 2008/51/ЄС від 21 травня 2008 року та 2017/852 від 17.05.2017). URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>. (дата звернення 21.10.2021).

5. Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної і холодної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металічними снарядами не смертельної дії, та зазначених патронів, а також боєприпасів до зброї та вибухових матеріалів, затвердженої наказом МВС України від 21.08.1998 № 622. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>. (дата звернення: 08.10.2021).

6. Мартинюк А. Дослідження незаконних потоків зброї. Короткий інформаційний документ. URL : <http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/docs/T-Briefing-Papers/SAS-BP3-Ukraine-UKR.pdf>. (дата звернення 11.10.2021).

7. Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також

боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності. 31 трав. 2001 р. Офіційний вісник України. 2013. № 54. Ст. 1991.

8. Розслідування злочинів, що вчиняються у сфері обігу вогнепальної зброї та боєприпасів: навч. практич. посіб. / Б. І. Бараненко, В. С. Бондар, О. В. Бочковий, М. В. Кривонос та ін.; за заг. ред. В. М. Комарницького. Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Сєверодонецьк : ЛДУВС імені Е. О. Дідоренка, 2019. 800 с.

9. Соколов О. С. Перспективи реформування українського законодавства у сфері обігу зброї з урахуванням положень європейських правових актів. Вісник ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка. 2019. № 4 (88). С. 141-158.

10. Соколов О. С. Перспективи гармонізації українського законодавства в сфері контролю за оборотом зброї з правом Європейського союзу. Міжнародний науково-практичний правовий журнал «Legea și viața». 2020. № 2/2 (338). С. 70-74.

11. Ченшова Н. В. Сучасний стан та перспективи вдосконалення нормативно-правового регулювання обігу зброї й вибухових речовин. Науковий журнал «Право і суспільство». № 1. 2016. С. 187-193.

REFERENCES:

1. Bondar, V. S., Sokolov, O. S. (2020) Problemni pytannia obihu nariznoi myslyvskoi vohnepalnoi zbroi v Ukraini: shliakhy vdoskonalennia normatyvnoho rehuliuвання. Elektronne naukove vydannia «Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia» – Electronic scientific publication «Expert: paradigms of legal sciences and public administration», 6 (12) – hruđen 2020, 75-89. [in Ukrainian].

2. Bondar, V. S. Pysmenskyi, Ye. O. (2018) Zbroia ta boiovi prypasy yak predmet skladu zlochyну. Aktualni problemy kryminalno-pravovoi okhorony hromadskoi bezpeky – Current issues of criminal

law protection of public safety, 112-118. Naukovo-doslidnyi instytut vyvchennia problem zlochynnosti imeni akademika V. V. Stashysa Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy. [in Ukrainian].

3. Didenko, S. V. (2016) Administratyvno-pravove zabezpechennia obihu ta zastosuvannia zbroi v Ukraini. Doctor`s thesis. Kyiv [in Ukrainian].

4. Dyrektyva 91/477/EEC shchodo kontroliu za prydbanniam zbroi i volodinniam zbroieiu (zminena dyrektyvamy Yevroparlamentu ta Rady YeS 2008/51/EC vid 21 travnia 2008 roku ta 2017/852 vid 17.05.2017). (2017) N. p. URL : <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>. [in Ukrainian].

5. Instruktsiia pro poriadok vyhotovlennia, prydbannia, zberihannia, obliku, perevezennia ta vykorystannia vohnepalnoi, pnevmatychnoi i kholodnoi zbroi, prystroiv vitchyznianoho vyrobnytstva dlia vidstrilu patroniv, sporiadzhenykh humovymy chy analohichnymy za svoimi vlastyvostiamy metalnymy snariadamy nesmertelnoi dii, ta zaznachenykh patroniv, a takozh boieprypasiv do zbroi ta vybukhovyykh materialiv, zatverdzhenoj nakazom MVS Ukrainy vid 21.08.1998 № 622. Baza danykh «Zakonodavstvo Ukrainy» / VR Ukrainy – Database «Legislation of Ukraine» / Verkhovna Rada of Ukraine. (1998) N. p. URL : <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98/conv/print1448353239969347?lang=en>. [in Ukrainian].

6. Martyniuk, A. (N. d.) Doslidzhennia nezakonnnykh potokiv zbroi. Korotkyi informatsiinyi dokument – Short information document. N. p. URL : <http://www.smallarmssurvey.org/fileadmin/docs/T-Briefing-Papers/SAS-BP3-Ukraine-UKR.pdf>. [in Ukrainian].

7. Protokol proty nezakonnogo vyhotovlennia ta obihu vohnepalnoi zbroi, yii skladovykh chastyn i komponentiv, a takozh boieprypasiv do nei, yakyi dopovniuie Konventsiiu OON proty transnatsionalnoi orhanizovanoi zlochynnosti. 31 trav. 2001 r. (2013) Ofitsiinyi visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine, 54, art. 1991. [in Ukrainian].

8. Rozsliduvannia zlochyniv, shcho vchyniautsia u sferi obihu vohnepalnoi zbroi ta boieprypasiv: navch. prakt. posib. (2019) / B. I. Baranenko, V. S. Bondar, O. V. Bochkovi, M. V. Kryvonos (Eds.) et al.; V. M. Komarnytskyi (Ed.). Luhan. derzh. un-t vnutr. sprav im. E.O. Didorenka. Sievierodonetsk : LDUVS imeni E.O. Didorenka. [in Ukrainian].

9. Sokolov, O. S. (2019) Perspektyvy reformuvannia ukrainskoho zakonodavstva u sferi obihu zbroi z urakhuvanniam polozhen yevropeiskykh pravovykh aktiv. Visnyk LDUVS im. E.O. Didorenka – Bulletin of LDUVS named after E.O. Didorenko, 4 (88), 141-158. [in Ukrainian].

10. Sokolov, O. S. (2020) Perspektyvy harmonizacii ukrainskogo zakonodatelstva v sfere kontrolya za oborotom oruzhiya s pravom Evropejskogo soyuza. Mizhnarodnij naukovo-praktichnij pravovij zhurnal «Legea și viața» – International scientific and practical legal journal «Legea și viața», 2/2 (338), 70-74. [in Ukrainian].

11. Chenshova, N. V. (2016) Suchasnyi stan ta perspektyvy vdoskonalennia normatyvno-pravovoho rehuliuвання obihu zbroi y vybukhovyykh rechovyn. Naukovyi zhurnal «Pravo i suspilstvo» – Scientific journal «Law and Society», 1, 187-193. [in Ukrainian].

Віхляев Олексій Костянтинович,

науковий співробітник, судовий експерт, спеціаліст с Фінансів, магістр з Інтелектуальної власності, Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, 01133, м.Київ, бульвар Лесі Українки, буд. 26, оф. 501, 067-271-71-61, e-mail: info@intellect.org.ua, <https://orcid.org/0000-0002-1632-9164>

Германюк Ірина Володимирівна,

науковий співробітник, судовий експерт, спеціаліст с Фінансів, Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, 01133, м. Київ, бульвар Лесі Українки, буд. 26, оф.501, 099-550-17-87, e-mail: info@intellect.org.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7401-9359>

ЕКОНОМІКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ДОКУМЕНТООБІГУ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В АСПЕКТІ ЗБОРУ ЗА ОДНОРАЗОВИМ (СПЕЦІАЛЬНИМ) ДОБРОВІЛЬНИМ ДЕКЛАРУВАННЯМ

Анотація. Гостре питання сьогодення, стосовно податкової амністії, актуально як в Україні так і в світі. Питання збору з одноразового (спеціального) добровільного декларування (податкова амністія) має проблему що полягає визначенні документообігу необхідного для подальшого проведення судово-економічної експертизи, в зазначених питаннях.

Судові експерти України, за останні роки, вже отриманий досвід роботи зі зверненнями адвокатів сусідніх країн, в аспекті судової експертизи амністованого капіталу. Приклад інших країн, демонструє складність, неврегульованість зазначеного питання в світі, що викликає масову стурбованість всіх верств населення в Україні.

На сьогодні, вже набрали чинності змін в Податковому кодексі України [1], тому питання підтвердження обґрунтованості розміру збору з одноразового (спеціального) добровільного декларування вже торкнулось не лише інших країні але і постало перед елітою України.

Приймання декларацій, щодо одноразового (спеціального) добровільного декларування в Україні, розпочалось в вересні 2021 року та триватиме один рік, а саме до вересня 2022 року. Після подання декларації передбачено 30 днів на сплату збору. Але в зв'язку з багатьма питаннями до декларування, в наслідок стурбованості та повної невизначеності, більшість платників податків відкладають подачу декларації такого збору на останні дні. В свою чергу законотворці та виконавчі органи масово організують роз'яснювальну роботу, яка насправді залишає більше суперечливих питань ніж виконує проставлену мету, щодо зростання суспільної підтримки.

Зміни Податкового кодексу України [1] передбачають наступні багаточисельні обставини.

Суб'єкти нової форми декларування, передбачені податковою амністією, є не лише майже всі резиденти України, але і нерезиденти, які на момент набуття активів

мали статус резидента. Таким чином, зазначене питання отримує поширення серед широкого кола населення навіть закордоном.

На прикладі наявного міжнародного досвіду інших країн, питання обґрунтованості декларування збору з одноразового (спеціального) добровільного декларування отримує тенденцію мінімальних податкових роз'яснень від виконавчої влади.

Ключові слова: податкова амністія, судова експертиза, збір з одноразового (спеціального) добровільного декларування.

Vikhlyaev Alexey Konstantinovich,

researcher, forensic expert, specialist with Finance, master of Intellectual Property, Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, 01133, Kyiv, Lesi Boulevard Ukrainian 26, of. 501, 067-271-71-61, e-mail: info@intelect.org.ua, <https://orcid.org/0000-0002-1632-9164>

Germanyuk Irina Volodimirivna,

researcher, forensic expert, specialist with Finance, Research Center for Forensic Examination on Intellectual Property of the Ministry of Justice of Ukraine, 01133, Kyiv, Lesi Boulevard Ukrainian 26, of. 501, 099-550-17-87, e-mail: info@intelect.org.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7401-9359>

ECONOMIC AND LEGAL PROBLEMS OF DOCUMENT CIRCULATION OF FORENSIC ACCOUNTING IN THE ASPECT OF COLLECTION FOR ONE-TIME (SPECIAL) VOLUNTARY DECLARATION

Abstract. The acute tax issue currently in Ukraine and the world, in terms of tax from a one-time (special) voluntary declaration, has problems with the workflow necessary for a forensic accounting.

In recent years, the experience gained by experts from Ukraine in appeals from lawyers of neighboring countries regarding forensic accounting has demonstrated, using the example of other countries, the complexity and lack of regulation of this issue.

Now, after the introduction of amendments to the Tax Code of Ukraine [1], respectively, in our country, the question of confirming the validity of the amount of the fee from a one-time (special) voluntary declaration also arises.

Acceptance of declarations in Ukraine began in September 2021 and will last one year, until September 2022. After the submission of the declaration, there are 30 days for the payment of the fee. But due to many pre-declaration issues, due to concerns and complete uncertainty, most taxpayers are postponing filing such a collection until the last days. In turn, lawmakers and executives are massively outreach, which in fact leaves more controversial issues than the goal of increasing public support.

Changes in the Tax Code of Ukraine provide for the following circumstances.

The subjects of declaration are not only almost all residents of Ukraine, but also non-residents who at the time of the acquisition of assets had resident status. Thus, this issue is spreading among the broad masses of the population.

On the example of the existing international experience, the issue of the validity of declaring the tax of a one-time (special) voluntary declaration received minimal tax clarifications from the executive authorities in other countries.

The time limit for acquiring such assets in the past has not been set, nor has there been an exhaustive list of assets. Such property may include currency values, funds lent to third parties, movable and immovable property, commemorative banknotes, coins, electronic money, property rights and much more.

It is not very easy to choose the percentage of tax, there are many rates, from 2.5 to 18%.

The specified uncertainty of the timing, the lack of an exhaustive list of assets and documents confirming such assets, based on the experience of neighboring countries, is transferred to the forensic accounting for clarification.

Keywords: tax amnesty, forensic, tax from a one-time (special) voluntary declaration.

Постановка проблеми. Щодо податкової амністії власних активів, в Україні законодавством не встановлено граничний час набуття такими активами у минулому, так само як і не встановлено вичерпного переліку майна, яке підлягає декларуванню. Серед такого майна можуть бути валютні цінності, кошти передані в борг третім особам, рухоме й нерухоме майно, пам'ятні банкноти, монети, електронні гроші, майнові права та багато іншого.

В той же час суперечливі позиції дають різні державні органи щодо декларування фізичними особами – відображення у одноразовій (спеціальній) добровільній декларації наявності криптовалюти. Головне управління ДПС в Одеській області вважає, що криптовалюта не має визначеного правового статусу в Україні, зокрема відсутня нормативна база для її класифікації та регулювання операцій з нею, то підстав для її відображення декларантом у одноразовій (спеціальній) добровільній декларації немає [2].

Але зазначена позиція, щодо відсутності підстав декларування криптовалюти, розходиться з позицією представника законодавчого органу, який безпосередньо створював закон

про податкову амністію. Віта Форсюк, заступник керівника секретаріату Комітету Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики, 08.12.2021р. на конференції «Податкова амністія: вихід із тіні» надала відповідь на запитання про криптовалюту. Пані Форсюк зазначила: «Криптовалюту можна декларувати, але головне питання, як її оцінити» [3].

В аспекті зазначеного вище, на конференції «Податкова амністія: вихід із тіні» суперечливу позицію надає Тетяна Мігас, заступник директора департаменту – начальник управління ДПС України, яка повідомляє, що до податкової служби надійшло понад 2000 звернень від громадян щодо процесу декларування, але форма електронної декларації дуже проста і зрозуміла. Також Тетяна Мігас зазначає що об'єкти декларування є кошти, валютні цінності, нерухоме та рухоме майно тощо. Тобто може бути задекларовано все, що особа отримала без сплати податків. [4].

Окрім зазначеного, обрати відсоток для сплати збору не дуже просто, ставок багато, від 2,5% до 18%, що залежить не лише від об'єктів оподат-

кування, а також від форми оплати та навіть розстрочки.

Зазначена невизначеність строків та відсутність вичерпного переліку активів і документів, які підтверджують такі активи, виходячи з досвіду сусідніх країн, передається на визначення судової експертизи.

Серед іншого є і інші обставини які викликають незакриті питання [5].:

- в Україні триває податкова амністія, а після її завершення податкова перевірить доходи з 1995 року. Як це працюватиме, якщо у податкових органів база даних щодо всіх доходів фізосіб і сплачених податків є лише з 1998 року;

- оподаткування пасивних доходів запроваджено тільки з 2011 року та воно не персоніфіковано. Люди мають доходи, які не закріплені індивідуально за ними. Як перевіряти їх?

- строк позовної давності. Протягом 3 років податкова може донарахувати фізичній особі несплачені податки;

- навіть якщо маємо зловмисне уникнення сплати податків і наступає кримінальна відповідальність за це, така відповідальність працює лише протягом 10 років, не більше.

- наявний досвід демонструє, тенденцію частих змін в Податковий кодекс України, що в подальшому призведе до постійних непередбачуваних змін.

Аналіз дослідження і публікацій. Головне управління ДПС в Одеській області зазначає, що для першочергового визначення бази, щодо нарахування одноразового збору для об'єктів декларування, необхідно врахувати вимоги п.п. «б» – «е» п. 4 підрозділу 9⁴ розділу XX Податкового кодексу України [2].

Відповідно до п.п. 7.2 п. 7 підрозділу 94 розділу XX Податкового кодексу України (далі – Кодекс) для об'єктів декларування, визначених п.п. «б» – «е» п. 4 підрозділу 94 розділу XX Кодексу, база для нарахування збору з одноразового (спеціального) добровільного декларування визначається, зокрема, але не виключно, як:

- витрати декларанта на придбання (набуття) об'єкта декларування;

- вартість, що визначається на підставі оцінки майна та майнових прав, фінансових інструментів, інших активів. Оцінка щодо об'єкта декларування проводиться відповідно до законодавства країни, де знаходиться такий актив. Вартість активів, визначена в іноземній валюті, відображається в одноразовій (спеціальній) добровільній декларації у гривні за офіційним курсом національної валюти, встановленим Національним банком України станом на дату подання одноразової (спеціальної) добровільної декларації;

- номінальна вартість прав грошової вимоги;

- вартість придбання або біржова вартість, дійсна станом на дату подання одноразової (спеціальної) добровільної декларації, корпоративних прав (акцій), які допущені до біржових торгів;

- вартість активу у вигляді дорогоцінних металів, що визначається у перерахунку ваги до закупівельної ціни на дорогоцінні метали, визначеної Національним банком України станом на дату подання одноразової (спеціальної) добровільної декларації;

- витрати на придбання (набуття) декларантом цінних паперів та інших фінансових інструментів, що не

допущені до біржових торгів, та час-ток (паїв) у майні юридичних осіб або в утвореннях без статусу юридичної особи, інших корпоративних прав або номінальна вартість таких активів, зазначена у відповідних документах.

За власним бажанням декларанта для рухомого майна (крім дорогоцінних металів, транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів, витворів мистецтва, дорогоцінного каміння (у тому числі органогенного утворення) та виробів з них) базою для нарахування збору з одноразового (спеціального) добровільного декларування може бути самостійно визначена декларантом вартість об'єктів декларування, які знаходяться (зарєєстровані) на території України.

Таким чином, Головне управління ДПС в Одеській області визначає, що базою для нарахування збору з одноразового (спеціального) добровільного декларування для об'єктів, визначених п.п. «б» – «е» п. 4 підрозділу 94 розділу XX Кодексу, може бути як оцінка, яка проведена відповідно до законодавства країни, де знаходиться об'єкт декларування, так і витрати декларанта на придбання такого об'єкта. Декларант самостійно приймає рішення щодо визначення бази, але з урахуванням норм п.п. 7.2 п. 7 підрозділу 94 розділу XX Кодексу [2].

Мінфін в особі очільника Сергія Марченко роз'яснює, що в Україні після закінчення періоду податкової амністії будуть запроваджені непрямі методи оподаткування. У момент реєстрації угоди про купівлю – продаж, наприклад, об'єкта нерухомості, відповідна інформація з'являтиметься у Податковій [6].

Таким чином надалі дані перевірятимуться, а «людину ніхто не турбуватиме, якщо немає підстав для цього». Система працюватиме автоматично.

Автоматично Податкова перевіряє наявність доходів, сплачених з 1995 року, підсумовує їх, усі доходи, сплачені податки. Потім зіставляє суму цих доходів з інформацією про купівлю об'єкта нерухомості та його вартістю, – сказав глава Мінфіну.

Він додав, що перевірки почнуться одразу після закінчення року, який відведено на так звану податкову амністію законом про добровільне декларування, а саме з 1 вересня 2022.

Що відомо про непрямі методи оподаткування. Якщо існує факт купівлі великого об'єкта нерухомості, при цьому задекларованих доходів немає, і амністію людина не проходила, тобто не показала своїх реальних доходів, з яких не були сплачені податки. Наслідком цього буде те, що Податкова має донарахувати суму несплачених податків.

Що потрібно знати про податкову амністію. Податкова амністія стосується лише тих хто уникав сплати податків у будь-який спосіб: працював неофіційно чи отримував зарплату в конверті. Тож щоб оподаткувати свої «гроші з-під матраца» у Мінфіні радять діяти наступним чином:

- звернутися до банку, де відкриють рахунок та видадуть відповідну довідку;
- потім в електронному вигляді заповнити декларація й прикріпити довідку від банку;
- останній крок – відправити декларацію до Податкової [6].

На конференції «Податкова амністія: вихід із тіні» Тетяна Мігас, за-

ступник директора департаменту – начальник управління ДПС України, повідомила [4], що зараз до податкової служби надійшло понад 2000 звернень від громадян щодо процесу декларування. Особа самостійно приймає рішення про проходження декларування. Форма електронної декларації дуже проста і зрозуміла. Амністія – це вже пільга, оскільки використовуються пільгові ставки (2,5% – придбання облігацій внутрішнього займу, 5% – загальна ставка, 7% і 9% для іноземних активів). Об'єкти декларування:

- кошти,
- валютні цінності,
- нерухоме та рухоме майно тощо.

Тобто може бути задекларовано все, що особа отримала без сплати податків. Податкові органи також зможуть проводити камеральну та документальну позапланову перевірку. Камеральна перевірка проводиться автоматично і дає змогу виявити технічні помилки (неправильно визначено ставку збору, курс валюти тощо). У такому випадку податкові органи надішлють платнику податків повідомлення про необхідність коригування. Спікерка висловила думку, що до документальної перевірки справа, найімовірніше, не дійде. Тільки якщо платник задекларує майно, якого взагалі немає в реєстрі. Таким чином, особа сама підводить підсумок своєї фінансової діяльності і визначає об'єкти декларування. За умови прийняття відповідного закону про непрямі методи оподаткування податкова служба просто використає задекларовану особою суму. Продовжуючи тему процесу декларування, Владислав Воїнов, начальник відділу одноразового (спеціального) добровільного декларування

ДПС України, розповів про можливість розстрочення сплати збору. Водночас, як підкреслив, спікер в разі використання розстрочки на три роки збільшується ставка оподаткування [4].

У Податковій нагадали, що доходами, з яких не були сплачені або сплачені не в повному обсязі податки і збори, з метою подання одноразової спеціальної добровільної декларації, вважаються доходи, що підлягали в момент їхнього нарахування оподаткуванню в Україні, але повнота сплати податків і зборів з них не підтверджена. Такими доходами можуть бути, але не виключно, заробітна плата (винагорода), отримана працівниками в «конвертах», іноземні доходи, доходи фізичної особи, отримані від здійснення підприємницької, незалежної професійної діяльності без державної реєстрації її як фізичної особи – підприємця, без взяття на податковий облік, або без одержання ліцензії, дозволу чи іншого дозволеного документа для провадження певних видів господарської діяльності, незадекларовані доходи у вигляді спадщини, подарунків, отримані не від фізичних осіб першого, другого ступеня споріднення, орендної плати, доходи від продажу рухомого та нерухомого майна, прибутків від відчуження акцій, часток, корпоративних або інших аналогічних прав тощо [7].

Головне управління ДПС в Одеській області роз'яснило, чи повинна подавати одноразову (спеціальну) добровільну декларацію фізична особа, яка отримала у спадок (подарунок) рухоме або нерухоме майно від члена сім'ї першого або другого ступеня споріднення [2].

Відповідно п. 1 підрозділу 9⁴ розділу XX Кодексу одноразове (спеці-

альне) добровільне декларування – це особливий порядок добровільного декларування фізичною особою, визначеною п. 3 підрозділу 9⁴ розділу XX Кодексу, належних їй активів, розміщених на території України та/або за її межами, якщо такі активи фізичної особи були одержані (набуті) такою фізичною особою за рахунок доходів, що підлягали в момент їх нарахування (отримання) оподаткуванню в Україні та з яких не були сплачені або сплачені не в повному обсязі податки і збори відповідно до вимог законодавства з питань оподаткування та/або міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та/або які не були задекларовані в порушення податкового та валютного законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, протягом будь-якого з податкових періодів, що мали місце до 1 січня 2021 року.

Оподаткування доходів фізичних осіб регулюється положеннями розділу IV Кодексу.

Порядок оподаткування доходу, отриманого платником податку в результаті прийняття ним у спадщину чи дарунок нерухомого або рухомого майна визначено ст. 174 Кодексу, відповідно до п.п. «а» п.п. 174.2.1 п. 174.2 якої за нульовою ставкою оподатковуються об'єкти спадщини, що успадковується членами сім'ї спадкодавця першого та другого ступенів споріднення.

При цьому об'єкти дарування, зазначені в п. 174.1 ст. 174 Кодексу, подаровані платнику податку іншою фізичною особою, оподатковуються згідно з правилами, встановленими розділом IV Кодексу для оподаткування спадщини (п. 174.6 ст. 174 Кодексу).

Відповідно до п. 174.3 ст.174 Кодексу особами, відповідальними за сплату (перерахування) податку до бюджету, є спадкоємці/обдаровані, які отримали спадщину/дарунок.

Дохід у вигляді вартості успадкованого/отриманого у дарунок майна (у межах, що підлягає оподаткуванню, зазначається в річній податковій декларації, крім спадкоємців, які отримали у спадщину/дарунок об'єкти, що оподатковуються за нульовою ставкою податку на доходи фізичних осіб.

Таким чином, у разі якщо об'єкти рухомого або нерухомого майна отримуються декларантом у спадок або як дарунок від члена сім'ї першого або другого ступеня споріднення, то обов'язку щодо подання одноразової (спеціальної) добровільної декларації у такого платника податків не виникає за умови відсутності інших підстав для подання такої декларації [2].

Метою статті – розкриття змісту окремих економічних та правових аспектів, проблематики обліку, декларування та узгодження документообігу з нормативними вимогами Податкового кодексу України, в аспекті дослідження обґрунтованості визначеного платником податку збору за одноразовим (спеціальним) добровільним декларуванням.

Виклад основного матеріалу. Зміни в Податковий кодекс України [1] внесені згідно Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження одноразового (спеціального) добровільного декларування фізичними особами

належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету» [8].

Досвід сусідніх країн з цього питання мав надзвичайні наслідки, в т.ч. багаточисельні конфіскації майна. Наприклад фізичним особам які стали резидентами Латвії після 1 січня 2012, необхідно зафіксувати своє майнове становище на 31 грудня того року, коли особа стала резидентом Латвії, та перевірити, чи відповідає він будь-якому критерію, передбаченого законом «Про декларування майнового стану та недеklarованих доходів фізичних осіб» [9].

Збір з одноразового (спеціального) добровільного декларирования, це податкове зобов'язання, яке торкнеться майже кожного в Україні, навіть нерезидентів [10].

Зазначеними законодавчими актами невизначені:

- строки набуття активів з яких передбачено сплачувати збір з одноразового (спеціального) добровільного декларування;

- відсутній вичерпний перелік активів з яких передбачено сплачувати збір з одноразового (спеціального) добровільного декларування;

- відсутній перелік документів, які підтверджують статус активів які не підлягають оподаткуванню збором з одноразового (спеціального) добровільного декларування.

Враховуючи, що «Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» [11] не передбачені зазначені зміни в Податковому кодексі України [1] та враховуючи світову практику застосування відповідного законодавства, без докладних роз'яснень, виникає потре-

ба в опрацюванні рекомендацій для проведення економічних експертиз.

Серед відкритих питань є операції по яким не передбачалось зберігання підтверджуючих документів:

- якими документами можливо підтвердити джерело накопичення платником податку кошти або активи, тобто як платник податків підтвердить документально свої доходи на момент придбання активів якщо минуло двадцять та більше років;

- як довести що будівля побудував своїми руками без коштовних будівельних послуг;

- як документально підтвердити, що валюта придбана по старому, а не по новому курсу.

Висновки: Зміни в Податковий кодекс України [1] внесені згідно Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження одноразового (спеціального) добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету» [8].

Світові тенденції судово-економічної експертизи, вказують на наступні найближчі події, в наслідок чого перед судовою експертизою постане нове завдання, а саме дослідження обґрунтованості розміру збору одноразового (спеціального) добровільного декларування.

Розгляд спорів про податкові порушення потребують доведення економічних показників, а тому під час розгляду справ постане питання необхідності проведення економічних експертиз.

Для ефективної роботи експертів з питанням збору одноразового (спеціального) добровільного декларування, потрібні нові підходи.

Розрахунок розміру збору одноразового (спеціального) добровільного декларування стане частиною досвіду широкої верстви населення, тому судову експертизу це питання не омине. Судові експерти економісти потребують отримати більш глибоке розуміння щодо встановлення розміру збору, під час одноразового (спеціального) добровільного декларування, що допоможе їм поліпшити результати роботи в складному питанні.

Робота з питанням збору одноразового (спеціального) добровільного декларування вимагає нових методів та підходів, призначених для ефективного вилучення обґрунтованих даних.

Традиційні методи та науково-методичні рекомендації судової експертизи потребують доопрацювання. Тому проблема методів для дослідження одноразового (спеціального) добровільного декларування, в роботі судових експертів, потребує розробки методичних підходів.

Найближчим часом від судових експертів економістів будуть вимагати вдалої взаємодії з адміністративними судами та слідчими органами, щодо проведення аналізу даних задекларованих при одноразовому (спеціальному) добровільному декларуванні та в подальшій звітності.

Таким чином, традиційні методи та інструменти судової експертизи потребують розробки методів дослідження документообігу, щодо підходів в роботі з вихідними даними одноразового (спеціального) добровільного декларування, в подальшій звітності

та розробки нових методичних підходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ::

1. «Податковий кодекс України» 02.12.2010р. № 2755-VI // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> (дата звернення: 09.12.2021).

2. Податкова амністія: Оглядний лист Головне управління ДПС в Одеській області від 06.12.2021р. // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://od.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/534971.html> (дата звернення: 09.12.2021).

3. Форсюк В., заступник керівника секретаріату Комітету Верховної Ради України з питань фінансів, податкової та митної політики, конференція «Податкова амністія: вихід із тіні» від 08.12.2021р. // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://pravo.ua/pro-amnistiiu-z-tochky-zoru-praktyky-hovoryly-uchasnyky-konferentsii-podatкова-amnistiiia-vykhid-z-tini/> (дата звернення: 10.12.2021).

4. Мігас Т., заступник директора департаменту – начальник управління ДПС України, конференція «Податкова амністія: вихід із тіні» від 08.12.2021р. // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://pravo.ua/pro-amnistiiu-z-tochky-zoru-praktyky-hovoryly-uchasnyky-konferentsii-podatкова-amnistiiia-vykhid-z-tini/> (дата звернення: 10.12.2021).

5. Южаніна Н., членкиня комітету Верховної Ради з питань фінансів, податкової та митної політики: «Податкова може до нарахувати фізичній особі несплачені податки протягом 3 років» // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://hromadske.radio/podcasts/drive-time/podatкова-mozhe-donarakhuvaty-fizychniy-osobin-esplacheni-podatky-protiahom-3-rokiv-yuzhanina> (дата звернення: 10.12.2021).

6. Васьків О., Після податкової амністії ДПС перевірить всі доходи українців

з 1995 року // Електронний ресурс. Режим доступу: https://economy.24tv.ua/pislya-podatkovoyi-amnistiyi-dps-ekonomichni-novini-ukrayini_n1816069 (дата звернення: 10.12.2021).

7. Які доходи з метою подання одноразової (спеціальної) добровільної декларації вважаються доходами з яких не були сплачені або сплачені не в повному обсязі податки і збори: Оглядовий лист Державна податкова служба України від 09.12.2021р. // Електронний ресурс. Режим доступу: <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/537155.html> (дата звернення: 10.12.2021).

8. Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання детінізації доходів та підвищення податкової культури громадян шляхом запровадження одноразового (спеціального) добровільного декларування фізичними особами належних їм активів та сплати одноразового збору до бюджету», 15.06.2021р. № 1539-IX // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1539-20#Text> (дата звернення: 19.11.2021).

9. Fizisko personu mantiskā stāvokļa un nedeklarēto ienākumu deklarēšanas likums., Rīgā 2011.gada 14.decembrī – URL: <https://likumi.lv/doc.php?id=241275> (дата звернення: 19.11.2021).

10. «Податкова амністія», Олександр Бородкін 20.08.2021р., – URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/08/20/677070/> (дата звернення: 19.11.2021).

11. «Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень» (затверджено Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998р. №53/5) // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 19.11.2021).

REFERENCES:

1. «Podatkovij kodeks Ukraïni» [«Tax Code of Ukraine»]. (n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text> [in Ukrainian].

2. Podatkova amnistija: Ogljadovij list Golovne upravlinnja DPS v Odes'kij oblasti [Tax amnesty: Review letter of the Main Department of the State Tax Service in Odessa region].(n.d.). *od.tax.gov.ua*. Retrieved from <https://od.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/534971.html> [in Ukrainian].

3. Forsjuk, V., zastupnik kerivnika sekretariatu Komitetu Verhovnoi Radi Ukraïni z pitan' finansiv, podatkovoï ta mitnoï politiki, konferencija «Podatkova amnistija: vihid iz tini» vid 08.12.2021r. [V. Forsyuk, Deputy Head of the Secretariat of the Verkhovna Rada Committee on Finance, Tax and Customs Policy, Conference «Tax Amnesty: Getting Out of the Shadows» of December 8, 2021]. (n.d.). *pravo.ua*. Retrieved from <https://pravo.ua/pro-amnistiiu-z-tochky-zoru-praktyky-hovoryly-uchasnyky-konferentsii-podatкова-amnistii-vykhid-z-tini/> [in Ukrainian].

4. Migas, T., zastupnik direktora departamentu – nachal'nik upravlinnja DPS Ukraïni, konferencija «Podatkova amnistija: vihid iz tini» vid 08.12.2021r. [Migas T., Deputy Director of the Department – Head of the State Tax Service of Ukraine, conference «Tax amnesty: coming out of the shadows» from 08.12.2021]. (n.d.). *pravo.ua*. Retrieved from <https://pravo.ua/pro-amnistiiu-z-tochky-zoru-praktyky-hovoryly-uchasnyky-konferentsii-podatкова-amnistii-vykhid-z-tini/> [in Ukrainian].

5. Juzhanina, N., chlenkinja komitetu Verhovnoi Radi z pitan' finansiv, podatkovoï ta mitnoï politiki: «Podatkova mozhe do narahuvati fizichnij osobi nesplacheni podatki protjagom 3 rokov» [Yuzhanina N., member of the Verkhovna Rada Committee on Finance, Tax and Customs Policy: «The tax can charge an individual unpaid taxes for 3 years»]. (n.d.). *hromadske.radio*. Retrieved from <https://hromadske.radio/podcasts/drive->

time/podatkovka-mozhe-donarakhuvaty-fizychniy-osobi-nesplacheni-podatky-proti-hom-3-rokiv-yuzhanina [in Ukrainian].

6. Vas'kiv, O., Pislja podatkovoi amnistii DPS perevirit' vsi dohodi ukrainciv z 1995 roku [After the tax amnesty, the State Tax Service will check all incomes of Ukrainians since 1995].(n.d.). *hromadske.radio*. Retrieved from https://economy.24tv.ua/pislya-podatkovoyi-amnistiyi-dps-ekonomichni-novini-ukrayini_n1816069 [in Ukrainian].

7. Jaki dohodi z metoju podannja odnorazovoï (special'noi) dobrovil'noi deklaracii vvzhajut'sja dohodami z jakih ne buli splacheni abo splacheni ne v povnomu obsjazi podatki i zbori: Ogljadovij list Derzhavna podatkovna sluzhba Ukraïni vid 09.12.2021r. [What income for the purpose of submitting a one-time (special) voluntary declaration is considered income from which taxes and fees have not been paid or have not been paid in full: Review letter of the State Tax Service of Ukraine dated 09.12.2021].(n.d.). *tax.gov.ua* Retrieved from <https://tax.gov.ua/media-tsentr/novini/537155.html> [in Ukrainian].

8. Zakon Ukraïni «Pro vnesennja zmin do Podatkovogo kodeksu Ukraïni ta inshih zakoniv Ukraïni shhodo stimuljuvannja detinizacii dohodiv ta pidvishhennja podatkovoi kul'turi gromadjan shljahom zaprovadzhenja odnorazovogo (special'nogo) dobrovil'nogo deklaruvannja fizichnimi osobami nalezhnih im aktiviv ta splati odnorazovogo zboru do

bjudzhetu» [The Law of Ukraine «On Amendments to the Tax Code of Ukraine and other laws of Ukraine to stimulate de-shadowing of incomes and increase tax culture of citizens by introducing one-time (special) voluntary declaration of assets belonging to individuals and payment of one-time fee to the budget»].(n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1539-20#Text> [in Ukrainian].

9. Fizisko personu mantiskā stāvokļa un nedeklarēto ienākumu deklarēšanas likums., Rīgā 2011.gada 14.decembrī [Fizisko personu mantiskā stāvokļa un nedeklarēto ienākumu deklarēšanas likums., Rīgā 2011.. gada 14.decembrī].(n.d.). *likumi.lv*. Retrieved from <https://likumi.lv/doc.php?id=241275> [in Ukrainian].

10. «Podatkova amnistija», Oleksandr Borodkin [«Tax Amnesty», Oleksandr Borodkin].(n.d.). *www.epravda.com.ua*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/columns/2021/08/20/677070/> [in Ukrainian].

11. «Naukovo-metodichni rekomendacii z pitan' pidgotovki ta priznachennja sudovih ekspertiz ta ekspertnih doslidzhen'» [«Scientific and methodological recommendations for the preparation and appointment of forensic examinations and expert research»].(n.d.). *zakon.rada.gov.ua*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> [in Ukrainian].

Кісіль Наталія Валеріївна,

кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, завідувач навчально-методичного кабінету навчальних курсів Інституту права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України, провідний науковий співробітник відділення – Бюро в м. Києві Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України; Костанайська 6, м. Київ, 03118; E-mail: kasil_n@ukr.net; +380984870928; <https://orcid.org/0000-0003-1097-360X>

Гуцул Віталій Олександрович,

в.о. директора Інституту права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України, Костанайська 6, м. Київ, 03118, E-mail: gutsul.vit@ukr.net, +380967415040; <https://orcid.org/0000-0001-9409-3161>

Ярошовець Василь Миколайович,

Заступник директора – завідувач відділення – Бюро в м. Києві Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України, Київ, Костанайська 6, м. Київ, 03118; E-mail: 1972vmmv@gmail.com; +380504439410; <https://orcid.org/0000-0002-8789-0303>

ПІДГОТОВКА СУДОВИХ ЕКСПЕРТІВ В УСТАНОВАХ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТА МОЖЛИВІ ЗМІНИ У ЗАКОНОДАВСТВІ

Анотація. Публікація присвячена визначенню шляхів підвищення ефективності підготовки судових експертів. У зв'язку із запланованим внесенням змін до законодавства України, що регулює судово-експертну діяльність, активного розвитку інформаційних технологій та онлайн навчання, а також змін в умовах праці та форматі професійних комунікацій, що відбулися під час пандемії COVID-19, назріла необхідність в удосконаленні підходів до проведення підготовки судових експертів.

Основна увага у публікації приділена висвітленню сучасної організації навчання та підтвердження кваліфікації судових експертів в установах Міністерства юстиції України, розглянуто норми зареєстрованих у Верховній Раді України проектів законів, що стосуються вимог до підтвердження кваліфікації експертів, та висвітлені основні проблемні питання, що виникають під час підготовки експертів.

У роботі сформовані пропозиції щодо шляхів підвищення ефективності підготовки судових експертів. В тому числі визначено, що система підготовки експертних кадрів має бути спрямована перш за все на створення найсприятливіших умов для навчання судових експертів, постійного вдосконалення їх професійної підготовки шляхом поглиблення і розширення професійних знань, умінь і навичок, а також заохочення для передачі накопичених знань. Як результат постійного професійного розвитку і підвищення кваліфікації експертів має враховуватися участь у наукових та науково-практичних конференціях, семінарах, практикумах, тренінгах, вебіна-

рах, майстер-класах за напрямком діяльності, а також наукова, науково-педагогічна та інша викладацька діяльність у сфері судової експертизи.

Для підвищення ефективності навчання та оптимізації витрат на підготовку, пропонується уточнити кількість обов'язкових лекційних годин, що передбачаються програмами підготовки, які мають бути співмірними реальному часу їх викладання з боку керівника-стажування та лекторів, що проводять навчання, та розробити курси лекцій за певними напрямками судової експертизи.

Запропоновано до процесу підготовки судових експертів за відповідними експертними спеціальностями долучити Інститут права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України, який є спеціалізованою установою Мініюсту з підготовки кадрів і має ліцензію Міністерства освіти України. До викладання та практичного стажування пропонується залучати експертів, що мають досвід експертної роботи більше 5 років, в тому числі приватних експертів, а також колишніх експертів з криміналістичних та інших видів експертиз, що нині знаходяться на пенсії або займаються науковою чи викладацькою діяльністю.

Ключові слова: експерт, судова експертиза, підготовка судових експертів, навчання, стажування, підтвердження кваліфікації, професійні кваліфікації.

Kisil Nataliia Valerievna,

Candidate of Agricultural Sciences, senior researcher, head of the educational office of training courses of the Institute of Law and Postgraduate Education of the Ministry of Justice of Ukraine, leading researcher of the department – Office in Kyiv of the National Scientific Center hon. prof. M.S Bocarius Forensic Science Institut of the Ministry of Justice of Ukraine; Kostanayska 6, Kyiv, 03118; email: kisil_n@ukr.net, Tel.: +38 (098) 487 09 28, <https://orcid.org/0000-0003-1097-360X>

Hutsul Vitalii Oleksandrovych,

Acting Director of the Institute of Law and Postgraduate Education of the Ministry of Justice of Ukraine, Kostanayska 6, Kyiv, 03118, E-mail: gutsul.vit@ukr.net, Tel.: +380967415040; <https://orcid.org/0000-0001-9409-3161>

Yaroshovets Vasyl Mykolayovych,

Deputy director – Head of the department – Office in Kyiv of the National Scientific Center hon. prof. M.S Bocarius Forensic Science Institut of the Ministry of Justice of Ukraine; Kostanayska 6, Kyiv, 03118; E-mail: 1972vmmv@gmail.com; Tel.: +380504439410; <https://orcid.org/0000-0002-8789-0303>

TRAINING OF FORENSIC EXPERTS IN THE INSTITUTIONS OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE: PROBLEMATIC ASPECTS AND POSSIBLE CHANGES TO LEGISLATION

Abstract. The publication is devoted to identifying ways to improve the training of forensic experts. In connection with the planned amendments to the legislation of Ukraine regulating forensic activities, the active development of information technology and online learning, as well as changes in working conditions and the format of professional communications that occurred during the COVID-19 pandemic, there is a need to improving approaches to the training of forensic experts.

The main attention is paid to the current organization of training and certification of forensic experts in the institutions of the Ministry of Justice of Ukraine, considered the norms of draft laws registered in the Verkhovna Rada of Ukraine on the requirements for certification of experts, and highlights the main issues arising during training.

The paper contains proposals for ways to increase the effectiveness of training of forensic experts. In particular, it is determined that the system of expert training should be aimed primarily at creating the most favorable conditions for the training of forensic experts, continuous improvement of their training by deepening and expanding professional knowledge, skills and abilities, and encouraging the exchange of accumulated knowledge. As a result of continuous professional development of experts, should be taken into account participation in scientific and scientific-practical conferences, seminars, workshops, trainings, webinars, master classes in the field of activity, as well as scientific, scientific-pedagogical and other teaching activities in the field of forensic science.

To increase the efficiency of training and optimize training costs, it is proposed to specify the number of mandatory lecture hours, which provide training programs that are commensurate with the real time of their teaching by internship supervisor and lecturers who support training, and develop lecture courses in certain areas forensic examination.

It is proposed to involve the Institute of Law and Postgraduate Education of the Ministry of Justice of Ukraine in the process of training forensic experts in relevant expert specialties, which is a specialized institution of the Ministry of Justice and licensed by the Ministry of Education and Science of Ukraine. It is proposed to involve experts with more than 5 years of experience in teaching and practical training, including private experts, as well as former experts in forensic and other types of expertise who are currently retired or engaged in scientific or teaching activities.

Keywords: expert, forensic examination, training of forensic experts, training, internship, confirmation of qualification, professional qualifications.

Постановка наукової проблеми.

Наукова обґрунтованість та об'єктивність наданого висновку, а також його належність та достовірність як доказу у справі, часто обумовлюється наявністю у експерта відповідних професійних компетентностей, зокрема, наявності у нього відповідної освіти, належної професійної підготовки та стажу експертної роботи.

За допущення під час проведення експертизи порушень вимог законодавства України про судову експертизу або методичних вимог експерти можуть бути притягнуті до кримінальної, адміністративної, цивільно-правової відповідальності та дисциплінарної відповідальності. Відповідно до ві-

домостей розміщених на офіційному сайті Міністерства юстиції України, у 2020 році Дисциплінарною палатою Центральної експертно-кваліфікаційної комісії при Міністерстві юстиції України (далі – ЦЕКК) до дисциплінарної відповідальності було притягнуто 21 судового експерта, до 13 судових експертів було застосовано такий вид дисциплінарного стягнення, як попередження; у 7 судових експертів призупинено дію свідцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта; 1 судового експерта позбавлено кваліфікації судового експерта, і 7 судових експертів – вирішено не притягувати до дисциплінарної відповідальності [1].

Враховуючи важливу роль експертизи у встановленні наявності чи відсутності фактів та обставин, що мають значення для вирішення справи та підлягають доказуванню, а також необхідністю неухильного дотримання експертами вимог нормативно-правових актів, що регулюють судово-експертну діяльність, та науково-обґрунтованих методів та способів вирішення експертних завдань, особливого значення набуває належна підготовка експертів. У зв'язку із очікуваним внесенням змін до законодавства України, що регулює судово-експертну діяльність, активного розвитку інформаційних технологій та онлайн навчання, а також змін в умовах праці та форматі професійних комунікацій, що відбулися під час пандемії COVID-19, назріла необхідність в удосконаленні підходів до проведення підготовки судових експертів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням професійної підготовки судових експертів приділялась значна увага у працях Л.М. Головченко [2], Н.М. Ткаченко [3], Н.І. Клименко, В.К. Стринжа [4], В.М. Шерстюк [5], В. М. Бараняк [6], А.Ф. Кофанова [7] та інших вчених. У попередніх роботах [8, 9] нами також приділялась увага висвітленню шляхів вдосконалення підготовки судових експертів, зокрема у сфері інтелектуальної власності, між тим зміни до законодавства та наявна трансформація освітніх процесів з певною мірою вимушеним переходом до онлайн навчання у зв'язку з пандемією, потребують поглибленого дослідження підходів до підготовки експертів.

Мета дослідження. Для визначення шляхів підвищення ефективності підготовки судових експертів поставлено за мету проаналізувати

окремі елементи сучасної організації навчання та підтвердження кваліфікації судових експертів в установах Міністерства юстиції України та інших відомствах, розглянути норми зареєстрованих у Верховній Раді України законопроектів, що стосуються судово-експертної діяльності, у частині вимог до підтвердження кваліфікації експертів, та висвітлити окремі проблемні питання, що виникають нині під час підготовки експертів в установах Міністерства юстиції України.

Викладення основного матеріалу. Чинним законом України «Про судову експертизу» [10] у статті 10 встановлено вимоги до осіб, які можуть бути судовими експертами, зокрема вказано, що судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань, мають відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку та отримали кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

Статтею 21 вищезазначеного закону закріплено: *«Підготовка фахівців для державних спеціалізованих установ, що проводять судові експертизи, здійснюється вищими навчальними закладами; спеціалізація та підвищення кваліфікації проводяться на курсах та у спеціальних закладах відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади.*

Фахівці, які не є працівниками державних спеціалізованих установ і мають на меті здійснювати експертну діяльність, проходять навчання з відповідної експертної спеціальності в державних спеціалізованих установах Міністер-

ства юстиції України з урахуванням обмежень, передбачених законом».

Тобто, кожне відомство нині готує своїх експертів самостійно. Підготовка фахівців державних спеціалізованих установ судової експертизи здійснюється в цих же установах, а фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ (приватні експерти) – в установах Міністерства юстиції України (далі – Мінюст), оскільки саме на Мінюст покладено завдання здійснення контролю за організацією діяльності судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ.

Відомості про всіх експертів, що мають право здійснювати судово-експертну діяльність в Україні, внесені до державного Реєстру атестованих судових експертів, ведення якого відповідно до законодавства здійснює Міністерство юстиції України. Будь-яка особа, може отримати відомості про атестованих на сьогоднішній день експертів всіх відомств, що здійснюють судово-експертну діяльність, та залучити за необхідністю їх для проведення експертизи.

Підготовка (стажування) осіб, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта в Україні, здійснюється в 2 етапи:

- за програмою підготовки з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи;
- за програмою підготовки з певної експертної спеціальності.

Програми підготовки розробляються та затверджуються відповідним органом того відомства до сфери управління якого відноситься певна державна спеціалізована установа.

Наприклад, програми підготовки судового експерта служби МВС розробляються зусиллями працівників цієї служби. Відповідно до розділу 2 Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС [11], що затверджений наказом Міністерства внутрішніх справ України № 675 від 21 вересня 2020 року, план підготовки розробляється керівником підготовки на підставі програми підготовки судового експерта за відповідною експертною спеціальністю, затвердженої головою ЕКК, та погоджується директором ДНДЕКЦ МВС або його першим заступником чи керівником іншої установи, у якій проводиться підготовка. У пункті 4 розділу 2 вищезазначеного Положення зазначено: «*Підготовка працівників Експертної служби МВС, які претендують на присвоєння кваліфікації судового експерта, здійснюється за програмами підготовки судового експерта за відповідною експертною спеціальністю, затвердженими головою ЕКК, шляхом проходження індивідуальної (самостійної) підготовки, або стажування, або курсових зборів*».

Програми підготовки (стажування) працівників Науково-дослідних установ судових експертиз Мінюсту (далі – НДУСЕ) та приватних експертів, затверджуються головою ЦЕКК при Міністерстві юстиції України та розміщуються на офіційному сайті Міністерства юстиції України у вільному доступі.

Порядок підготовки та стажування фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта визначено розділом III Положення про Центральну експерт-

но-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів [2], де зазначено:

«Підготовка (стажування) працівників НДУСЕ, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта, здійснюється: за програмою підготовки з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи – НДУСЕ або Інститутом права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України; за програмами підготовки з відповідних експертних спеціальностей – НДУСЕ.

Підготовка (стажування) фахівців, які не є працівниками державних спеціалізованих установ та мають намір отримати та/або підтвердити кваліфікацію судового експерта, здійснюється: за програмою підготовки з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи – Інститутом права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України та НДУСЕ, які мають відповідну ліцензію на здійснення освітньої діяльності у галузі підвищення кваліфікації за програмами підготовки з відповідних експертних спеціальностей – НДУСЕ.»

Отже, нині працівники НДУСЕ проходять підготовку переважно в своїх установах, якщо у них наявні експерти, що мають не менше ніж трирічний стаж практичної роботи судового експерта за відповідною експертною спеціальністю.

Підготовка з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи. Особи, які планують пройти навчання та здійснювати судово-експертну діяльність як приватні експерти, проходять навчання (стажування) з теоретичних, організаційних і процесуальних питань

судової експертизи в Інституті права та післядипломної освіти Мінюсту або НДУСЕ, що має відповідну ліцензію на здійснення освітньої діяльності у галузі підвищення кваліфікації. На сьогоднішній день з судово-експертних установ Мінюсту таку ліцензію має лише Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса».

До 2016 року підготовка експертів НДУСЕ та приватних експертів здійснювалося безпосередньо в установах Мінюсту. З 2016 року підготовка з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи стала проводиться в Інституті права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України. За цей період на курсах Інституту пройшло навчання та стажування понад 1 тис. експертів, більшість з яких є приватними експертами.

Підготовка за певними експертними спеціальностями. Після проходження підготовки з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи, експерти проходять підготовку з відповідних експертних спеціальностей в НДУСЕ. Приватні експерти нині також проходять підготовку виключно в НДУСЕ. При цьому відповідно до змін до Положення №301/5 [12] згідно з Наказом Міністерства юстиції № 2117/5 від 10.06.2021, розширено можливості участі приватних експертів у процесі підготовки експертів. Так, у пункті 1 розділу III вищезазначеного положення зазначено: *«До підготовки (стажування) фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта, НДУСЕ та Інститут права та післядипломної освіти Міністерства*

юстиції України можуть залучати судових експертів, які не є працівниками державних спеціалізованих установ, мають кваліфікацію судового експерта та не менше ніж трирічний стаж практичної роботи судового експерта».

У програмах підготовки за експертними спеціальностями нині передбачено проведення лекційних та практичних навчальних годин із визначенням відповідних тематик для опанування.

Серед проблемних питань, які озвучують особи, що проходять навчання (стажування) з метою отримання (підтвердження) кваліфікації судового експерта та оплачують вартість підготовки з власних коштів, переважно виділяються наступні.

Перш за все відмічається, що вартість підготовки за окремими напрямками є необґрунтовано високою, іноді за однією спеціальністю значно перевищує вартість річного навчання у престижному ВУЗі. Наприклад, за спеціальністю 10.3 «Дослідження деталей транспортних засобів» згідно програми підготовки №1, що затверджена 12.05.2021 р. головою ЦЕЕК при Мінюсті України та розміщена на офіційному сайті Мінюсту [13], обсяг підготовки сягає 322 навчальних години, з яких 100 – лекційних занять, 222 – практичних занять. У зв'язку з такою кількістю навчальних годин, вартість підготовки за цією експертною спеціальністю становить більше 60 тис. грн. Аналогічна ситуація відбувалася і з підготовкою за спеціальністю 10.9 «Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів», коли в програмі №1 передбачалося 380 навчальних годин і вартість підготовки становила понад 69 тис. грн. Між тим слід

вказати на наявні зміни: програми за спеціальністю 10.9 нині переглянуті та 04.08.2021 року головою ЦЕЕК при Мінюсті затверджені нові програми, де у програмі №1 кількість необхідних для прослуховування навчальних годин знижено до 240 годин, з них 58 відведено на лекційні та 182 на практичні заняття.

В програмах підготовки за експертними спеціальностями у сфері інтелектуальної власності, що затверджені 12.05.2021р. головою ЦЕЕК при Мінюсті України, на наш погляд, передбачено цілком достатню кількість годин необхідних для висвітлення лекційного та практичного матеріалу. Так, за більшістю програм підготовки №1 передбачено загальну кількість у межах 100 годин, з них приблизно 30-40% відведено на лекційні години. Найменша загальна кількість годин передбачена для спеціальностей 13.2 «Дослідження, пов'язані з виконаннями, фонограмами, відеограмами, програмами (передачами) організацій мовлення», та 13.6 «Дослідження, пов'язані з комерційними (фірмовими) найменуваннями, торговельними марками (знаками для товарів і послуг), географічними зазначеннями»: 80 і 84 години, відповідно.

Також серед проблемних питань експертами та особами, що тільки планують отримати кваліфікацію судового експерта, озвучується, що під час підготовки за певними експертними спеціальностями в НДУСЕ лекційний матеріал у переважній більшості випадків не читається, хоча у затверджених Програмах підготовки з експертних спеціальностей передбачено як лекційні, так і практичні заняття. Дійсно, на практиці під час підготов-

ки за експертною спеціальністю особа, яка має намір отримати кваліфікацію судового експерта, найчастіше проходить практичне стажування у атестованого експерта, без відвідування лекцій та участі у практичних заняттях у загальному розумінні цих понять. Певною мірою це обумовлено тим, що при організації таких занять для однієї людини або малої групи осіб доволі нераціонально витрачається час кваліфікованих експертів, які крім проведення стажування, мають значне експертне навантаження у справах, що розглядаються у рамках як цивільних справ, так і кримінальних проваджень, ходять на виклики до суду для надання роз'яснень щодо наданих висновків та проводять огляди об'єктів за їх місцезнаходженням. Тому фактично керівник навчання (стажування) самостійно не має можливості провести необхідну кількість лекційних та практичних годин. Цей процес ускладнюється тим, що у переважній більшості експертів-керівників стажування не має достатнього досвіду викладацької діяльності для підготовки лекційного курсу та забезпечення ефективного навчання.

При впровадженні нових підходів до проведення навчання (стажування) важливо створити оптимальні умови, як для тих, хто проводить підготовку, так і тих, хто отримує ці послуги – фахівців, що виявили намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта.

При цьому, на наш погляд, для підвищення ефективності та якості процесу підготовки експертів необхідно:

- досягти співмірності між визначеним обсягом начальних годин, що передбачається у програмах підго-

товки і реальним часом, що необхідно витратити лекторам та керівникам стажування для якісної підготовки експертних кадрів;

- визначити оптимальний формат проведення занять;

- оптимізувати витрати часу досвідчених експертів, які мають значене експертне навантаження у кримінальних провадженнях та судових справах і залучаються до процесу підготовки експертів;

- створити умови для заохочення експертів-практиків передавати накопичений практичний досвід.

Також звертаємо увагу на те, що на момент написання цієї статті на розгляді Верховної ради перебуває 4 законопроекти, що стосуються судово-експертної діяльності [14]. У разі прийняття поданого до Верховної Ради України проекту закону «Про судово-експертну діяльність» № 6284, який внесений Кабінетом Міністрів України, із нормами, що знімають заборону для приватних експертів проводити експертизи за певними криміналістичними видами, може збільшитись надходження запитів на проходження навчання, а також може виникнути відтік кваліфікованих експертних кадрів з експертних установ, відповідно, навантаження на експертів державних установ, як з експертної роботи, так і з проведення навчання (стажування), може стати надмірним, особливо за криміналістичними видами експертиз. Так, згідно частини 2 статті 43 вищезазначеного проекту закону планується залишити обмеження щодо проведення експертиз виключно в державних судово-експертних установах тільки щодо судово-психіатричних експертиз та судових експертиз, пов'язаних

з дослідженням наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів; зброї, боєприпасів до неї; вибухових матеріалів; ядерних матеріалів, установок і об'єктів; спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації. Щодо інших криміналістичних видів експертиз такі обмеження плануються зняти.

Для уникнення надмірного завантаження кваліфікованих експертних кадрів державних спеціалізованих установ, пропонується використовувати під час процесу підготовки судових експертів за відповідними експертними спеціальностями можливості Інституту права та післядипломної освіти Мінюсту України, який є спеціалізованою установою Мінюсту з підготовки кадрів і має ліцензію Міністерства освіти України. До викладання та практичного стажування пропонується залучати експертів, що мають досвід експертної роботи більше 5 років, в тому числі приватних експертів, а також колишніх експертів з криміналістичних та інших видів експертиз, що знаходяться на пенсії або займаються викладацькою чи іншою діяльністю. Крім того, Інститут права та післядипломної освіти Мінюсту має можливості залучати експертів НДУСЕ до викладання в вільний від їх основної роботи час (вихідні та вечірні часи) з відповідною оплатою викладацької роботи.

1. У рамках цієї публікації також вважаємо за необхідно приділити увагу визначенню оптимального формату проведення лекційних та практичних занять. У роботі [8, с. 193], що опублікована наприкінці 2018 року, зазначалося: «Одним з шляхів вдосконалення підготовки судових експертів у сфері інтелектуальної власності, на

наш погляд, може бути впровадження в практику підготовки експертів поряд з традиційною формою навчання (стажування) - Для підвищення ефективності навчання та оптимізації витрат на підготовку, формувати групи експертів по підготовці за певними напрямками, наприклад, декілька раз у рік із розміщенням інформації про початок нового потоку на відповідних сайтах (Мінюсту, Інституту права та післядипломної освіти Мінюсту або НДУСЕ [9]).

2. Уточнити кількість обов'язкових лекційних годин включених у програму підготовки, які мають бути співмірними реальному часу їх викладання з боку керівника-стажування та лекторів, що проводять навчання. Розробити курс лекцій для підготовки експертів за основними експертними спеціальностями. Частину лекційного курсу, враховуючи сучасні технічні можливості, можна записати у форматі автовідео, і таким чином автоматизувати і оптимізувати частину процесу підготовки. Частину лекцій доцільно читати у живому форматі (при необхідності можна використовуватися й онлайн форму навчання) із розглядами певних кейсів, відповідями на питання слухачів, обговоренням практичних експертних ситуацій.

3. До процесу підготовки судових експертів за відповідними експертними спеціальностями долучити Інститут права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України, який є спеціалізованою установою Мінюсту з підготовки кадрів і має ліцензію Міністерства освіти України. До викладання та практичного стажування пропонується залучати експертів, що мають досвід експертної роботи біль-

ше 5 років, в тому числі приватних експертів, а також колишніх експертів з криміналістичних та інших видів експертиз, що нині знаходяться на пенсії або займаються науковою чи викладацькою діяльністю. Інститут права та післядипломної освіти Мінюсту може залучати експертів НДУСЕ до викладання в вільний від їх основної роботи час (вихідні та вечірні часи) з відповідною оплатою викладацької роботи.

Висновки. За результатами проведеного дослідження можемо визначити, що система підготовки експертних кадрів має бути спрямована перш за все на створення найсприятливіших умов для навчання судових експертів, постійного вдосконалення їх професійної підготовки шляхом поглиблення і розширення професійних знань, умінь і навичок, а також заохочення для передачі накопичених знань.

Як результат постійного професійного розвитку і підвищення кваліфікації експертів має враховуватися участь у наукових та науково-практичних конференціях, семінарах, практикумах, тренінгах, вебінарах, майстер-класах за напрямком діяльності, а також наукова, науково-педагогічна та інша викладацька діяльність у сфері судової експертизи.

До процесу підготовки судових експертів за відповідними експертними спеціальностями пропонується долучити Інститут права та післядипломної освіти Міністерства юстиції України, який має ліцензію Міністерства освіти України та є спеціалізованою установою Мінюсту з підготовки кадрів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Інформація щодо діяльності судових експертів, які не є працівниками дер-

жавних спеціалізованих установ за 2020 рік (станом на 14.04.2020) / офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/informatsiya-schododiyalnosti-sudovih-ekspertiv-yaki-ne-epratsivnikami-derjavnih-spetsializovanih-ustanov-za-2020-rik-stanom-na-14042020> (дата звернення: 04.12.2021).

2. Головченко Л.М. Проблемные вопросы подготовки и повышения квалификации судебных экспертов в Украине // Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз. К., 2016. Вип. 61. С. 44-51.

3. Ткаченко Н.М. Удосконалення професійної підготовки судового експерта – важливий фактор розвитку експертної дидактики // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр. Харків: Право, 2018. Вип. 18. С. 203-214.

4. Клименко Н.И., Стринжа В.К. К вопросу о подготовке судебных экспертов // Криміналістика и судебная экспертиза: республ. межведом. науч.-метод. сб. К., 1989. Вип. 39. С. 24-28.

5. Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / В. М. Шерстюк. Харків, 2007. 21 с.

6. Бараняк В. М. Проблеми підготовки судових експертів у вищих навчальних закладах України / В. М. Бараняк // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2014. № 801. С. 229-233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2014_801_41 (дата звернення 04.12.2021).

7. Кофанов А.В. Деякі аспекти проблематики підготовки експертів, їх взаємодії з керівництвом та оцінки проведених ними досліджень // Криміналістичний вісник, № 2 (20), 2013, С. 107-115. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/2066/1/%D0%9A%D0%BE%D1%84%D0%B0>

D0%BD%D0%BE%D0%B2%20%D0%90.%20%D0%92..pdf (дата звернення 04.12.2021).

8. Шляхи вдосконалення підготовки судових експертів у сфері інтелектуальної власності /Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності («Крайневські читання»: Матер. II Міжнар. Наук.-практ. конф. (20 грудня 2018 р., м. Київ); за загал. ред. проф. В.Л. Федоренка./ Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мініюсту. К.: Вид-во «Ліра», 2018. С. 187-194.

9. Кісіль Н.В. Підготовка судових експертів: сучасні підходи та можливості підвищення ефективності / Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності («Крайневські читання»): Матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (24 грудня 2020 р. м. Київ); за ред. акад. НАПрН України О.В. Скрипнюка і проф. В.Л. Федоренка / НДЦСЕ судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мініюсту. Київ: Видавництво Ліра, 2020. С. 179-185.

10. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 року // Відомості Верховної Ради України. 1994. № 28. Ст. 232.

11. Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та порядок проведення атестації судових експертів Експертної служби МВС. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0022-21#Text> (дата звернення: 02.12.2021).

12. Про затвердження Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : наказ Міністерства юстиції України від 03 березня 2015 № 301/5 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> (дата звернення: 04.12.2020).

13. Програми підготовки (стажування) судових експертів. / офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/legal_expertise/program_sudexpert (дата звернення: 04.12.2020).

14. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10010&num_=2&num=6284&date1=&date2=&name_zp=&out_type=&id= (дата звернення: 04.12.2020).

15. Законопроект «Про судово-експертну діяльність»: паралельна реальність (міфи) та контраргументи / офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/zakonoproekt-pro-sudovo-ekspertnu-diyalnist-paralelna-realnist-mifi-ta-kontrargumenti> (дата звернення: 08.12.2021).

REFERENCES:

1. *Informatsiya shchodo diyal'nosti sudovykh ekspertiv, yaki ne ye pratsivnykamy derzhavnykh spetsializovanykh ustanov za 2020 rik (stanom na 14.04.2020) [Information on the activities of forensic experts who are not employees of state specialized agencies for 2020 (as of April 14, 2020)]*. Retrivedd from <https://minjust.gov.ua/m/informatsiya-schodo-diyalnosti-sudovih-ekspertiv-yaki-ne-e-pratsivnykami-derzhavnih-spetsializovanih-ustanov-za-2020-rik-stanom-na-14042020> (data zvernennja: 04.12.2021) [in Ukrainian].

2. Holovchenko, L.M. (2016). *Problemnye voprosy podgotovky u povyshenyuya kvalyfykatsyy sudebnykh ékspertov v Ukrayne [Problematic issues of training and retraining of forensic experts in Ukraine]. Kryminalistyka i sudova ekspertyza – Forensics and forensic science: interdepartmental*, 61, 44-51 [in Ukrainian].

3. Tkachenko, N.M. (2018). *Udoskonalennya profesiynoyi pidhotovky sudovoho eksperta – vazhlyvyv faktor rozvytku ekspertnoyi dydaktyky [Improving the professional training of forensic experts – an important factor in the development of expert didactics]. Teoriya ta praktyka sudovoyi ekspertyzy i kryminalistyky – Theory and practice of forensic science and criminology*, 18, 203-214 [in Ukrainian].

4. Klimenko, N.I., Strinzha, V.K. (1989). *K voprosu o podgotovke sudebnykh ekspertov*

[On the question of training forensic experts]. *Kriminaliistika i sudebnaya ekspertiza – Forensics and forensic examination*, 39, 24-28 [in Ukrainian].

5. Sherstyuk, V. M. (2007). Orhanizatsiyno-pravovi ta moral'no-psykholohichni zasady sudovo-ekspertnoyi diyal'nosti [Organizational and legal and moral and psychological principles of forensic activity]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].

6. Baranyak, V. M. (2014). Problemy pidhotovky sudovykh ekspertiv u vyshchyykh navchal'nykh zakladakh Ukrayiny [Problems of training of judicial experts in higher educational institutions of Ukraine]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Lvivs'ka politekhnika»*. *Yurydychni nauky – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic»*. *Legal sciences*, 801, 229-233[in Ukrainian].

7. Kofanov, A.V. (2013). Deyaki aspekty problematyky pidhotovky ekspertiv, yikh vzayemodiyi z kerivnyctvom ta otsinky provedenykh nymy doslidzhen' [Some aspects of the issues of training experts, their interaction with management and evaluation of their research]. *Kryminalistychnyy visnyk – Forensic Bulletin*, 2 (20), 2013, 107-115, [in Ukrainian].

8. Fedorenka, V.L. (2018). Shlyakhy vdoskonalennya pidhotovky sudovykh ekspertiv u sferi intelektual'noyi vlasnosti / Problemy teorii ta praktyky sudovoyi ekspertyzy z pytan' intelektual'noyi vlasnosti («Kraynevs'ki chytannya»: Mater. II Mizhnar. Nauk.-prakt. konf. (20 hrudnya 2018 r., m. Kyiv); za zahal. red. prof. V.L. Fedorenka. / Naukovo-doslidnyy tsentr sudovoyi ekspertyzy z pytan' intelektual'noyi vlasnosti Minyustu. K.: Vyd-vo «Lira», 2018. p. 187-194 [in Ukrainian].

9. Kisil' N.V. Pidhotovka sudovykh ekspertiv: suchasni pidkhody ta mozhlyvosti pidvyshchennya efektyvnosti / Problemy teorii ta praktyky sudovoyi ekspertyzy z pytan' intelektual'noyi vlasnosti («Kraynevs'ki chytannya»: Mater. IV Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (24 hrudnya 2020 r. m. Kyiv); za red. akad.NAPrN Ukrayiny O.V. Skrypnuka i prof.

V.L. Fedorenka / NDTSSSE sudovoyi ekspertyzy z pytan' intelektual'noyi vlasnosti Min`yustu. Kyiv: Vydavnytstvo Lira, 2020. p. 179-185 [in Ukrainian].

10. Zakon Ukrainy «Pro sudovu ekspertyzu» [The Law of Ukraine «On Forensic Examination»]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*, 28 [in Ukrainian].

11. Polozhennya pro Ekspertno-kvalifikatsiynu komisiyu MVS ta poryadok provedennya atestatsiyi sudovykh ekspertiv Ekspertnoyi sluzhby MVS [Regulations on the Expert Qualification Commission of the Ministry of Internal Affairs and the procedure for attestation of judicial experts of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0022-21#Text> [in Ukrainian].

12. Polozhennya pro Tsentralnu ekspertno-kvalifikatsiynu komisiyu pry Ministerstvi yustytsiyi Ukrayiny ta atestatsiyu sudovykh ekspertiv, zatverdzhene nakazom Ministerstva yustytsiyi [On approval of the Regulations on the Central Expert Qualification Commission under the Ministry of Justice of Ukraine and certification of forensic experts: order of the Ministry of Justice of Ukraine]. Retrieved from <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15> [in Ukrainian].

13. Prohramy pidhotovky (stazhuvannya) sudovykh ekspertiv [Training programs (internships) for forensic experts]. Retrieved from https://minjust.gov.ua/legal_expertise/program_sudexpert [in Ukrainian].

14. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_1.jses=10010&num_2&num=6284&-date1=&date2=&name_zp=&out_type=&id= (accessed: 04.12.2020).

15. Zakonoproekt «Pro sudovo-ekspertnu diyalnist»: paralelna realnist (mify) ta kontrarhumenty [Draft Law «On Forensic Expertise»: Parallel Reality (Myths) and Counter-Arguments]. Retrieved from <https://minjust.gov.ua/news/ministry/zakonoproekt-pro-sudovo-ekspertnu-diyalnist-paralelna-realnist-mifi-ta-kontrargumenti> [in Ukrainian].

УДК: 352(477)(075.8)

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-79-97](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-79-97)

Крусян Анжеліка Романівна,

доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, провідний науковий співробітник відділу конституційного права та місцевого самоврядування, Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, 01001, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4, тел.: 0674861972, e-mail: 370235@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-6437-2864>

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА ПАРАДИГМА ВЗАЄМОДІЇ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Анотація. Децентралізація влади в Україні є одним із стратегічних напрямків вітчизняних політико-правових перетворень у контексті євроінтеграційних процесів.

Основними характеристиками децентралізації влади є перерозподіл повноважень з питань публічного управління на місцях на користь органів місцевого самоврядування, а також відповідна організація місцевої публічної влади (через реформування системи місцевого самоврядування та модернізації «вертикалі» органів виконавчої влади) на основі оновленого адміністративно-територіального устрою.

Це обумовлює нові види та форми взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади (місцевих органів публічної влади). При цьому слід акцентувати увагу на тому, що спільна діяльність (взаємодія) цих органів є важливою складовою механізму децентралізації для забезпечення демократичного, ефективного здійснення публічної влади.

Науково-практична парадигма взаємодії органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади (місцевих органів публічної влади) в умовах децентралізації містить: концептуально-теоретичні положення щодо децентралізації, яка обумовлює відповідну організацію публічної влади на місцях; концепцію співвідношення державного, національного та місцевого інтересів; концепцію розмежування компетенції місцевих органів публічної влади (зокрема, за принципом конституційного визначення та відповідного забезпечення широкої компетенції органів місцевого самоврядування та наявності обмеженої, переважно наглядово-координаційного характеру, компетенції місцевих органів виконавчої влади); інститут делегування повноважень; принципи взаємодії місцевих органів публічної влади; концептуалізацію взаємовідносин, що виникають між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади та кореспондуючих їм видів і організаційно-правових форм взаємодії цих органів; науково-практичні рекомендації з удосконалення чинного законодавства щодо організації та функціонування місцевих органів публічної влади, а також розвитку місцевого самоврядування в умовах децентралізації.

Ключові слова: децентралізація, публічна влада, місцеве самоврядування, органи виконавчої влади, місцеві органи публічної влади, національний інтерес, державний інтерес, місцевий інтерес, взаємодія місцевих органів публічної влади.

Krusian Anzhelika Romanivna,

Doctor of Laws, professor, Honored Lawyer of Ukraine, leading research scientist of the department for the constitutional law and local self-government, V.M. Koretskyi Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine; 4, Triokhsviatytska str., Kyiv, 01001, Ukraine. Phone number: 0674861972, e-mail: 370235@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-6437-2864>

RESEARCH AND PRACTICE PARADIGM OF INTERACTIONS BETWEEN LOCAL BODIES OF THE PUBLIC AUTHORITY WITH THE DECENTRALIZATION PROCESSES IN UKRAINE

Abstract. The power decentralization in Ukraine is one of strategic lines of domestic political and legal transformations within the context of European integration processes.

The main features of the power decentralization is the reauthorization in the issues of public governance at the local level in favor of local self-government bodies as well as the relevant arrangement of the public authority at the local level (via the reformation of the local self-government system and modernization of the vertical structure of the executive power bodies) on the basis of the improved administrative and territorial structure.

This predetermines new types and forms of interactions between local self-government bodies and local bodies of the executive power (local bodies of the public authority). Herewith, it should be stressed that the joint activity (interaction) of these bodies is an important constituent part of the decentralization mechanism for ensuring the democratic and efficient implementation of the public authority.

The research and practice paradigm between local self-government bodies and local bodies of the executive power (local bodies of the public authority) within the decentralization processes contains the conceptual and theoretical provisions regarding the decentralization which predetermines the relevant arrangement of the public authority at the local level; concept of the correlation of the state, national and local interests; concept of the delineation of competence of local bodies of the public authority (particularly, according to the principle of the constitutional definition and the relevant provision of the wide competence to the local self-government bodies in the sphere of implementing the public governance at the local level and availability of the limited competence of the executive power local bodies, predominantly of the supervisory and coordinating nature); the institute of the delegation of authorities; principles of the interactions between the local bodies of the public authority and local bodies of the executive power and correspondent to them types and forms of incorporation of these bodies; scientific and practical recommendations on the improvement of the current legislation regarding the arrangement and functioning of the local bodies of the public authority and development of the local self-government with the decentralization processes.

Keywords: decentralization, public authority, local self-government, bodies of the executive power, national interest, state interest, local interest, interactions between the local bodies of the public authority.

Постановка проблеми. Проблема співвідношення інститутів публічної влади (державної і самоврядної) на місцевому рівні, взаємодія їх органів є предметом активних наукових розвідок, починаючи з моменту відродження в незалежній Україні місцевого самоврядування та, зокрема, з прийняттям Закону від 7 грудня 1990 р. «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР і місцеве самоврядування», який надав органам державної влади – місцевим Радам деякі самоврядні повноваження. Якісно новий етап у встановленні взаємовідносин між органами виконавчої влади на місцях та органами місцевого самоврядування та їх взаємодії починається з прийняттям Конституції України 1996 р., яка закріпила нормативну модель організації публічної влади на місцях у вигляді місцевого самоврядування (ст. 140 Конституції України) та державного управління, що здійснюється органами виконавчої влади – місцевими державними адміністраціями (ст. 118 Конституції України), конституційним обов'язком яких є здійснення «взаємодії з органами місцевого самоврядування» (п. 6 ст. 119 Конституції України). У напрямку пошуку найбільш ефективної моделі взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у цей період були проведені дисертаційні дослідження [див., напр.: 1]. Це надало новий імпульс процесу реформування всієї структури публічної влади в незалежній Україні та, зокрема, реформуван-

ню механізму взаємодії місцевих органів публічної влади¹.

Сьогочасні політико-правові перетворення в Україні визначають необхідність подальшого реформування у сфері організації публічної влади на місцях, а також реформування адміністративно-територіального устрою на основі децентралізації.

Удосконалення здійснення публічної влади на місцевому рівні на основі децентралізації обумовлює нову «якість» та оновлений зміст спільної діяльності місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Консолідація зусиль цих органів, тобто їх спільна діяльність (взаємодія), є важливою умовою та водночас засобом здійснення демократичного, децентралізованого управління територіями. Для досягнення цієї мети, починаючи з 2015 року, активізується децентралізаційна реформа та здійснюються відповідні законопроектні напрацювання [2, 3, 4, 5, 6]. Втім, на сьогоднішній день зміни до Основного Закону України щодо децентралізації влади не внесені, що створює проблему конституційного забезпечення децентралізаційної реформи. Крім того, необхідні подальші наукові напрацювання для створення теоретичного підґрунтя для децентралізаційних процесів та, зокрема, щодо створення

¹ Відповідно до позиції автора щодо визначення публічної влади як системного утворення, що включає види цієї влади (державну владу та публічно-самоврядну владу) та рівні, на яких реалізується та зорганізується публічна влада (центральний та місцевий рівні), в тексті застосовується вербальна конструкція «місцеві органи публічної влади», що означає – місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування.

моделі ефективної взаємодії місцевих органів публічної влади в умовах децентралізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика децентралізації та взаємовідносин між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування в сучасній вітчизняній науці залишається однією з найбільш актуальних, незважаючи на те, що за останні роки були численні наукові публікації [див., напр.: 7], проведені монографічні [див., напр.: 8] та дисертаційні дослідження [див., напр.: 9, 10, 11 та ін.] з цього питання.

Так, питання теорії децентралізації публічної влади та окремі питання взаємовідносин місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у своїх працях розглядали такі вітчизняні учені, як О.В. Батанов, В. І. Борденюк, О.М. Бориславська, І. П. Бутко, В. М. Кампо, М. І. Корнієнко, В. В. Кравченко, І. О. Кресіна, В. С. Куйбіда, О.В. Мельник, В.І. Мельниченко, Н.Р. Нижник, М. П. Орзіх, Р.І. Панчишин, В. Ф. Погорілко, М. О. Пухтинський, О. В. Ременяк, С.А. Романюк, О. В. Скрипнюк, А. Ф. Ткачук, Г.В. Шатілін та ін.

Водночас бракує наукових досліджень щодо взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в умовах децентралізації публічної влади з урахуванням сучасних, вітчизняних політико-правових реалій.

Метою статті є визначення основних положень науково-практичної парадигми взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (місцевих органів публічної влади) як важливої складової механізму децентралізації для за-

безпечення ефективного здійснення публічної влади на місцях. Авторське розуміння парадигми базується на лінгвістичному (від грец. «приклад») та філософському підходах [12] щодо визначення цього концепту як моделі постановки наукового завдання та його вирішення (теоретична складова парадигми) з відповідними пропозиціями втілення теоретичних положень у практику (практична складова парадигми).

Виклад основного матеріалу. Складовим елементом науково-практичної парадигми взаємодії місцевих органів публічної влади в умовах децентралізації є концептуально-теоретичні положення щодо децентралізації влади, що обумовлює особливості організації публічної влади на місцях, обсяг компетенції органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади та безпосередньо впливає на зміст взаємодії цих органів.

При існуючій варіабельності думок щодо сутності та змісту децентралізації влади, слід відзначити, що з урахуванням конституційно-правових реалій, ґрунтуючись на теорії децентралізації публічної влади та управління, можна зробити висновок, що проявом децентралізації влади в сьогodнішній Україні має стати розширення повноважень органів публічно-самоврядної влади та надання їм певної компетенційної самостійності в межах унітарного державного устрою України, що для сучасної України має стати як стабілізуючим фактором, так і фактором її сталого піднесення. Тобто питома вага публічно-управлінської діяльності має покладатися на органи публічно-самоврядної влади (місцеве самоврядування).

Така децентралізація владних повноважень, у свою чергу, обумовлює відповідну організацію публічної влади на місцях через реформування системи місцевого самоврядування та здійснення адміністративної реформи у частині реформування системи органів виконавчої влади на місцях, що складає організаційно-правову основу децентралізації публічної влади. При цьому слід підтримати тезу, що «у будь-якому разі децентралізація влади на користь місцевого самоврядування й інших уповноважених суб'єктів не може мати абсолютний характер» [13, с. 19]. Місцеве самоврядування – це «не держава в державі». Для представництва та реалізації інтересів держави на місцевому рівні мають бути представники цих інтересів, тобто відповідні органи виконавчої влади.

Децентралізація влади забезпечує самостійність публічної влади на місцях при вирішенні питань місцевого значення в «інтересах місцевого населення» (п. 1 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р.), тобто місцевого інтересу. Втім, місцевий інтерес не має протистояти загальнодержавному інтересу, метою досягнення якого є забезпечення єдності держави як єдиного політичного, соціально-економічного, територіального та правового простору. Збалансована узгодженість цих інтересів є основним принципом взаємодії цих органів, а основним критерієм розмежування повноважень органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади є розмежування сфер державного та місцевого інтересів.

Отже, важливим є визначення сфер державних та місцевих інтере-

сів. Незважаючи на те, що Конституція України та чинне законодавство містять концепт «інтерес» (див., напр.: ст.ст. 18, 32, 34-36, 39, 41, 79, 104, 131-1, 140 та ін. Конституції України; ст.ст. 1, 4, 5, 10, 15, 16, 28 та ін. Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»; ст.ст. 3, 18, 35, 37, 43 та ін. Закону України «Про місцеві державні адміністрації»), немає єдності щодо визначення їх змісту.

Сфера місцевого інтересу окреслюється колом питань місцевого значення, що є об'єктом публічно-самоврядної влади. Аналіз міжнародних стандартів у цій сфері та законодавства про місцеве самоврядування дає можливість віднести до місцевого інтересу управління комунальною власністю, соціально-економічний і культурний розвиток сіл, селищ, міст, вирішення житлово-комунальних і побутових питань, медичне обслуговування населення, управління закладами освіти, культури, фізкультури і спорту, що належать територіальним громадам або передані їм тощо.

Таким чином, конституційна парадигма побудови місцевого самоврядування забезпечує ефективне вирішення локальних завдань в інтересах населення з максимально можливою участю самого населення, що відповідає європейським правовим стандартам. Як слушно зазначено в юридичній літературі, «місцеве самоврядування є універсальною організацією управління, формою саморегулювання громадського життя, зменшуючи дистанцію між суб'єктами та об'єктами владарювання» [14, с. 80].

Слід звернути увагу на те, що у Проекті тексту змін до Конституції України в частині децентралізації вла-

ди від 29 листопада 2021 р. (далі: Проект тексту змін до Конституції України в частині децентралізації влади від 29 листопада 2021 р.) [6] пропонується ст. 140 Конституції України викласти в редакції: «місцеве самоврядування є гарантованим державою правом та спроможністю громади безпосередньо або через органи місцевого самоврядування самостійно здійснювати регулювання та управління суттєвою часткою публічних справ під власну відповідальність у межах Конституції і Законів України в *інтересах мешканців* (виокр. – А.К.)». Отже, пропонується у текст статті 140 Конституції України ввести вербальну конструкцію «інтереси мешканців». Системний аналіз положень цього Проекту надає підстави визначити, що за своїми сутністю та змістом «інтереси мешканців» і є місцевими інтересами.

У сучасній юридичній науці проблематика визначення сутності, змісту та механізмів реалізації державного інтересу залишається недостатньо дослідженою. Зокрема, немає уніфікованого визначення поняття державного інтересу, його співвідношення з національними та місцевими інтересами. У сучасній літературі державний інтерес розглядається як «інтереси, що мають у своїй основі загальносуспільні потреби, тобто засновані, умовно кажучи, на загальносуспільних цінностях» [15, с. 166]. Державний інтерес спрямований на створення умов для свободного та всебічного розвитку кожного члена організованого суспільства, його сутність виражається в задоволенні життєво необхідних потреб усіх членів суспільства.

Отже, за своєю сутністю державний інтерес характеризується єдністю

щодо визначення всіх публічних процесів, спрямованих на задоволення суспільних потреб з метою досягнення єдиної мети – загального блага політично-організованого суспільства.

Державний інтерес має свій прояв у тексті Конституції України, зокрема, у тих її положеннях, в яких йдеться про обов'язки та функції держави, а також про функції, що є справою всього Українського народу.

Так, системний аналіз положень ст.ст. 3, 10, 11, 12, 13, 16, 17 Конституції України надає підстави зробити висновок, що до сфери державного інтересу відносяться: 1) державний захист: суверенітету і територіальної цілісності України; прав усіх суб'єктів права власності та господарювання; 2) державне забезпечення: прав і свобод людини; екологічної, економічної, інформаційної безпеки; соціальної спрямованості економіки; всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України; 3) державне сприяння: консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; задоволенню національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Крім того, відповідно до тексту Конституції України (див.: ст. 18) слід виокремлювати поряд з державним інтересом – національний інтерес. На відміну від державного та місцевого інтересів існує «офіційне» визначення національного інтересу, яке міститься у п. 10 ч.1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» від 21

червня 2018 р. [16]. Крім того, у Стратегії національної безпеки України, яка затверджена Указом Президента України від 14 вересня 2020 р., визначено: «Ураховуючи фундаментальні національні інтереси, визначені Конституцією України і Законом України «Про національну безпеку України», пріоритетами національних інтересів України та забезпечення національної безпеки є: відстоювання незалежності і державного суверенітету; відновлення територіальної цілісності у межах міжнародно визнаного державного кордону України; суспільний розвиток, насамперед розвиток людського капіталу; захист прав, свобод і законних інтересів громадян України; європейська і євроатлантична інтеграція [17]. Таким чином, виходячи зі змісту цієї статті, можна резюмувати, що «офіційно» (тобто закріплено в чинному законодавстві) виокремлюються «фундаментальні національні інтереси, визначені Конституцією України і Законом України «Про національну безпеку України», і пріоритетні національні цінності». Таке виокремлення є теоретично та практично обґрунтованим. Адже національні інтереси є квінтесенцією потреб суспільства та держави, які можуть змінюватися у зв'язку з певними проблемами та викликами, що виникають на конкретному етапі суспільно-державного розвитку або обумовлені контекстом міжнародних відносин та зовнішньополітичних подій.

Звідси, національні інтереси можна охарактеризувати як статично-динамічний концепт. Статична складова національного інтересу – це неперехідні життєво важливі інтереси, які є незмінними константами, що закріплюються в Основному Законі держави та

таким чином набувають конституційного рангу. Динамічність національних інтересів означає виокремлення конкретних цілей, напрямів та методів, які є пріоритетними на певному етапі соціально-політичного розвитку та кореспондують актуальним потребам національної спільноти.

Що стосується співвідношення національного та державного інтересів, то тут слід акцентувати увагу на тому, що зазвичай зарубіжні дослідники ототожнюють їх. Вітчизняні учені також переважно не протиставляють ці інтереси: «Під категорією «національний» інтерес» доцільно розуміти потреби й цінності держави, що мають реалізовуватися на міжнародній арені та метою яких є не тільки повноцінний розвиток держави, а й формування державної могутності» [18, с.31].

В юридичній літературі аргументується теза, що «оскільки держава є найбільш суверенним інститутом, то вона є і основним механізмом реалізації національних інтересів, оскільки без національної держави реалізація національних інтересів національної спільноти зводиться до нуля» [18, с. 27]. Думається, що це теза є слушною. Адже реалізація та досягнення національних інтересів як сукупності життєво-необхідних потреб нації (національних спільнот) означає і наявність у нації власної держави, здатної забезпечувати громадянам безпеку та можливість самовизначення нації у межах території, на якій знаходиться переважна більшість національної спільноти, що розглядає себе як нація (титульна нація). Крім того, держава, яка позиціонує себе як демократичну, правову державу, має інтереси, які кореспондують національним інтересам.

Таким чином, національний та державний інтерес є взаємообумовленими концептами, адже державний інтерес є відображенням національного інтересу та виражається у створенні умов для свобідного та всебічного розвитку кожного члена суспільства та задоволення життєво важливих потреб усього організованого суспільства. Державний інтерес охоплює ті сфери національних потреб, які держава визначає загальнозначущими. Отже, державний інтерес формується на основі національного інтересу та його особливістю є те, що реалізується безпосередньо державою. В той час як національний інтерес реалізується не тільки державою, але й іншими суб'єктами. Зокрема, як слушно визначається в юридичній літературі, «реалізація національних інтересів відбувається через різні інститути політичної системи, а саме: державу, політичні партії, громадські організації, церкву» [18, с. 27].

Таким чином, у задоволенні національних інтересів зацікавлені як держава (через реалізацію державних інтересів), так і органи місцевого самоврядування (як органи публічно-самоврядної влади та інститут громадянського суспільства, через реалізацію місцевих інтересів). При цьому державний інтерес охоплює всю територію держави та виражає інтереси народу України – громадян України всіх національностей, на відміну від місцевого інтересу, який обмежений відповідними територіями та виражає інтереси громади (інтереси мешканців).

Досягнення та забезпечення національного інтересу може відбуватися за умови реалізації як державного, так і місцевого інтересів, адже при задоволенні державного інтересу створюються

відповідні умови та збільшуються реальні можливості для задоволення місцевих інтересів. Звідси, місцеві інтереси мають бути орієнтованими на державний інтерес, адже задоволення виключно місцевих інтересів створює загрозу реалізації національного інтересу.

Звідси, для представництва та реалізації державного інтересу на місцях мають бути «представники» державного інтересу, тобто органи виконавчої влади на місцях, з повноваженнями, обсяг та спрямованість яких обумовлені метою представництва та реалізації державних інтересів на місцях. Це обумовлює відповідну систему органів публічної влади на місцях, яка в умовах децентралізації має будуватися на принципі субсидіарності і повсюдності місцевого самоврядування.

Сучасні тенденції соціального розвитку в напрямку формування системи українського конституціоналізму, функціонування якої спрямовано на обмеження (самообмеження) державної влади в інтересах громадянського суспільства, прав і свобод людини, зумовлюють нову парадигму організації державного управління, відповідно до якої діяльність органів виконавчої влади, окрім адміністративно-управлінських функцій, набуває координаційного, забезпечувального та наглядово-моніторингового характеру у взаємовідносинах з іншими суб'єктами та об'єктами управління.

Таким чином, становлення системи конституціоналізму зумовлює, що в умовах децентралізації на рівні місцевого управління органи державної влади не мають широкої загальної компетенції та, зокрема, не здійснюють контрольних повноважень щодо органів місцевого самоврядування.

Втім, вони мають представляти та впроваджувати інтереси держави на місцевому рівні, для досягнення цієї мети за ними має бути збережено повноваження щодо координації діяльності органів публічної влади (управління) на місцях, моніторингу реалізації державного інтересу, нагляду за законністю актів інших суб'єктів публічного управління (зокрема органів місцевого самоврядування). Тому слід підтримати те, що у проектах Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації)» [2-6] запроваджено інститут префектів.

Зокрема, у Проекті тексту змін до Конституції України в частині децентралізації влади від 29 листопада 2021 р. [6] передбачено, що «виконавчу владу в областях і повітах, містах Києві та Севастополі здійснюють територіальні органи центральних органів виконавчої влади та префекти України (нова редакція ст. 118 Конституції України).

Децентралізація публічної влади детермінує необхідність і конституційного реформування системи місцевого самоврядування. Так, у Проекті тексту змін до Конституції України в частині децентралізації влади від 29 листопада 2021 р. теоретично логічно та практично доцільно закріплюється, що «[повітова,] обласна рада громад є органом місцевого самоврядування, що представляє і реалізує спільні інтереси громад [повіту,] області та має власний виконавчий орган» (зміни до ст. 140 Конституції України) [6].

Крім того, суттєвим щодо утвердження та розвитку місцевого самоврядування є укріплення його матеріальної та фінансової основи через внесення відповідних змін до ст. 142 Конституції України [6].

Визначена організація органів публічної влади на місцях (органи місцевого самоврядування з широкою компетенцією у сфері здійснення публічного управління на місцях та наявність представників органів виконавчої влади з обмеженими повноваженнями переважно координаційно-наглядового характеру, в також наявність територіальних органів центральних органів виконавчої влади) обумовлює відповідну модель взаємодії місцевих органів публічної влади.

Основою такої взаємодії є чітке визначення та законодавче закріплення повноважень цих органів, що і обумовлює зміст, види та форми їх взаємодії в умовах децентралізації. Для досягнення цієї мети, перш за все, необхідним є розмежування компетенції органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади. Адже тільки за цією умовою є можливою їх взаємодія.

Розмежування компетенції зазначених органів має ґрунтуватися на п'яти основних положеннях: по-перше, місцеве самоврядування є публічно-самоврядною владою, відмінною за своєю правовою природою від державної влади, що функціонує від імені та в інтересах місцевого населення; по-друге, органи місцевого самоврядування в умовах децентралізації, в межах закону здійснюють регулювання та управління суттєвою більшістю публічних справ; по-третє, наявність однієї мети органів державної влади та місцевого самоврядування – здійснення ефективного публічного управління на місцях; по-четверте, виокремлення та співвідношення (взаємозв'язок) національного, державного (загального) і місцевого інтересів; по-п'яте, дого-

вірна форма делегування повноважень з метою здійснення ефективного управління на місцях.

Визначення та законодавче закріплення повноважень місцевого самоврядування в умовах децентралізації має відбуватися на основі певних принципів. По-перше, це принцип урахування цілеспрямованості функціонування публічно-самоврядної влади, що функціонує від імені та в інтересах місцевого населення та принцип субсидіарності (відповідно до п. 1 ст. 3 Європейської хартії місцевого самоврядування від 15 жовтня 1985 р. «місцеве самоврядування означає право і спроможність органів місцевого самоврядування в межах закону здійснювати регулювання та управління переважною часткою публічних справ, під власну відповідальність, в інтересах місцевого населення»; відповідно до п. 3 ст. 4 «публічні повноваження, як правило, здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином. Наділяючи тими чи іншими повноваженнями інший орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії»). По-друге, це принцип відповідності повноважень органів місцевого самоврядування їх фінансовому забезпеченню (відповідно до п. 2 ст. 9 Європейської хартії місцевого самоврядування «обсяг фінансових ресурсів органів місцевого самоврядування відповідає повноваженням, передбаченим конституцією або законом»).

Зокрема, відповідно до положень нової редакції ст. 143 Конституції України, запропонованої у Проекті тексту змін до Конституції України

в частині децентралізації влади від 29 листопада 2021 р. [6], громада безпосередньо або через органи місцевого самоврядування громади: ухвалює статут громади; управляє майном, що є в комунальній власності; затверджує бюджет відповідної громади і контролює його виконання; затверджує стратегію сталого розвитку, програми місцевого розвитку та контролює їхнє виконання; ухвалює рішення щодо місцевих податків і зборів; організовує і проводить місцеві референдуми та забезпечує реалізацію їхніх результатів; утворює, реорганізовує та ліквідує комунальні підприємства, організації та установи, а також здійснює контроль за їхньою діяльністю; вирішує питання територіального поділу громади та управління цими територіями; вільно вирішує в межах закону питання місцевого значення, які не вилучені зі сфери її компетенції і вирішення яких не доручене жодному іншому органу. Таким чином, громада вирішує всі питання місцевого значення, рішення яких не доручено державою іншим органам.

Аналіз повноважень префектів відповідно до нової редакції ст. 119 Конституції України, яка пропонується у Проекті тексту змін до Конституції України в частині децентралізації влади від 29 листопада 2021 р. [6], надає підстави визначити такі конституційні функції префекта: 1) представляє державні інтереси – представляє Президента України та Кабінет Міністрів України, інформує їх про стан реалізації державної політики (п. 1 ст. 119); 2) координаційна – спрямовує і координує діяльність територіальних органів центральних органів виконавчої влади (п. 2 ст. 119); забезпечує попередне

проведення консультацій органів державної влади з місцевим самоврядуванням у процесі планування і ухвалення рішень щодо всіх питань, що стосуються місцевого самоврядування (п. 3 ст. 119); організовує взаємодію територіальних органів центральних органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування в умовах воєнного або надзвичайного стану, надзвичайної екологічної ситуації (п. 4 ст. 119); 3) наглядова – здійснює адміністративний нагляд за додержанням територіальними органами центральних органів виконавчої влади Конституції та Законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України (п. 2 ст. 119); здійснює адміністративний нагляд за відповідністю Конституції і Законам України актів органів місцевого самоврядування у випадках і в порядку, визначених законом; (п. 5 ст. 119); здійснює інші наглядові та координаційні повноваження, визначені законом України (п. 6 ст. 119).

Отже, думається, що закріплення на конституційному рівні за префектами трьох основних функцій – наглядової, координаційної та представництво державних інтересів, а за громадою та органами місцевого самоврядування – широкого переліку питань місцевого значення відповідає принципу поєднання місцевих та державних інтересів, а також вищенаведеним принципам визначення та законодавчого закріплення повноважень місцевого самоврядування в умовах децентралізації.

Крім того, з метою ефективного та оптимального здійснення виконавчої влади на місцях в умовах децентралізації необхідним є інститут делегування повноважень.

Відповідно до редакції ст. 140 Конституції України, яку викладено у Проекті тексту змін до Конституції України, в частині децентралізації влади від 29 листопада 2021 р. «місцевому самоврядуванню можуть бути делеговані центральним органом виконавчої влади повноваження і функції для окремих цілей відповідно до закону, а місцеве самоврядування під час їхнього виконання має право пристосовувати свою діяльність до місцевих умов» [6].

Наведена редакція статті заслуговує на увагу. По-перше, делегування повноважень органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування має важливе значення для забезпечення державних інтересів на місцевому рівні. У цьому контексті слід підтримати концепцію Асоціації міст України щодо змін до Конституції України в частині місцевого самоврядування та територіальної організації державної влади (прийнято Правлінням Асоціації міст України 18 лютого 2020 р.), відповідно до якої компетенція органів місцевого самоврядування й надалі має поділятися на власну та делеговану державою [19]. По-друге, інститут делегування повноважень має бути закріпленим на конституційному рівні, з визначенням основних аспектів механізму такого делегування (водночас, при скасуванні практики делегування повноважень місцевого самоврядування місцевим органам виконавчої влади). По-третє, зі змісту наведених положень можна зробити висновок, що скасовується нормативна форма делегування повноважень (законом), як це передбачено чинним законодавством. Водночас, викликає зауваження формулювання, що «міс-

цевому самоврядуванню можуть бути делеговані центральним органом виконавчої влади повноваження і функції ...», тобто можливим є делегування повноважень місцевому самоврядуванню відповідними рішеннями центральних органів виконавчої влади, на що, зокрема і вказується у «Фінальному звіті за результатами інклюзивних позапарламентських публічних консультацій «Зміни до Конституції України у частині децентралізації через консенсус»» від 29 листопада 2021 р. [6, с. 11]. Звідси виникає питання щодо правової природи цих рішень, їх юридичної сили та ступеня обов'язковості для місцевого самоврядування. Думається, що більш вдалою є редакція ст. 143 Конституції України, яка містилась у проекті Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації)» від 01 липня 2015 р., а саме: «Виконавчим органам місцевого самоврядування громади, виконавчим комітетам районної, обласної ради відповідно до закону можуть бути делеговані окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності» [3]. Звідси, конституційно допускалася («відповідно до закону») можливість делегування повноважень органів виконавчої влади відповідним органам місцевого самоврядування на підставі договору.

Думається, що договірна форма надання повноважень органів виконавчої влади відповідним органам місцевого самоврядування є більш прийнятною. У сучасних умовах

здійснення в Україні конституційної реформи, побудови демократичної, правової держави і формування інститутів громадянського суспільства юридична значущість публічного договору в конституційно-правовому механізмі зростає, передусім, як спосіб диспозитивного (координаційного, реординаційного) регулювання суспільних відносин. На відміну від жорсткого імперативу (відповідно до нормативної форми делегування повноважень), що не залишає можливості вибору варіантів поведінки, диспозитивна форма дає потенціал сторонам самостійно визначати напрями досягнення поставленої мети, встановлювати взаємні права та обов'язки на основі консенсусу. Безумовно, договірна свобода не є абсолютною, безмежною, навпаки, відбувається взаємне обмеження свободи договірних сторін. Це – добровільне самообмеження договірної свободи через узяття на себе договірних зобов'язань.

Тому очевидно, що сфери договірних відносин у конституційному праві України мають розширюватися. Децентралізація публічної влади обумовлює можливість виникнення стабільних, договірних відносин між органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Здійснення делегування у законодавчий (або інший нормативний) спосіб суперечить принципам децентралізації публічної влади та самостійності місцевого самоврядування в системі публічної влади. Для надання повноважень органів виконавчої влади відповідним органам місцевого самоврядування більш прийнятною є договірна форма, через укладення компетенційних договорів.

Отже, концепції децентралізації; співвідношення державного, національного та місцевого інтересів; розмежування компетенції органів публічної влади на місцях; інститут делегування повноважень є науково-теоретичними складниками науково-практичної парадигми взаємодії місцевих органів публічної влади.

Крім того, важливим складовим елементом цієї парадигми є система принципів взаємодії місцевих органів публічної влади, тобто це базові засади, вихідні ідеї і положення, які формують основу механізму взаємодії місцевих органів публічної влади.

В юридичній літературі знайшли своє відображення наукові дослідження щодо принципів взаємовідносин між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування та, зокрема, їх класифікація на загальні, що стосуються системи органів публічної влади в цілому, і спеціальні, дія яких розповсюджується лише на відносини між названими суб'єктами [20]. Така класифікація є доречною та обґрунтованою і щодо визначення та характеристики принципів взаємодії цих органів.

Отже, принципи взаємодії органів, що розглядаються, класифікуються на загальні та спеціальні. Загальні принципи закріплені у Конституції України, тому за своєю правовою природою вони є конституційними. Спеціальні принципи є похідними від конституційних, тобто вони об'єктивно випливають зі змісту конституційних положень та містяться в інших джерелах законодавства про місцеве самоврядування та місцеві органи виконавчої влади, крім того, це можуть бути принципи, які отримали загальне визнання

в діяльності місцевих органів публічної влади, незважаючи на відсутність їхньої формальної фіксації в нормативно-правових актах, та мають своє відображення в інших джерелах конституційного права (судових прецедентах, судовій практиці, юридичних позиціях органу конституційної юстиції).

До загальних (конституційних) принципів взаємодії місцевих органів публічної влади слід віднести такі принципи: народовладдя (ст. 5 Конституції України), тобто народ є єдиним джерелом публічної влади як державної, так і публічно-самоврядної; визнання та гарантування в Україні місцевого самоврядування (ст. 7 Конституції України); верховенства права (ст. 8 Конституції України); законності, тобто обов'язок органів і посадових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування діяти на основі, в межах повноважень і способом, які передбачені Конституцією і законами України (ст. 19 Конституції України).

Спеціальними принципами взаємодії місцевих органів публічної влади є принципи: поєднання місцевих і державних інтересів; взаємної підтримки місцевих органів публічної влади та координації сумісних дій; державної підтримки та гарантованості місцевого самоврядування; судового урегулювання спорів і розбіжностей між місцевими органами публічної влади.

Взаємодія місцевих органів публічної влади виражається у відповідних видах та кореспондуючих їм організаційно-правових формах, які обумовлені взаємовідносинами, що виникають при здійсненні публічної влади в умовах децентралізації.

Взаємовідносини між органами виконавчої влади на місцях та органами місцевого самоврядування за своєю природою є різновидом соціально-управлінських відносини і тому їх варто розглядати у вертикальній та горизонтальній проекціях та класифікувати на вертикальні і горизонтальні відносини. При цьому горизонтальні взаємовідносини є домінуючими, в той час як вертикальні – можуть виникати між органами, що розглядаються при виконанні делегованих повноважень органами місцевого самоврядування. Реальне життя цих взаємовідносин – це взаємодія суб'єктів при реалізації своїх повноважень.

Автором у дисертаційному дослідженні «Взаємодія органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування» (1999 р.) [1] було обґрунтовано, що відповідно до видів взаємовідносин, які виникають між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, обґрунтованим є виокремлення координаційної, субординаційної і реординаційної взаємодії цих органів. Види взаємодії визначають організаційно-правові форми взаємної діяльності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. При цьому слід виокремити організаційно-правову форму, яка притаманна всім видам взаємодії – взаємне інформування. Системний аналіз наукової літератури надає підстави стверджувати, що ця наукова концепція знайшла свою підтримку [див., напр.: 20; 21, с. 168].

В умовах децентралізації пріоритетним видом взаємодії є координаційна взаємодія. Основним завданням координаційної взаємодії є кооперація управлінських зусиль для більш

успішного вирішення спільних завдань. Цей вид взаємодії повинен здійснюватися в тих сферах громадського життя, які в рівній мірі важливі для реалізації як державних, так і місцевих інтересів. Координація як вид взаємодії характеризується тим, що встановлюється, як правило, між несупідлеглими органами. Вона ґрунтується на взаємній зацікавленості в доцільних, спільних діях рівноправних органів. Це взаємодія у вирішенні питань економічного, соціального і культурного розвитку територій, в галузі соціального захисту населення, охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів відповідних територій, а також в галузі забезпечення законності, правопорядку, прав і свобод людини і громадянина. Основним завданням координаційної взаємодії є узгодження дій для успішного рішення спільних завдань. У системі координаційної взаємодії двох центрів публічної влади на місцевому рівні виявляється необхідність третього елемента – суб'єкта, який координує їх дії. Виходячи з цього, доцільним є утворення координаційної структури з питань взаємодії місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування. Її основним завданням повинна бути кооперація управлінських зусиль органів публічної влади одного рівня. Координаційний вид взаємодії в умовах децентралізації має місце при взаємній діяльності органів місцевого самоврядування та територіальних органів центральних органів виконавчої влади при виконанні цими органами своєї (власної) компетенції. Координатором цієї взаємодії, виходячи з аналізу існуючих законопроектів

тних робіт, може бути префект. Звідси доцільним є закріпити на конституційному рівні та у відповідних профільних нормативно-правових актах таке повноваження представника органу виконавчої влади на місцях, як – «координація та забезпечення взаємодії територіальних органів центральних органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування».

Основними формами координаційної взаємодії є: утворення спеціальних органів на паритетних началах для реалізації спільних програм, здійснення конкретних дій у певних сферах, життєдіяльності території та ін.; проведення координаційних нарад, консультацій за участю керівників і посадових осіб місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування; проведення спільних дій, заходів з комплексних питань; планування спільних дій, заходів з розподілом обов'язків між учасниками їх реалізації; проведення науково-практичних семінарів, конференцій з питань удосконалення координаційної взаємодії; складання аналітичних оглядів результатів спільної діяльності місцевих органів публічної влади з метою виявлення позитивного досвіду і його впровадження, перевірки на реалізованість нормативно-правових моделей взаємодії органів. При цьому слід резюмувати, що практика координаційної взаємодії повинна збагачуватися шляхом розроблення нових форм, спрямованих на підвищення ефективності координації спільної діяльності місцевих органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування.

Самостійним видом взаємодії місцевих органів виконавчої влади і ор-

ганів місцевого самоврядування є субординація. Вона характеризується тим, що здійснюється між органами, які знаходяться в субординаційних структурних зв'язках, між якими існують управлінські відносини, котрі функціонують на принципі «вертикалізації». Субординаційна взаємодія в умовах децентралізації є можливою у делегованій сфері компетенції. Крім того, при наявності делегованих повноважень можливим є такий вид взаємодії, як реординація. Зокрема, реординаційні структурні взаємозв'язки виникають, коли при здійсненні органами місцевого самоврядування делегованих повноважень необхідно враховувати місцеві інтереси, що обумовлює такий вид взаємодії між органами, що розглядається, як кореляційна реординація (кореляція інтересів) та ініціативна реординація, що виникає за ініціативи органів місцевого самоврядування при вирішенні питань, що порушують місцеві інтереси.

Найбільш важливою організаційно-правовою формою реординаційної взаємодії є взаємне інформування. Крім цієї форми, реординаційні взаємозв'язки виникають при прийнятті локальних нормативно-правових актів, що виражають спільні інтереси органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади. Суб'єктом прийняття документів при реординації є один орган (самоврядний або державний), але їх характерною особливістю є те, що ці акти враховують не тільки «власні» інтереси суб'єкта, що його приймає, але й інші (державні або місцеві) інтереси, відображають погляди, ініціативні пропозиції депутатів, представників органів

місцевого самоврядування чи місцевих органів виконавчої влади.

Доцільним є законодавчо закріпити основні організаційно-правові форми взаємодії, які сприяли б ефективному співробітництву місцевих органів публічної влади.

Координаційні, субординаційні й реординаційні структурні зв'язки в системі управління на місцях взаємообумовлені та є такими, що доповнюють один одного, що обумовлює застосування всіх видів взаємодії при здійсненні повноважень органами публічної влади на місцях для забезпечення ефективного управління територіями.

Висновки. Науково-практична парадигма взаємодії місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування (місцевих органів публічної влади) в умовах децентралізації містить: концептуально-теоретичні положення щодо децентралізації публічної влади, яка обумовлює особливості організації публічної влади на місцях; концепцію співвідношення державного, національного та місцевого інтересів; концепцію розмежування компетенції місцевих органів публічної влади; інститут делегування повноважень; принципи взаємодії місцевих органів публічної влади; концептуалізацію взаємовідносин, що виникають між органами публічної влади на місцях та кореспондуючих їм видів і організаційно-правових форм їх взаємодії; науково-практичні рекомендації з удосконалення чинного законодавства щодо організації та функціонування місцевих органів публічної влади та розвитку місцевого самоврядування в умовах децентралізації. Безумовно, кожний з визначених елементів цієї парадигми

потребує свого подальшого наукового дослідження з метою створення ефективного наукового підґрунтя та визначення напрямків впровадження теоретичних положень у сучасні конституційно-правові реалії з метою утвердження та розвитку України як демократичної, децентралізованої, унітарної держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Крусян А.Р. Взаємодія місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в Україні. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса. 1999. 250 с.
2. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 № 5/2015. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 12.10.2021).
3. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): проект Закону України від 01.07.2015 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення: 15.10.2021).
4. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): проект Закону України від 13.12.2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644 (дата звернення: 15.10.2021).
5. Про внесення змін до Конституції України (щодо децентралізації влади): проект Закону України № 2598 від 27.12.2019 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644 (дата звернення: 15.10.2021).
6. Зміни до Конституції України в частині децентралізації влади. Фінальний звіт за результатами інклюзивних позапарламентських публічних консультацій «Зміни до Конституції України у частині децентралізації через консенсус». Проект тексту змін до Конституції України в частині децентралізації влади. 29.11.2021. URL: <http://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/>

documents/42960.pdf. (дата звернення: 30.11.2021).

7. Панчишин Р.І. Поняття та форми взаємодії органів місцевого самоврядування і місцевих органів державної виконавчої влади. *Право і суспільство*. 2018. № 6. Ч. 2. С. 108-113.

8. Романюк С.А. Децентралізація: теорія та практика застосування: монографія. Київ : 2018. 216 с.

9. Ременяк О.В. Децентралізація публічної влади в правовій теорії та державотворчій практиці: автореф. дис. ... канд. юр. наук. Львів, 2020. 21 с.

10. Лелеченко А.П. Децентралізація в системі державного управління в Україні: теоретико-методологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Київ, 2006. 18 с.

11. Стемковська О.І. Особливості імплементації європейських стандартів у діяльність органів місцевого самоврядування в Україні в умовах децентралізації : дис. ...канд. політ. наук. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Львівський національний університет імені Івана Франка Луцьк; Львів, 2021. 235 с.

12. Кун Т.С. Структура научних революцій: перевод с англ. Налетова И. З. (T.S. Kuhn. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962). URL: <http://psylib.org.ua/books/Kunts01/>

13. Децентралізація публічної влади: досвід європейських країн та перспективи України / [Бориславська О.М., Заверуха І.Б., Школик А.М. та ін.]; Центр політико-правових реформ. Київ: Москаленко О.М., 2012. 212 с.

14. Батанов О. В. Конституційно-правовий статус територіальних громад в Україні : монографія ; за заг. ред. В. Ф. Погорілка. Київ: Ін Юре, 2003. 512 с.

15. Кубко А. Державні інтереси в правовій системі України: поняття, ознаки, реалізація. *Публічне право*. 2020. № 1 (37). С. 160-168.

16. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. *Відо-*

мості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 20.10.2021).

17. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни»: затверджено Указом Президента України від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 20.10.2021).

18. Москальова Н.П. Концепції національного інтересу в науковій літературі. *Вісник Донецького національного університету*. Сер.: Політичні науки. 2016. № 1. С. 29-32.

19. Концепція Асоціації міст України щодо змін до Конституції України в частині місцевого самоврядування та територіальної організації державної влади. *Асоціація міст України*. 21.02.2020 р. URL: https://kam.gov.ua/ua/news/pg/270220508980180_r13/ (дата звернення: 14.10.2021).

20. Батанов О.В. Взаємовідносини між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування: проблеми адміністративно-правової теорії та практики. *Вісник Запорізького національного університету* : Збірник наукових праць. Юридичні науки. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. №. 1. Ч. 1. С. 22–29. URL: <http://www.law.journalsofznu.zp.ua/visnik-1-2012/1180-batanov-o-v-vzaemovidnosini-mizh-mistsevimi-organami-vikonavchoji-vladi-ta-organami-mistsevogo-samovryaduvannya-problemi-administrativno-pravovoji-teoriji-ta-praktiki> (дата звернення: 12.10.2021).

21. Буглик Ю. Види відносин та сфери, які зумовлюють розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 12. С. 166-171.

REFERENCES:

1. Krusyan A.R. Vzayemodiya miscevih organiv vikonavchoyi vlady ta organiv

miscevoغو samovyraduvannya v Ukrayini. dis. ... kand. jurid. nauk : 12.00.02. Odesa. 1999. 250 s. [in Ukrainian].

2. Pro Strategiyu stalogo rozvitku «Ukrayina – 2020»: Ukaz Prezidenta Ukrayiny vid 12.01.2015 № 5/2015. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (data zvernennya: 12.10.2021) [in Ukrainian].

3. Pro vnesennya zmin do Konstituciyi Ukrayiny (shodo decentralizaciyi vlady): proekt Zakonu Ukrayiny vid 01.07.2015 r. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (data zvernennya: 15.10.2021) [in Ukrainian].

4. Pro vnesennya zmin do Konstituciyi Ukrayiny (shodo decentralizaciyi vlady): proekt Zakonu Ukrayiny vid 13.12.2019 r. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644 (data zvernennya: 15.10.2021) [in Ukrainian].

5. Pro vnesennya zmin do Konstituciyi Ukrayiny (shodo decentralizaciyi vlady): proekt Zakonu Ukrayiny № 2598 vid 27.12.2019 r. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67644 (data zvernennya: 15.10.2021) [in Ukrainian].

6. Zmini do Konstituciyi Ukrayiny v chastini decentralizaciyi vlady. Finalnij zvit za rezultatami inklyuzivnih pozaparlamentskih publichnih konsultacij «Zmini do Konstituciyi Ukrayiny u chastini decentralizaciyi cherez konsensus». Proekt tekstu zmin do Konstituciyi Ukrayiny v chastini decentralizaciyi vlady. 29.11.2021. URL: <http://komsamovr.rada.gov.ua/uploads/documents/42960.pdf>. (data zvernennya: 30.11.2021) [in Ukrainian].

7. Panchishin R.I. Ponyattya ta formy vzayemodiyi organiv miscevoغو samovyraduvannya i miscevih organiv derzhavnoyi vikonavchoyi vlady. *Pravo i suspilstvo*. 2018. № 6. Ch. 2. S. 108-113 [in Ukrainian].

8. Romanyuk S.A. Decentralizaciya: teoriya ta praktika zastosuvannya: monografiya. Kiyiv : 2018. 216 s. [in Ukrainian].

9. Remenyak O.V. Decentralizaciya publichnoyi vlady v pravovij teorii i ta

derzhavotvorchij praktici: avtoref. dis. ... kand. jur. nauk. Lviv, 2020. 21 s. [in Ukrainian].

10. Lelechenko A.P. Decentralizaciya v sistemi derzhavnogo upravlinnya v Ukrayini: teoretiko-metodologichnij analiz: avtoref. dis. ... kand. nauk z derzh. upr. Kiyiv, 2006. 18 s. [in Ukrainian].

11. Stemkovska O.I. Osoblivosti implementaciyi yevropejskih standartiv u diyalnist organiv miscevoغو samovyraduvannya v Ukrayini v umovah decentralizaciyi : dis. ...kand. polit. nauk. Volinskij nacionalnij universitet imeni Lesi Ukrayinki. Lvivskij nacionalnij universitet imeni Ivana Franka Luck; Lviv, 2021. 235 s. [in Ukrainian].

12. Kun T.S. Strukturanauchnyhrevolyucij: perevod s angl. Naletova I. Z. (T.S. Kuhn. The Structure of Scientific Revolutions. Chicago, 1962). URL: <http://psyliborg.ord.ua/books/Kunts01/> (data zvernennya: 15.11.2021) [in USA].

13. Decentralizaciya publichnoyi vlady: dosvid yevropejskih krayin ta perspektivi Ukrayiny / [Borislavskya O.M., Zaveruha I.B., Shkolik A.M. ta in.]; Centr politiko-pravovih reform. Kiyiv: Moskalenko O.M., 2012. 212 s. [in Ukrainian].

14. Batanov O. V. Konstitucijno-pravovij status teritorialnih gromad v Ukrayini : monografiya ; za zag. red. V. F. Pogorilka. Kiyiv: In Yure, 2003. 512 s. [in Ukrainian].

15. Kubko A. Derzhavni interesi v pravovij sistemi Ukrayiny: ponyattya, oznaki, realizaciya. *Publichne pravo*. 2020. № 1 (37). S. 160-168 [in Ukrainian].

16. Pro nacionalnu bezpeku Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 21 chervnya 2018 r. *Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2018. № 31. St. 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (data zvernennya: 20.10.2021) [in Ukrainian].

17. Strategiya nacionalnoyi bezpeki Ukrayiny «Bezpeka lyudini – bezpeka krayini»: zatverdzheno Ukazom Prezidenta Ukrayiny vid 14.09.2020 r. № 392/2020. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (data zvernennya: 20.10.2021) [in Ukrainian].

18. Moskalova N.P. Konceptiyi nacionalnogo interesu v naukovij literaturi. *Visnik Doneckogo nacionalnogo universitetu*. Ser.: Politichni nauki. 2016. № 1. S. 29-32 [in Ukrainian].

19. Konceptiya Asociaciyi mist Ukrayiny shodo zmin do Konstituciyi Ukrayiny v chastini misceвого samovryaduvannya ta teritorialnoyi organizaciyi derzhavnoyi vlady. Asociaciya mist Ukrayiny. 21.02.2020 r. URL: https://kam.gov.ua/ua/news/pg/270220508980180_p13/ (data zvernennya: 14.10.2021) [in Ukrainian].

20. Batanov O.V. Vzayemovidnosini mizh miscevimi organami vikonavchoyi vladi ta organami misceвого samovryaduvannya: problemi administrativno-pravovoyi teorii

ta praktiki. *Visnik Zaporizkogo nacionalnogo universitetu* : Zbirnik naukovih prac. Yuridichni nauki. Zaporizhzhya : Zaporizkij nacionalnij universitet, 2012. №. 1. Ch. 1. S. 22–29. URL: <http://www.law.journalsofznu.zp.ua/visnik-1-2012/1180-batanov-o-v-vzaemovidnosini-mizh-mistsevimi-organami-vikonavchoji-vladi-ta-organami-mistsevogo-samovryaduvannya-problemi-administrativno-pravovoji-teorii-ta-praktiki> (data zvernennya: 12.10.2021) [in Ukrainian].

21. Buglik Yu. Vidi vidnosin ta sferi, yaki zumovlyuyut rozmezhuвання povnovazhen mizh organami vikonavchoyi vlady ta organami misceвого samovryaduvannya. *Pidpriyemnictvo, gospodarstvo i pravo*. 2018. № 12. S. 166-171 [in Ukrainian].

УДК 340.115.7

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-98-104](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-98-104)

Кравцова Тетяна Миколаївна,

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правосуддя, Сумський національний аграрний університет, 40021, м. Суми, вул. Герасима Кондрат'єва, 160, тел.: (067) 974-18-85, e-mail: tatiana_kr@meta.ua, <https://orcid.org/0000-0003-3697-9794>.

СПІВВІДНОШЕННЯ МЕТОДОЛОГІЇ СУЧАСНОГО ПРАВознавства ТА МЕТОДОЛОГІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОЇ НАУКИ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Анотація. Сьогодні адміністративне право, будучи базовою галуззю права України і самостійною правовою наукою, розвивається під час активної наукової роботи, однією з напрямів якої стає оновлення умовних меж її системної побудови. Є очевидними і логічно зрозумілими причини існування у науковому середовищі думки щодо тотожності методологій сучасного правознавства та методології адміністративного права або більш різкішого варіанту цієї думки – відсутність у цілому методології адміністративного права. Таке бачення сформувалося завдяки високій результативності методологічних розробок у загальній теорії права (позитивний аспект) разом із ізольованістю побудови системи праворозуміння лише рамках даної науки (негативний аспект), що усунуло методологічне питання з переліку предметних розробок адміністративного права, створивши науковий вакуум.

У роботі проаналізована сьогодення модель співвідношення методології сучасного правознавства та методології адміністративно-правової науки, та зроблені такі висновки: 1. Системне, цілісне уявлення про методологію науки адміністративного права бачиться не просто як знання, що підтверджує або спростовує теоретичні ідеї, розкриває та пояснює системні зв'язки та залежності між окремими методами сучасного правознавства, виявляє можливості останніх, визначає їх місцезнаходження у загальній структурі поряд з іншими засобами. 2. Адміністративно-правова методологія є похідною від досягнень загальної теорії держави і права, а також від філософського методологічного вчення. 3. Специфіка адміністративно-правової науки, її традиції та висока результативність змушують говорити про її винятковість, у тому числі й у методологічному питанні, але лише в контексті механізму застосування методологічних компонентів. 4. Висновок про похідність методології науки адміністративного права необхідний для імплементації галузевого вчення у загальну правову конструкцію. 5. На даний момент слід сконцентрувати увагу на підході, що ґрунтується на системній будові методологічного вчення, яке проявляється в підпорядкованості зв'язків внутрішніх методологічних компонентів. У цьому випадку галузева тематика з методологічного питання стане підтвердженням наявності системності у правовій методології.

Ключові слова: методологія, методологія правознавства, методологія адміністративно-правової науки, право, теорія держави і права, правознавство, адміністративне право, пізнання, наукове дослідження, правова наука, наука адміністративного права.

Kravtsova Tetiana Mykolayivna,

Doctor of Law, Professor, Professor at the Department of Justice, Sumy National Agrarian University, 40021, Sumy, Herasym Kondratiev Str., 160, tel.: (067) 974-18-85, e-mail: tatiana_kr@meta.ua, <https://orcid.org/0000-0003-3697-9794>.

THE RATIO BETWEEN METHODOLOGY OF MODERN JURISPRUDENCE AND METHODOLOGY OF ADMINISTRATIVE LEGAL SCIENCE: CURRENT ISSUES

Abstract. Today, administrative law is a basic branch of Ukrainian law and an independent legal science that develops during active scientific work, one of the directions of which is to update the conditional boundaries of its systemic construction. Obviously and logically understandable that there are reasons for the existence in the scientific community of the opinion on the identity of methodologies of modern jurisprudence and the methodology of administrative law, or a sharper version of this opinion – the lack of general methodology of administrative law.

The modern model of the ratio between the methodology of modern jurisprudence and the methodology of administrative legal science is analyzed in the article, and the following conclusions are made: 1. Systematic, holistic view of the methodology of the science of administrative law is seen not only as knowledge that confirms or refutes theoretical ideas, but reveals and explains the system of connections and dependencies between individual methods of modern jurisprudence, identifies their possibilities, determines their location in the overall structure along with other means. 2. Administrative and legal methodology is derived from the achievements of the general theory of the state and law, as well as from the philosophical methodological doctrine. 3. The specifics of administrative and legal science, its traditions and high efficiency make us talk about its uniqueness, including in the methodological issue, but only in the context of the mechanism of application of methodological components. 4. The conclusion about the derivative of the methodology of the science of administrative law is necessary for the implementation of the branch doctrine in the general legal construction. 5. At the moment, attention should be focused on the approach based on the systemic structure of methodological teaching, which is manifested in the subordination of the links of internal methodological components. In this case, the branches issues on the methodological questions will be confirm the existence of systematics in the legal methodology.

Keywords: methodology, methodology of jurisprudence, methodology of administrative legal science, law, theory of the state and law, jurisprudence, administrative law, cognition, scientific research, legal science, science of administrative law.

Постановка проблеми. Методологія як правове вчення об'єднує концепції про методи, прийоми, засоби науково-дослідної діяльності у сфері права. Методологія адміністративно-правової науки виступає простим (технічним) продовженням правового методологічного вчення. Наука адміністративного права як галузева наука базується на загальних філософських ідеях. Але їй не слід цим обмежуватися, оскільки завданням галузевої, похідної методології є верифікація наукового знання про методи, прийоми, засоби тощо, а також формування галузевих знань про специфіку використання методологічного інструментарію. Вважаємо конкретизацію методології сучасного правознавства на рівні адміністративно-правової науки запорукою не лише успіху та якості висновків певного напрямку науки адміністративного права, а й розвитку правознавства в цілому (загальної теорії держави та права, філософії права).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній юридичній науці існує значна кількість робіт, присвячених дослідженню питань методології сучасного правознавства, питанням його удосконалення у контексті розвитку предметних юридичних наук. Поняттям методології правової науки та методам наукових досліджень у сфері сучасного правознавства присвятили свої праці А. Васильєв, Д. Керімов, М. Козюбра, П. Рабінович, В. Сирих, А. Саїдов, О. Тихомиров, А. Шабалін та низка інших вчених. Разом з тим, майже відсутні публікації про особливості методології адміністративно-правової науки, її співвідношення з методологією сучасного правознавства.

Метою статті є розкриття актуальних положень доктрини методології адміністративно-правової науки, її співвідношення з методологією сучасного правознавства, конкретизація методології сучасного правознавства на рівні адміністративно-правової науки.

Виклад основного матеріалу. Поняття методології можна розподілити на суттєві складові елементи. Перший пов'язаний з науковим пізнанням, другий – з практичною науковою діяльністю, а третій з організацією наукової діяльності. Спільність цих компонентів методології є те, що вони поєднані для слугування реалізації означеної мети науковця, дослідника, практика [1].

Сьогодні адміністративне право, будучи базовою галуззю права України і самостійною правовою наукою, розвивається під час активної наукової роботи, однією з напрямів якої стає оновлення умовних меж її системної побудови. У цих реаліях вирішення актуальних питань, що виникають у спеціальних галузевих утвореннях, має спиратися на об'єктивно сформовані знання стосовно держави і права, закономірностей їх функціонування. Очевидним проявом зазначених процесів є наукова дискусія, що набирає обсяги, про методологічні питання, розвиток якої відбувається під впливом наступних факторів:

- виокремлюється цілий масив якісного наукового матеріалу методологічного змісту, що склався у сучасному правознавстві та в узагальненому вигляді входить до такої структурної частини цієї науки, як філософія права;
- теоретичний матеріал в галузі загальної теорії права використовується у адміністративно-правовій на-

уці, що породило сумніви щодо методологічного вчення у праві загалом і спричинило висновок про відсутність методології в науці адміністративного права;

- незважаючи на те, що оновлення правового матеріалу, що відбувається, найбільш яскраво проявляється в адміністративно-правовому законодавстві (наприклад, масштабні зміни у законодавстві України щодо принципів функціонування, видів і повноважень органів публічного адміністрування), висока інтенсивність проведених модернізаційних процесів (проведення широкомасштабних реформ в сфері публічного управління та правовій політиці, пов'язаних з цими реформами) підтверджує затребуваність і значущість знань методологічного характеру, про які ніколи не згадувалась і, навіть, тривалий час навмисно зменшувалась;

- професійне володіння науковцями-адміністративістами методологією наукового пізнання і методологією сучасного правознавства, творча та адекватна адаптація загальних прийомів та способів наукового пошуку щодо специфіки предмета тієї чи іншої правової науки, набуває концептуального значення, а саме: обґрунтування винятковості механізму застосування методології сучасного правознавства в галузі адміністративного права складає комплексну мету сучасної адміністративно-правової науки. Ця мета залишиться недосяжною, якщо не буде проведено первинну орієнтацію на: 1) усвідомлення філософської основи методологічної ідеї; 2) виявлення та підтвердження конкретного статусу методологічних положень сучасного правознавства для механізму застосу-

вання адміністративно-правової методології.

Є очевидними і логічно зрозумілими причини існування у науковому середовищі думки щодо тотожності методологій сучасного правознавства та методології адміністративного права або більш різкішого варіанту цієї думки – відсутність у цілому методології адміністративного права. На нашу думку, таке бачення сформувалося завдяки високій результативності методологічних розробок у загальній теорії права (позитивний аспект) разом із ізолюваністю побудови системи праворозуміння лише рамках даної науки (негативний аспект), що усунуло методологічне питання з переліку предметних розробок адміністративного права, створивши науковий вакуум.

Однією з методологічних доробок загальної теорії права стало доведення необхідності системного підходу до методологічного вчення юридичної науки, яке у галузі теорії держави і права (філософії права) остаточно не вкоренилося. Разом з тим, саме системний підхід повинен був дозволити обґрунтовувати наукове знання, у протиставленні простому технічному опису загальнонаукових, приватних, міждисциплінарних та спеціальних методів. Так, загальна теорія права за рахунок обґрунтування такої структурної властивості, як наповненість окремих компонентів методологічної системи правовим змістом, могла б запропонувати більш якісне розмежування між суто філософськими та правовими методами, відповісти на питання про засади споріднених явищ двох наук та наявність міждисциплінарних зв'язків.

Необхідно визнати, що в науці адміністративного права зазначена тен-

денція також присутня, але вже стосовно співвідношення публічно-правової науки і загальної теорії держави і права. Подібність проявляється тут у тому, що і для методології загальної теорії держави та права, і для методології науки адміністративного права має місце похідність джерел. Так, теорія права, безсумнівно, ґрунтується на філософському вченні про логіку та методологію наукового пізнання. Використання філософських компонент має концептуальний характер. Підтвердженням цьому є особлива значимість для правової теорії такого споконвічно філософського компонента, як сходження від абстрактного до конкретного. Для розвитку адміністративного права як науки важливо визначитися з тим, який вплив має філософське вчення про методи безпосередньо на механізм застосування правової методології (етап правової конкретизації, що відбувається на рівні адміністративно-правової методології).

Відсутність підходу, що пояснює системну координацію всередині методологічного знання (методологічне вчення в галузі філософської науки – філософія права – методологія адміністративного права), негативно позначається на здійсненні науково-дослідної діяльності і, як наслідок, на кількісних показниках наукового досліджень. В результаті, описуючи методологію дисертаційної роботи, автори, як правило, не вказують філософську основу дослідження, свою світоглядну позицію та тип праворозуміння, змішують загальнонаукові, міждисциплінарні та спеціальні методи, не розмежовують теоретичні та емпіричні методи.

Незважаючи на перелічені проблеми, наявність узагальненого досвіду розробки методологічних проблем у сучасному правознавстві на сьогоднішній день все ж таки дозволяє говорити про формування самостійної системи методологічного вчення, що враховує постулати загальної теорії держави та права (філософії права). Така система, хоча частина її компонентів не має правових витоків і є філософськими, все ж таки є виключною у своїй сукупності. Очевидне підтвердження цього – поширеність в окремих правових науках сформованої і змістовно наповненої саме в галузі загальної теорії права методології.

Вважаємо, що саме у правової теорії мають бути описані всі можливі міждисциплінарні та спеціальні методи пізнавальної діяльності, здатні до практичного використання в галузевий правових науках. В окремих наукових галузях, зокрема в адміністративно-правовій науці, не сформульовані нові методи наукового пізнання, не запропоновані оригінальні методологічні системи, притаманні певній галузевій науці. В галузі адміністративно-правової науки має відбуватися відбір з усіх можливих методологічних варіантів, а також, що дуже важливо, повинно відбутися пристосування та модифікація певних наукових методів стосовно питань, що становлять самостійний, спеціальний зміст предмета адміністративного права.

Згодом ступінь індивідуальності окремих компонентів методологічного вчення в адміністративному праві, специфічність процесів використання методологічного інструментарію стануть значними проявами особливості галузевого методологічного рівня.

Тому не випадково виникла необхідність обґрунтування низки наукових питань щодо наявності чітких субординарних зв'язків за методологічними аспектами між загальною теорією держави і права та адміністративним правом, а також щодо специфіки застосування правової методології у науці адміністративного права, у межах якої має бути сформовано механізм застосування окремого адміністративно-правового вчення.

Нажаль, можемо констатувати, що у момент переходу від описової методології (розкриття окремих методів, правил, принципів їх використання) до аналітичної не відбулося органічного та необхідного переведення методологічного питання у сферу розгляду окремих наук, зокрема науки адміністративного права, що можна оцінити як негативний розвиток сучасного правознавства в цілому.

Висновки. Все вищезазначене дозволяє нам зробити ряд висновків.

1. Системне, цілісне уявлення про методологію науки адміністративного права бачиться не просто як знання, що підтверджує або спростовує теоретичні ідеї, розкриває та пояснює системні зв'язки та залежності між окремими методами пізнання права, виявляє можливості останніх, визначає їх місцезнаходження у загальній структурі поряд з іншими засобами. Методологія адміністративно-правової науки є комплексним процесом, що дозволяє досягати цінного наукового результату, а саме практичної застосовності та загальної результативності спеціального механізму конкретизації правових методів адміністративного права.

2. Адміністративно-правова методологія є похідною від досягнень загальної теорії держави і права, а також від філософського методологічного вчення. Цю похідність не слід нівелювати та критикувати, оскільки саме вона дозволяє встановити логічне співвідношення між двома правовими утвореннями. Однак, від ідеї повної залежності адміністративно-правової методології від філософського методологічного вчення слід поетапно відходити на користь формування у правовій галузі самостійного методологічного інструментарію.

3. Специфіка адміністративно-правової науки, її традиції та висока результативність змушують говорити про її винятковість, у тому числі й у методологічному питанні, але лише в контексті механізму застосування методологічних компонентів. Подібний підхід, при якому виділяється етап застосування, дозволяє відповісти на одне з наріжних питань, що виникають при сприйнятті адміністративного права в науковій сфері, – необхідність методології у сфері адміністративно-правової науки. Цю проблему можна вирішити, оскільки уявити методологічне вчення, утворене у межах теорії держави і права, неможливо без перевірного, модифікаційного етапу, що має сформуватися лише на рівні спеціальної науки – адміністративно-правової науки.

4. Висновок про похідність методології науки адміністративного права необхідний для імплементації галузевого вчення у загальну правову конструкцію. Подібне стає можливим, якщо остаточно відійти від уявлення про правову методологію як про явище, яке являє лише опис застосовува-

них прийомів та засобів. У цьому випадку винятковість загальної правової методології усувається, оскільки сукупність розрізнених ідей про види та зміст окремих прийомів проектується і в галузі окремих наук, зокрема адміністративно-правову. Продовжуючи конкретизувати змістовні моменти окремих методів, можна підтвердити не винятковість, а самостійність адміністративно-правової методології. Тому складно обґрунтувати приналежність концептуального статусу наук правового сегмента, наприклад, адміністративного права, методології загальної теорії права. У результаті певною мірою вдається досягти лише певного підпорядкування перед методологічними знаннями філософського змісту.

5. На даний момент слід сконцентрувати увагу на підході, що ґрунтується на системній будові методологічного вчення, яке проявляється в підпорядкованості зв'язків внутрішніх методологічних компонентів. У цьому випадку галузева тематика з методологічного питання стане підтвердженням наявності системності у правовій методології. Механізм застосування методології у науці адміністративного права пропонується розглядати як елемент правової методології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кравцова Т.М. Сутність поняття методології сучасного правознавства. *Наукові записки. Серія: Право*. 2019. Випуск 6. Спецвипуск. Том 2. С.136-140.
2. Козюбра М.І. Методологія правознавства і методологія права: співвід-

ношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22-32

3. Керимов Д.А. Методологія права. Предмет, функции, проблемы философии права. 2-е изд. М.: Аванта, 2001. – 559 с.

4. Рабінович П. Методологія вітчизняного загальнотеоретичного праводержавознавства: деякі сучасні тенденції. *Право України*. 2014. №1. С. 11-21.

5. Саїдов А. Методологічні проблеми антропології права. *Право України*. 2014. №1. С. 156-165.

REFERENCES:

1. Kravtsova T.M. (2019). Sutnist poniattia metodolohii suchasnoho pravoznavstva [The essence of the concept of methodology of modern jurisprudence]. *Naukovi zapiski. Seria: Pravo*, 6. (Vols 2). 136-140. [in Ukrainian].

2. Koziubra M.I. (2014). Metodolohiia pravoznavstva i metodolohiia prava: spivvidnoshennia poniat ta yikh osoblyvosti. [Methodology of jurisprudence and methodology of law: helping to understand those particularities]. *Pravo Ukrainy*, 1. 22-32. [in Ukrainian].

3. Kerymov D.A. (2001). Metodolohiia prava. Predmet, funktsyy, problemy fylosofiy prava. [Methodology of law. Subject, functions, problems of philosophy of law]. 2-e yzd. Moscow: Avanta [in Russian].

4. Rabinovych P. (2014). Metodolohiia vitchyznianoho zahalnoteoretychnoho pravoderzhavoznavstva: deiaki suchasni tendentsii. [Methodology of the vigorous hypothetical theoretical right-wing knowledge: actions of the current tendencies]. *Pravo Ukrainy*, 1. 11-21. [in Ukrainian].

5. Saidov A. (2014). Metodolohichni problemy antropologii prava. [Methodological problems of anthropology of law]. *Pravo Ukrainy*, 1. 156-165. [in Ukrainian].

ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

УДК 340.113.1

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-105-112](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-105-112)

Кравчук Володимир Миколайович,

доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки, вул. Винниченка, 30, м. Луцьк, 43021, тел.: +38 050 5546754; e-mail: wolodar@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8332-3523>

Юхимюк Ольга Михайлівна,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Волинського національного університету імені Лесі Українки, вул. Винниченка, 30, м. Луцьк, 43021, тел.: +38 066 7724626; e-mail: wolodar2015@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-3803-4746>

СКЛАД ТЕРМІНОЛОГІЇ У КОНСТИТУЦІЯХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

Анотація. Терміни в конституціях є універсальними одиницями, на основі яких формується правнича термінологія інших галузей права. Мета дослідження полягає у виявленні особливостей складу термінології у конституціях України та Польщі, встановленні характерних рис термінології у конституціях обох держав.

Конституційно-правові терміни мають переважно загальноюридичний характер, адже визначають основи формування термінології в усіх галузях права, та відображають не лише світогляд та ідеологію окремого суспільства з різними підходами до права, моралі чи історії, але й рівень розвитку світової традиції конституціоналізму.

Термінологія конституцій України і Польщі має спільні риси, що обумовлюється часом їх прийняття (Конституція України прийнята 28 червня 1996 року, а Конституція Польщі прийнята 2 квітня 1997 року), а також подібною історико-правовою традицією. Тексти обох конституцій формувались під впливом суспільно-політичної обстановки, яка існувала як в самих державах, так і в європейському та міжнародно-му просторі.

У термінології конституцій України і Польщі зустрічаються як питомі (національні), так і запозичені терміни, в тому числі інтернаціональні слова. Внаслідок сполучення питомих та запозичених термінів утворюються гібридні терміни. Водночас, деякі аналогічні терміни в конституції однієї держави можуть бути питомими, а в конституції іншої держави – запозиченими. Законодавці обох держав при написанні текстів конституцій обґрунтовано використали значну кількість власне національних лексем, штучно не переобтяжуючи іншомовними термінами.

В конституціях України і Польщі використовуються як прості, так і складні терміни (словосполучки), скомпоновані зі слів, що належать до різних частин мови.

Більшість термінів, викладених в конституціях України і Польщі, носять не лише конституційно-правовий характер, а й є універсальними термінами, використовуваними у системі права вцілому.

Ключові слова: конституція; термін; термінологія.

Krawchuk Wolodymyr Mykolayowych,

Doctor of Law, Associate Professor; Constitutional, administrative and international law Department, Lesya Ukrainka Volyn National University, Vinnychenko St., 30, Lutsk, 43021, tel.: +38 050 5546754; e-mail: wolodar@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-8332-3523>

Iukhymiuk Olga Mychajlivna,

Ph.D. in Law, Associate Professor, Docent of Department of theory and history of state and law, Volyn National University, Vinnychenko St., 30, Lutsk, 43021, tel.: +38 066 7724626; e-mail: wolodar2015@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-3803-4746>

THE COMPOSITION OF TERMINOLOGY IN THE CONSTITUTIONS OF UKRAINE AND POLAND

Abstract. Terms in constitutions are universal units. On the basis of terms the legal terminology of other branches of law is formed. The purpose of the study is to identify the features of the composition of terminology in the constitutions of Ukraine and Poland, to establish the characteristics of terminology in the constitutions of both states.

Constitutional-legal terms are mostly general-legal, as they determine the basis for the formation of terminology in all branches of law, and reflect not only the worldview and ideology of a society with different approaches to law, morality or history, but also the level of world tradition of constitutionalism.

The terminology of the constitutions of Ukraine and Poland has common features, which is determined by the time of their adoption (the Constitution of Ukraine was adopted on June 28, 1996, and the Constitution of Poland was adopted on April 2, 1997), as well as a similar historical and legal tradition. The texts of both constitutions were formed under the influence of the socio-political situation that existed both in the states themselves and in the European and international space.

In the terminology of the constitutions of Ukraine and Poland there are both specific (national) and borrowed terms, including international words. As a result of the combination of specific and borrowed terms, there are formed hybrid terms. At the same time, some similar terms in the constitution of one state may be specific (national), and in the constitution of another state – borrowed. The legislators of both states have justifiably used a significant number of national tokens when writing the texts of constitutions, without artificially overloading them with foreign terms.

The constitutions of Ukraine and Poland use both simple and complex terms (phrases) composed of words belonging to different parts of speech. Most of the terms set forth in the constitutions of Ukraine and Poland are not only constitutional and legal in nature, but are also universal terms used in the legal system as a whole.

Keywords: constitution; term; terminology.

Постановка питання в загальному вигляді. Конституції виступають правовою основою функціонування держав. Постійно еволюціонуючи, набуваючи сучасних рис відповідно до викликів сьогодення, конституції послідовно зберігають історичні правові традиції держави. Терміни в конституціях є універсальними одиницями, на основі яких формується правнича термінологія інших галузей права.

Процес конституційно-правового розвитку України та Польщі має спільні риси, пов'язані з історією розвитку державності, а також впливом міжнародних та європейських стандартів конституціоналізму на зміст і термінологію конституцій обох держав.

Актуальність теми дослідження визначається потребою в мовному забезпеченні термінотворчих процесів на конституційному рівні, який є базовим в усій системі права, а також у мовознавчому вивченні термінів у сфері конституційного права, які відображають систему понять спеціальної галузі. Також актуальність даного дослідження пов'язана з євроінтеграційними прагненнями України, членством Польщі в Європейському Союзі та процесом адаптації національного законодавства держави до права Європейського Союзу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми. Термінологія в нормативно-правових актах привертала увагу багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, таких як Н. В. Артикуца, С. П. Головатий, Ю. Є. Зайцев, Т. П. Кравченко, М. І. Любченко, В. М. Протасов, П. М. Рабінович, О. А. Сербенська, О. А. Старченко, В. М. Тертишник, Г. Г. Ус та ін.

Загальна мета даної статті полягає у виявленні особливостей складу термінології у конституціях України та Польщі, встановленні характерних рис термінології у конституціях обох держав.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У процесі матеріальної та духовної діяльності, оперуючи об'єктами, людина неминує дає назви цим об'єктам, означає їх певним чином. Термін надає значення абстракції об'єкта спеціальної сфери у вигляді лексичної одиниці мови, семантика якого знаходиться не в його внутрішній формі, він є мотивованим, відбиває спеціальне поняття, називає його ознаки, при цьому вони можуть бути суттєвими чи несуттєвими, виявляють характерні риси, називають їх [1, с. 237].

Юридичний термін – це слово або словосполучення на позначення власне правового поняття, яке відображає специфіку державно-правових явищ (адвокатура, арбітражний суд, інавгурація президента, позивач, правопорядок, правосуддя, юридична особа, юридичний факт, юрисдикція) і має визначення (дефініцію) у юридичній літературі (законодавчих актах, юридичних словниках, науково-правових працях). Далеко не кожен юридичний термін має законодавчо закріплену дефініцію: термін, що створюється і функціонує у правовій науці, може не фіксуватися в законах, а мати лише наукову дефініцію (аномія, диспозиція правової норми, правова система, правосвідомість, функції права, юридична деонтологія) [2, с. 39].

Ключовою вимогою вдосконалення нормативних правових актів, в тому числі конституції, виступає

едність вживання юридичної термінології не тільки в рамках окремо взятого документу, а й у всій відповідній галузі законодавства, у системі права вцілому. Саме термінологія, розміщена в конституційних актах, виступає основою для структурування нормативних приписів. Для забезпечення єдиного правового простору на всій території держави особливої важливості набуває уніфіковане формування правотворчої системи законодавства на основі конституційних термінів.

Юридична (правнича) термінологія як предмет дослідження – це терміносистема, яка нині перебуває в стані формування. Тому вивчення загальних тенденцій її розвитку, дослідження дериваційного потенціалу, зокрема продуктивності / непродуктивності словотвірних типів, є актуальною як у теоретичному, так і в практичному плані [3, с. 120].

Нормативна досконалість конституційного терміна залежить від рівня термінознавчої, фахової і мовної компетенції колегіального автора. Це ж стосується й правильності тлумачень багатьох термінів фахівцями, від яких залежить розвиток терміна, його місця у відповідній терміносистемі. Тому, обстоюване цілеспрямоване термінотворення має два пункти: позитивний, який передбачає можливість контрольованого нормативного підходу в процесі термінотворення (на відміну від неконтрольованих лексико-семантичних процесів у мові-оригіналі), і негативний, під яким маємо на увазі практичне нехтування правилами термінотворення, що призводить до небажаної термінологічної плутанини [1, с. 239-240].

Термін права формулюється як загальноююридичний (поширений в усіх

галузях права), галузевий (притаманий певній галузі права), міжгалузевий (актуальний для двох або кількох царин права), суміжний з іншими сферами діяльності. Важлива характеристика юридичних термінів – їхній тісний зв'язок зі світоглядом та ідеологією панівного класу з різними політичними та юридичними теоріями, суспільними традиціями, правовим досвідом [3, с. 121]. В свою чергу, конституційно-правові терміни мають переважно загальноююридичний характер, адже визначають основи формування термінології в усіх галузях права, та відображають не лише світогляд та ідеологію окремого суспільства з різними підходами до права, моралі чи історії, але й рівень розвитку світової традиції конституціоналізму.

Правова терміносистема – це система правових термінів, що використовуються в певній нормативно-правовій галузі, інституті чи певному джерелі права або у відповідній правовій теорії. Правова терміносистема формується на основі системи понять; терміни згруповані не в будь-якому порядку, а на основі системності джерела права, нормативно-правового інституту чи нормативно-правової галузі або відповідної теорії (науки) [4, с. 17]

Оскільки, термінологія конституційного права усвідомлюється як сукупність конституційних термінів, терміносистема конституційного права, основа якої закладена в тексті конституції, відноситься до спеціальної сфери вживання, адже терміни використовуються для найменування (номінації) спеціальних понять.

Терміни в конституції можуть бути питомими (національними) або ж запозиченими.

До питомих (національних) термінів у Конституції України можна віднести народ (преамбула, ч. 1 ст. 5, ч. 1 ст. 13 і т.д.); людина (ч. 1 ст. 3, ст.ст. 21, 23, ч. 1 ст. 27 і т.д.); свобода (преамбула, ч. 2 ст. 3, ст. 21, ч. 1 ст. 29 і т.д.); вибори (ст. 69, ч.1 ст. 70, ст. 71, ст. 77 і т.д.); присяга (ст.ст. 79, 104, ч. 8 ст. 148) тощо. До питомих (національних) термінів у Конституції Республіки Польща можна віднести *władza* (ч. 1 ст. 4, ст.ст. 7, 10, ч. 1 ст. 15, ч. 1 ст. 37 і т.д.); *niepodległość* (преамбула, ст. 5, ч. 1 ст. 26, ст. 130 і т.д.); *naród* (ст. 4, ч. ст. 104, ч. 1 ст. 127 і т.д.); *ustrój* (ч. 1 ст. 10, ч. 1 ст. 15, ст. 23 і т.д.); *państwo* (ст. 24, ч. 1 ст. 71, ст. 221 і т.д.) тощо.

Серед запозичених термінів у Конституції України можемо назвати конституція (преамбула, ч. 2 і 3 ст. 8, ст. 9, ч. 1 ст. 13 і т.д.); суверенітет (ст. 2, ч. 2 ст. 5, ст.ст. 17, 79 і т.д.); референдум (ч. 1 ст. 38, ст.ст. 69, 70 і т. д.); депутат (ст. ст. 76, 77, 78, 79 і т.д.), територія (ч.ч. 1 і 3 ст. 2, ч. 1 ст. 13, ст. 16 і т.д.) тощо. Запозиченими термінами в Конституції Республіки Польща є, наприклад, *konstytucja* (преамбула, ст. 8, ч. 1 ст. 37, ч. 2 ст. 58 і т.д.), *referendum* (ст.ст. 62, 125, п. 5 ч. 3 ст. 144, ст. 170 і т.д.), *petycja* (ст. 63, ч. 1 ст. 233), *ratyfikacja* (ч. 1 і 2 ст. 89, п. 2 ст. 188) тощо.

Як зазначають Б. Калиновський та Ю. Бугайко, у наповненні законодавчої термінології важливу роль виконує запозичена правнича термінологія. У цьому випадку необхідно відзначити, що інколи запозичується не лише термін, а ціла правова доктрина [5, с. 93]. Наприклад, поділ влади (ч. 1 ст. 6 Конституції України) та *podział władzy*

(ч. 1 ст. 10 Конституції Республіки Польща).

Зрештою, шляхом поєднання питомих та запозичених термінів створюються певні термінологічні одиниці. Скажімо, територіальна цілісність (ч. ч. 1 і 2 ст. 17, ч. 3 ст. 34, ч. 1 ст. 37, ч. 1 ст. 65, ч. 2 ст. 102, ч. 1 ст. 157 Конституції України) або ж *podział terytorialny* (ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 16 Конституції Республіки Польща); місцеве самоврядування (ч. 2 ст. 5, ст. 7, ч. 1 ст. 13, ч. 2 ст. 19, Розділ XI Конституції України) або ж *samorząd terytorialny* (ч. 2 ст. 16, ч. 1 ст. 62, ст. 94, ч. 1 ст. 107, ч. 1 ст. 123, ч. 2 ст. 146, п. 6 ст. 148, Розділ VII Конституції Республіки Польща).

При цьому варто відмітити, що деякі аналогічні терміни в конституції однієї держави можуть бути питомими, а в конституції іншої держави – запозиченими. Наприклад, термін «кордон» (ч. 3 ст. 2, ч. 3 ст. 17 та ін. Конституції України) походить із французької мови, а аналогічний термін «granica» (ч. 1 ст. 26, ст. 36 та ін. Конституції Республіки Польща) є питомим терміном. Також термін «депутат» (ч. 2 ст. 42, ст. 76 та ін. Конституції України) походить з латинської мови, водночас аналогічний термін «poseł» (ч. ч. 1, 4, 5 ст. 105, ч. 1 ст. 107 та ін. Конституції Республіки Польща) є питомим терміном.

У конституційному праві сучасної держави часто зустрічається такий вид запозичень, як інтернаціональні терміни. Інтернаціональні терміни не лише вживаються в багатьох мовах світу, мають спільне походження, а й часто виступають стандартами конституціоналізму, визнаними та закріпленими в конституціях багатьох країн світу.

Часто інтернаціональні терміни в конституційному праві походять з латинської мови (наприклад, референдум (ч. 1 ст. 38, Розділ III, ст. 72 Конституції України; ст. 62, ч. 3 ст. 90, ст. 125 Конституції Республіки Польща); конституція (преамбула, ст. 1, ч. 2 і 3 ст. 8, ч. 2 ст. 9 та ін. Конституції України; преамбула, ст. 8, ч. 1 ст. 37, ч. 2 ст. 58 та ін. Конституції Республіки Польща)); з французької мови (кордон (ч. 3 ст. 7, ч. 3 ст. 17, п. 18 ст. 92 Конституції України); партія (ст.ст. 36, 37, п. 6 ч. 1 ст. 81 та ін. Конституції України; ст.ст. 11, 13, ч. 1 ст. 100 та ін. Конституції Республіки Польща)) тощо.

Але також варто відзначити, що чимало в українській та польській термінології в сфері конституційного права є власне українських та польських лексем. Для прикладу, в українській мові: свобода (преамбула, ч. 2 ст. 3, Розділ II та ін. Конституції України), злочин (ч. 3 ст. 29, ч. 3 ст. 30, ч. 1 ст. 31 та ін. Конституції України), кожен (ч. 1 ст. 27, ч. 1 ст. 28, ч. 1 ст. 35 та ін. Конституції України) тощо; в польській мові: Rzeczpospolita (Розділ I, ст. 38, ч. 4 ст. 59 та ін. Конституції Республіки Польща), wolność (преамбула, ст. 5, ч. 1 ст. 11 та ін. Конституції Республіки Польща), wspólnota (преамбула, ч. 1 ст. 16, ч. 1 ст. 166 та ін. Конституції Республіки Польща) тощо.

За структурою терміни можуть бути простими (слово) або складеними (словосполука). Терміни-слова можуть за лексико-граматичною належністю відноситись до іменників (право / prawo (ч. 2 ст. 5, ч. 2 ст. 13, ст. 23 та ін. Конституції України; ч. 1 ст. 21, ч. 2 ст. 31, ст. 36 та ін. Конституції Республіки Польща), суддя / sędzia (ч.ч. 5 і 6 ст. 126, ч. 2 ст. 127, ч. 1 ст. 129 та ін. Кон-

ституції України; ч. 2 ст. 103, п. 17 ч. 3 ст. 144, ст. 178 та ін. Конституції Республіки Польща)), прикметники (законний / prawny (ч. 1 ст. 26, ч. 1 ст. 33 та ін. Конституції України; ст. 193, ч. 1 ст. 239 та ін. Конституції Республіки Польща), суверенний / suwerenny (преамбула, ст. 1 Конституції України; преамбула, ч. 2 ст. 104 Конституції Республіки Польща), дієслова (оскаржити (ч. 1 ст. 29 Конституції України), orzekać (ч. 5 ст. 55, ч. 1 ст. 79, ст. 188 та ін. Конституції Республіки Польща)).

Як зазначають науковці, терміносполучення можуть бути дво-, три-, чотири і багатокомпонентними. Найпоширеніші дво- і трикомпонентні терміносполучення: прикметник + іменник, іменник + іменник, прикметник + прикметник + іменник, іменник + іменник + іменник, іменник + прикметник + іменник, дієслово + іменник, дієслово + прикметник + іменник тощо. Багатокомпонентні сполуки термінів, які позначають певне поняття права, є нерозривною, достатньо мотивованою смисловою єдністю [3, с. 121].

В конституціях України та Польщі також можемо зустріти складені терміни (словосполуки). Наприклад, в Конституції України існують такі словосполуки, як конституційний лад (ч. 3 ст. 5), права людини (ч. 2 ст. 32), місцеве самоврядування (Розділ XI), право на самовизначення (преамбула), носій суверенітету (ч. 2 ст. 5), принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8), норми прямої дії (ч. 3 ст. 8), Великий Державний Герб України (ч. 3 ст. 20), об'єкт права власності Українського народу (ч. 1 ст. 13) тощо. В Конституції Польщі зустрічаються такі словосполуки, як Trybunał Konstytucyjny (ст. 188), Rzeczpospolita

Polska (преамбула), język urzędowy (ст. 27), społeczna gospodarka rynkowa (ст. 20), organy władzy publicznej (ст. 7), wiążące prawo międzynarodowe (ст. 9), Hymn Rzeczypospolitej Polskiej (ч. 3 ст. 28), ratyfikacja przez Rzeczpospolitą Polską umowy międzynarodowej (ч. 1 ст. 89) тощо

Термінологічні сполучення складаються із стрижневого і залежних (атрибутивних) компонентів, які уточнюють, конкретизують значення основного терміна (право законодавчої ініціативи, право на життя, сімейне право). Вони мають достатньо високий класифікаційний потенціал, виділяючи позначуване з ряду аналогічного за диференційними або додатковими ознаками і здійснюючи систематизацію понять за родо-видовим принципом [2, с. 41].

Висновки. Таким чином, термінологія конституцій України і Польщі має спільні риси, що обумовлюється часом їх прийняття (Конституція України прийнята 28 червня 1996 року, а Конституція Польщі прийнята 2 квітня 1997 року), а також подібною історико-правовою традицією. Тексти обох конституцій формувались під впливом суспільно-політичної обстановки, яка існувала як в самих державах, так і в європейському та міжнародному просторі.

У термінології конституцій України і Польщі зустрічаються як питомі (національні), так і запозичені терміни, в тому числі інтернаціональні слова. Внаслідок сполучення питомих та запозичених термінів утворюються гібридні терміни. Водночас, деякі аналогічні терміни в конституції однієї держави можуть бути питомими, а в конституції іншої держави – запозиченими. При цьому варто відмітити,

що законодавці обох держав при написанні текстів конституцій обґрунтовано використали значну кількість власне національних лексем, штучно не переобтяжуючи іншомовними термінами.

В конституціях України і Польщі використовуються як прості, так і складні терміни (словосполуки), скомпоновані зі слів, що належать до різних частин мови.

Більшість термінів, викладених в конституціях України і Польщі, носять не лише конституційно-правовий характер, а й є універсальними термінами, використовуваними у системі права вцілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Охріменко О. А. Функціональні особливості терміносистеми податкового законодавства. International scientific and practical conference. Czestochowa, Republic of Poland. April23–24, 2021. С. 236–241
2. Артикуца Н.В. Законодавчі терміни та їх визначення. Наукові записки. – Т. 90 : Юридичні науки. (Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»). К. : Пульсари, 2009. С. 39–44.
3. Шеремета Н. Правничі термінологія української мови та процеси творення. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології»*. 2013. № 765. С. 120–123.
4. Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Правничі мова: основні складники (загально-теоретична характеристика). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 17–29
5. Калиновський Б.В., Бугайко Ю.О. Вплив європейської правничої термінології на українську законодавчу терміносистему. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління: електронне наукове видання: збірник*. 2019. № 4 (6). Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. С. 86–100.

REFERENCES:

1. Ohrimenko, O. A. (2021). Funkcional'ni osoblivosti terminosistemi podatkovogo zakonodavstva [Functional features of the terminology of tax legislation]. *International scientific and practical conference – International scientific and practical conference*, 236-241 [in Ukrainian].
2. Artikuca, N.V. (2009). Zakonodavchi termini ta ih viznachennja [Legislative terms and their definitions]. *Naukovi zapiski – Legal sciences*, 90, 39-44 [in Ukrainian].
3. Sheremeta, N. (2013). Pravnicha terminologija ukraïns'koï movi ta procesi tvorennja [Legal terminology of the Ukrainian language and processes of creation]. *Visnik Nac. un-tu «L'viv's'ka politehnika». Serija «Problemi ukraïns'koï terminologii» – Bulletin of the National Lviv Polytechnic University. Series «Problems of Ukrainian terminology»*, 765, 120–123 [in Ukrainian].
4. Rabinovich, P. M., Dudash, T. I. (2017). Pravnicha mova: osnovni skladniki (zagal'noteoretichna harakteristika) [Legal language: the main components (general theoretical characteristics)]. *Visnik Nacional'noi akademii pravovih nauk Ukraïni – Bulletin of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, 1, 17-29 [in Ukrainian].
5. Kalinovs'kij. B.V., Bugajko, Ju.O. (201). Vpliv evropejs'koï pravnichoï terminologii na ukraïns'ku zakonodavchu terminosistemu [Influence of European legal terminology on the Ukrainian legislative terminology system]. *Ekspert: paradigmi juridichnih nauk i derzhavnogo upravlinnja – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 4 (6), 86-100 [in Ukrainian].

Нестерович Володимир Федорович,

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри державно-правових дисциплін, Луганський державний університет внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка, вулиця Донецька, 1, Сєвєродонецьк, Луганська область, 93400, тел. (06452) 9-09-88, емейл: mail@lduvs.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003-2614-0426>

ВИДИ ВИБОРЧИХ ЦЕНЗІВ: ЗАРУБІЖНА ТА УКРАЇНСЬКА ПРАКТИКА

Анотація. У статті проаналізовано види виборчих цензів крізь призму зарубіжної та української практики. Вказано, що в зарубіжній та українській практиці слід виділити наступні види виборчих цензів: 1. Ценз громадянства – право участі у виборах мають фізичні особи, які перебувають у громадянстві цієї держави. 2. Віковий ценз – громадянин може реалізувати своє виборче право за умови досягнення ним мінімального віку, який встановлений конституцією або іншим законодавчим актом. 3. Ценз дієздатності – право участі у виборах мають лише дієздатні громадяни. 4. Ценз осілості – право участі у виборах мають особи, які проживають у межах певної території протягом останнього чітко встановленого законодавством строку. 5. Мовний ценз – право бути обраним на виборну посаду або пост мають громадяни, які володіють державною мовою. 6. Ценз судимості – право участі у виборах мають громадяни, у яких відсутня судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку. 7. Освітній ценз – право участі у виборах мають громадяни, що володіють встановленим конституцією чи законом відповідним рівнем освіти. 8. Гендерний ценз – право участі у виборах мають представники однієї як правило чоловічої статі. 9. Службовий ценз – право участі у виборах обмежується для осіб, які перебувають на певному виді публічної служби або мають духовний сан. 10. Партійний ценз – право брати участь у виборах мають або не мають особи, які є членами політичних партій. 11. Ценз здоров'я – право висувати свою кандидатуру на виборах мають лише громадяни, які мають гарний стан психічного та/або фізичного здоров'я. 12. Ценз національності – право приймати участь у виборах мають лише громадяни певної національності. 13. Майновий ценз (англ. Property qualification) – право брати участь у виборах мають громадяни, що володіють встановленим законом розміром майна, доходів, які сплачують певну суму податків або не мають боргів. 14. Моральний ценз – право брати участь у виборах мають громадяни, які володіють високими моральними якостями або ведуть гідний спосіб життя. 15. Расовий ценз – право участі у виборах мають лише представники певної раси. 16. Революційний ценз – право участі у виборах мають лише особи, які приймали участь у революції, що мала місце в державі, або навпаки виборче право обмежується для осіб, які брали участь у такій революції. 17. Релігійний ценз – право участі у виборах мають або не мають представники певної релігії або релігійні діячі. 18. Родинний ценз – право участі у виборах обмежується для осіб, які мають родинні стосунки з Главою держави або іншими вищими посадовими особами.

Ключові слова: виборчі цензи, вибори, конституція, конституційна практика, громадянство.

Nesterovych Volodymyr Fedorovych,

Doctor of Law, Professor, Head of the Department of State-Legal Disciplines, Lugansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko, Donetsk, 1, Severodonetsk, Luhansk Oblast, 93400, tel.: (06452) 9-09-88; email: mail@lduvs.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0003-2614-0426>

TYPES OF ELECTORAL QUALIFICATIONS: FOREIGN AND UKRAINIAN PRACTICE

Abstract. The article analyzes the types of electoral qualifications through the prism of foreign and Ukrainian practice. It is stated that in foreign and Ukrainian practice the following types of electoral qualifications should be distinguished: 1. Citizenship qualification – natural persons who are citizens of this state have the right to participate in elections. 2. Age qualification – a citizen may exercise his/her suffrage provided that he/she reaches the minimum age established by the constitution or other legislative act. 3. Legal capacity – only able-bodied citizens have the right to participate in elections. 4. Residence requirement – the right to participate in the elections have persons who live within a certain territory during the last period clearly established by law. 5. Language qualification – citizens who speak the state language have the right to be elected to an elected position or post. 6. Conviction qualification – citizens who do not have a criminal record for a crime have the right to participate in elections, if this criminal record has not been expunged or revoked in the manner prescribed by law. 7. Educational qualification – the right to participate in elections have citizens who have the appropriate level of education established by the constitution or law. 8. Gender qualification – the right to participate in elections have representatives of one usually male gender. 9. Official qualification – the right to participate in elections is limited to persons who are in a certain type of public service or have a spiritual rank. 10. Party qualification – persons who are members of political parties have or do not have the right to participate in elections. 11. Health qualification – only citizens who are in good mental and / or physical health have the right to run in elections. 12. National qualification – only citizens of a certain nationality have the right to participate in elections. 13. Property qualification – citizens who have the statutory amount of property, income, who pay a certain amount of taxes or have no debts have the right to participate in elections. 14. Moral qualification – the right to participate in elections have citizens who have high moral qualities or lead a decent life. 15. Racial qualification – only members of a certain race have the right to participate in elections. 16. Revolutionary qualification – the right to participate in elections have only persons who took part in the revolution that took place in the state, or, conversely, the right to vote is limited to persons who participated in such a revolution. 17. Religious qualification – representatives of a certain religion or religious figures have the right to participate in elections. 18. Family qualification – the right to participate in elections is limited to persons who have a family relationship with the Head of State or other senior officials.

Keywords: electoral qualifications, elections, constitution, constitutional practice, citizenship.

Постановка проблеми. Виборчі цензи – це встановлені конституцією та деталізовані виборчим законодавством спеціальні умови набуття та здійснення виборчого права. Виборчі цензи у науці та практиці виборчого права доволі часто ще позначають терміном «виборчі кваліфікації». Поняття виборчих цензів отримало своє визначення у Рішенні Конституційного Суду України від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002 у справі про виборчу заставу, де такими називаються «визначені конституцією або законом умови для набуття або здійснення активного та пасивного виборчого права» [1]. За загальним правилом при нормативно-правовому встановленні виборчих цензів верховенство належить конституції держави, а вже потім виборчим законам. Це означає, що виборчі цензи не можуть встановлюватися законами, якщо вони прямо не передбачені конституцією держави. У разі встановлення виборчим законом виборчого цензу, який прямо не передбачений конституцією держави, він як правило, згодом визнається неконституційним. Формула дії виборчих цензів полягає у наступному – чим більше виборчих цензів та чим більш високі умови їх набуття, тим менша кількість осіб буде мати можливість набутти суб'єктивне виборче право. За загальним правилом виборчі цензи для реалізації активного та пасивного виборчого права дещо відрізняються, що обумовлено різними вимогами для їх набуття. Зазвичай більш високі вимоги встановлені для реалізації пасивного виборчого права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання виборчих цензів у сучасній конституційній практиці знайшло своє відображення у працях

таких українських вчених як І. Глиняний [3], Д. Ковриженко [4], Ю. Ключковський [5], О. Марцеляк [6], В. Погорілко [7], М. Савчин [8], М. Ставнійчук [7], В. Федоренко [9] тощо. Окремі питання набуття та реалізації суб'єктивного виборчого права автором було розкрито у попередніх публікаціях [10-14]. Однак, не зважаючи на вище наведені наукові праці зазначених вчених, питання видів виборчих цензів в зарубіжній та українській практиці й досі залишається не до кінця дослідженим.

Формування цілей. Метою цієї статті є здійснення аналізу видів виборчих цензів в зарубіжній та українській практиці.

Виклад основного матеріалу. З огляду на Виборчий кодекс України [15], який деталізував положення Конституції України [2], можна виділити шість видів виборчих цензів при проведенні виборів: 1) ценз громадянства – право участі у виборах мають фізичні особи, які перебувають у громадянстві України; 2) віковий ценз – громадянин може реалізувати своє виборче право за умови досягнення ним мінімального віку, який встановлений Конституцією України, Виборчим кодексом України або іншим законодавчим актом України; 3) ценз дієздатності – право участі у виборах мають лише дієздатні громадяни України; 4) ценз осілості – право участі у виборах мають громадяни України, які проживають в Україні протягом останнього чітко встановленого законодавством строку або постійно проживають у межах відповідного територіального виборчого округу; 5) мовний ценз – право бути обраним на виборну посаду або пост мають громадяни України, які володіють державною мовою.

Державною мовою в Україні є українська мова. Мовний ценз в Україні встановлено лише до громадян, які балотуються на пост Президента України; 6) ценз судимості – право балотуватися на виборах мають громадяни України, у яких відсутня судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

У 2016 році чинне конституційне законодавство України було доповнене, ще одним видом виборчого цензу – службовим цензом, за якого не можуть балотуватися на жодному виді політичних виборів в Україні професійні судді. Зокрема, відповідно до ч. 4 ст. 54 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII суддя, перебуваючи на посаді, не може бути кандидатом на виборні посади в органах державної влади (крім судової) та органах місцевого самоврядування, а також брати участь у передвиборчій агітації [73]. Зазначене законодавче положення деталізувало зміст ч. 2 ст. 127 Конституції України, де встановлено, що суддя не може належати до політичних партій та брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат [2].

Окрім вище названих виборчих цензів, які мають місце в Україні, в процесі утвердження виборчого права у різних державах також можна простежити й інші виборчі цензи. До їх числа належить: гендерний ценз, майновий ценз, освітній ценз, ценз національності, моральний ценз, ценз здоров'я, партійний ценз, службовий ценз, расовий ценз, релігійний ценз, революційний ценз та родинний ценз. Наразі такого роду виборчі цензи є, як правило, пережитками минулого та

в сучасному конституційному досвіді демократичних держав світу взагалі не застосовуються та прямо заборонені чинним законодавством, як наприклад, расовий, гендерний чи партійний цензи, або ж застосовуються в обмеженому колі країн й доволі часто лише частково щодо окремих виборних посад, як наприклад, моральний ценз, ценз здоров'я, службовий ценз чи релігійний ценз. Причиною продовження застосування другої групи виборчих цензів у зарубіжних демократичних країнах є скоріше даниною слідування національній політичній традиції, й то в дуже обмежених рамках, ніж нагальною вимогою конституційного сьогодення. Слушною у даному разі є думка лауреата Нобелівської премії з літератури А. Камю про те, що «історія XIX століття до 1914 року – це історія відновлення народовладдя у боротьбі зі старорежимними монархіями, тобто історія утвердження громадянського принципу» [16, с. 218].

У зарубіжному та українському досвіді слід виділити наступні види виборчих цензів:

1. Ценз громадянства (англ. Citizenship requirement, Nationality requirement) – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають фізичні особи, які перебувають у громадянстві цієї держави. У конституційному досвіді вже давно набуло загальноприйнятого характеру, що однією з найбільш важливих вимог для набуття та реалізації суб'єктивного виборчого права є громадянство. З поміж усіх конституційно-правових статусів саме громадянство надає найбільше переваг для особи, особливо коли мова йде про політичні права та участі в управлінні державними спра-

вами. Тому цілком логічним є те, що громадяни в юридичному сенсі складають поняття «народ», який у переважній більшості конституцій держав, у тому числі й Україні, визнаний єдиним джерелом влади в державі. Більш детально питання громадянство як одна з ключових вимог для набуття та реалізації суб'єктивного виборчого права розкрито у раніше опублікованій автором статті [13].

2. Віковий ценз (англ. Age requirement, Age qualification) – вид виборчого цензу, за якого громадянин може реалізувати своє виборче право за умови досягнення ним мінімального віку, який встановлений конституцією або іншим законодавчим актом. Віковий ценз у науці та практиці виборчого права доволі часто позначають ще таким рівнозначним терміном як «виборчий вік» (англ. voting age). Для реалізації активного та пасивного виборчого права як правило встановлюються різні вікові цензи. Різниця полягає у встановленні для кандидатів на виборні посади дещо більшого виборчого віку ніж для виборців. За загальним правилом чим більшого значення у конституційній системі органів публічної влади має виборна посада або пост, тим більшим для них є віковий ценз.

Кодекс належної практики у виборчих справах, який був схвалений Венеціанською комісією у 2002 році, визначає такі три умови щодо встановлення вікового виборчого цензу: 1) право обирати і бути обраним має залежати від досягнення мінімального віку; 2) право обирати має бути отримане щонайпізніше з досягненням повноліття; 3) бажано, щоб право бути обраним було отримане в тому ж віці, що й право обирати, але щонайпізні-

ше в 25 років, за винятком особливого вікового цензу для займання певних посад (наприклад, членів верхньої палати законодавчого органу або глави держави) [17].

Віковий виборчий ценз, відповідно до загальноновизнаного демократичного стандарту, визначається лише нижчим виборчим порогом та не обмежується його верхньою межею. Виключення з цього правила складає лише Конституція Бразилії 1988 року, яка встановлює не тільки нижній поріг вікового цензу, але і верхній, що майже не зустрічається у світовій виборчій практиці. Громадяни, яким більше 70 років, згідно Конституції Бразилії, беруть участь у голосуванні лише у тому випадку, якщо самі за своєю ініціативою подадуть заявку про реєстрацію себе виборцями [18]. Такий підхід обґрунтовується тим, що окремі громадяни похилого віку за станом здоров'я не завжди можуть зробити усвідомлений вибір або просто не мають інтересу до політики [19, с. 18]. Конституція Бразилії не позбавляє їх активного виборчого права, але для участі у голосуванні на виборах, вимагає щоб вони все ж таки проявили ініціативу шляхом подання відповідної заяви.

Аналіз конституцій різних країн дозволяє стверджувати, що виборчий вік для реалізації активного виборчого права коливається в діапазоні від 21 до 16 років. Один з найбільших вікових цензів для виборців у віці 21 року передбачено Конституціями Лівану (ст. 21) та Тонга (ст. 64). Не менше ніж 20 років для виборців встановлюють Конституції Камеруну (ст. 2) та Науру (ст. 29). У Південній Кореї виборчий ценз для виборців визначений у ст. 15 Закону «Про вибори державних по-

садових осіб» 1994 року (англ. Public Official Election Act of Korea) до грудня 2019 року становив 19 років, після чого виборчий вік виборців все ж таки було знижено до 18 років [20]. Найбільш поширеним віковим цензом для реалізації активного виборчого права на сучасних виборах є 18 років, який передбачений конституціями переважної більшості держав світу. Не менше ніж 17 років для виборців встановлюють Конституції Північної Кореї (ст. 66) та Східного Тимору (ст. 47). Найменший віковий ценз для виборців у 16 років встановлено конституціями Естонії (для місцевих виборів, ст. 156), Мальти (ст. 40) та Нікарагуа (ст. 47).

Загалом основною тенденцією у встановленні вікового цензу на виборах є його поступове зниження для виборців. Деякими сучасними вченими взагалі запропоновано досить радикальний підхід щодо зниження вікового цензу під час голосування на виборах для дітей, але з певними обмеженнями. Наприклад, в 2007 році Уоррен С. Сандерсон (Warren S. Sanderson) у співавторстві з Сергієм Щербовим обґрунтували концепцію «Голосування Демені» (англ. Demeny Voting), відповідно до якої пропонується надати право голосу на виборах дітям, але його реалізація під час голосування має здійснюватися їхніми батьками або опікунами [21].

На мій погляд, передача голосу дітей батькам є не зовсім гарною ідеєю для сучасних виборів та суперечить основним принципам виборчого права з огляду на наступні чинники.

По-перше, реалізація активного виборчого права малолітніх дітей через батьків підриває принцип прямого виборчого права, за якого виборці самі

безпосередньо обирають своїх представників до виборних органів публічної влади без будь-яких посередників та додаткових ланок.

По-друге, діти, особливо у віці від 12 до 18 років, цілком природно можуть мати інші політичні погляди ніж батьки, але їхні погляди не будуть відображені через відсутність можливості особисто проголосувати на виборах, оскільки батьки у переважній більшості випадків завжди будуть керуватися власною позицією на виборах, у тому числі й якщо вона не буде співпадати з політичними поглядами їхньої дити. Неспівпадиння політичних поглядів дітей та батьків може проявитися у формі тиску батьків на своїх дітей чи навіть застосування щодо власних дітей різного роду покарань «з виховною метою». У даному випадку будемо мати ситуацію з порушенням принципу вільних виборів.

По-третє, голосування батьками за своїх дітей на виборах є чудовим підґрунтям для численних зловживань та порушень на виборах, які можуть призвести до помітного спотворення результатів голосування виборців чим у свою чергу підірвати реалізацію принципу чесних виборів. У даному випадку буде спрацювати навіть не плюсування зловживань та порушень на виборах, а їх множення. Наприклад, застосування таких протиправних технологій як підкуп виборців чи адміністративний ресурс під час виборів, буде вже охоплювати не лише виключно голоси батьків-виборців, але й голоси їхніх дітей.

По-четверте, оскільки реальними розпорядниками голосів своїх дітей є батьки, то виграють у такій ситуації ті батьки, які мають більше дітей. У да-

ному разі спрацює правило: «Більше дітей – більше голосів». Це у свою чергу поставить під сумнів рівну силу голосів виборців, яка є важливою складовою принципу рівного виборчого права.

По-п'яте, голосування батьків за своїх дітей є очевидним порушенням принципу таємного голосування на виборах, яке можливо забезпечити лише за рахунок особистого голосування виборців на виборах.

В Україні Конституція встановлює, що право голосу на виборах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років [2]. Вважається, що по досягненню повноліття громадянин здатен самостійно усвідомлювати, вчиняти свої дії та нести повну відповідальність за них. Відтак при досягненні 18-річного віку громадяни можуть самостійно оцінити соціально-політичну ситуацію у державі та виходячи з цього свідомо зробити свій вибір за того чи іншого кандидата або виборчий список політичної партії під час голосування на виборах.

Віковий ценз для реалізації пасивного виборчого права в Україні різниться залежно від виду виборчої посади та складає наступні вікові пороги: 18 років – для депутатів Верховної Ради АРК, обласних, районних, міських, районних у місті, сільських, селищних рад, сільських, селищних, міських голів; 21 рік – для народних депутатів України; 35 років – для Президента України [15]. Встановлення значно більшого вікового цензу для народних депутатів України та Президента України можна пояснити тим, що для ефективного здійснення повноважень на цих виборчих державних посадах, необхідний певний рівень життєвого досвіду та зрілості

громадянина. Саме з досвідом до громадянина приходять необхідні знання, формуються навички щодо здатності розуміти та самостійно вирішувати ті чи інші життєві проблеми.

Встановлення вікового цензу для реалізації пасивного виборчого цензу в зарубіжних країнах обумовлено насамперед національною політико-правовою традицією та важливості виборчої посади у системі публічної влади. Наприклад, якщо проаналізувати віковий виборчий ценз, який встановлений для Президентів країн, то побачимо досить широкий діапазон віку, з якого громадяни можуть претендувати для обрання на найвищий пост в державі. Вік, який встановлений до Президентів держав коливається у діапазоні від 18 до 50 років. Найменший віковий ценз для Президента передбачено у Словенії та Фінляндії, де Президентом країни може бути обрана особа, яка досягла 18 років. В Науру Президентом країни може бути обраний громадянин, що досяг 20 років. У Вануату, Мальдівах та Нікарагуа для того, щоб бути обраним Президентом Республіки, необхідно бути старшим 25 років.

Більш поширеними віковими цензами для Президентів держав є 30, 35 та 40 років. Так, 30 років для Президента передбачено в Болівії, Ботсвані, Венесуелі, Гондурасі, Демократичній Республіці Конго, Домініканській Республіці, Колумбії, Коста-Ріці та Таджикистані; 35 років – в Австрії, Азербайджані, Анголі, Бангладеш, Білорусі, Бразилії, Буркіна-Фасо, Бурунді, Гаїті, Гвінеї, Індії, Ірландії, Ісландії, Кабо-Верде, Камеруні, Кіпрі, Коморських Островах, Кот-д'Івуарі, Кубі, Мадагаскарі, Мальті, Мексиці, Палау, Панамі, Парагваї, Перу, Польщі, Португалії,

Російській Федерації, Руанді, Сенегалі, США, Східному Тиморі, Тринідад і Тобаго, Тунісі, Уганді, Угорщині, Узбекистані, Україні, Франції, Центральноафриканській Республіці та Чаді; 40 років – в Албанії, Алжирі, Беніні, Болгарії, Вірменії, Габоні, Гані, Греції, Джибуті, Домінікі, Екваторіальній Гвінеї, Грузії, Естонії, Єгипті, Казахстані, Латвії, Литві, Маврикію, Мавританії, Мадагаскарі, Молдові, Нігерії, Німеччині, Південній Кореї, Південному Судані, Північній Македонії, Республіці Конго, Словаччині, Сомалі, Судані, Танзанії, Туреччині, Туркменістані, Філіппінах та Чехії; 45 років – у М'янмі, Непалі, Пакистані та Сінгапурі.

Найбільший вік для Президента країни передбачено в Італії, де згідно з ст. 84 Конституції, Президентом Республіки може бути обраний лише громадянин, якому виповнилося 50 років [22]. У деяких державах для Президента країни встановлено не лише нижній, але й верхній віковий поріг. Конституції Беніну (ст. 44), Киргизстану (ст. 62), Республіки Конго (ст. 58), Туркменістану (ст. 53) та Чаду (ст. 62) передбачають, що Президентом держави може бути обраний громадянин не старше 70 років. Конституціями Буркіна-Фасо (ст. 38), Джибуті (ст. 23), Мавританії (ст. 26) та Уганди (ст. 102) встановлено, що кандидатом на пост Президента країни може бути громадянин не старше 75 років. У Буркіна-Фасо та Джибуті верхня вікова межа вираховується на день подання кандидатури для участі у виборах, а в Мавританії – на дату проведення першого туру виборів.

3. Цenz діездатності – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають лише діездатні громадяни. Діездатність, згідно зі ст. 30

Цивільного кодексу України, має фізична особа, яка усвідомлює значення своїх дій та може керувати ними. Діездатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання.

Обмеження у діездатності, згідно з ст. 36 Цивільного кодексу України, відбувається лише за рішенням суду у зв'язку з існуванням однієї із таких обставин: 1) психічним розладом особи, що істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; 2) зловживанням спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо, що призводить до скрутного матеріального становища самої особи або її сім'ї, а також інших осіб, яких вона зобов'язана утримувати [24].

Встановлення виключно судового порядку щодо обмеження діездатності громадянина є важливою процесуальною гарантією реалізації суб'єктивного виборчого права в Україні. Якщо громадянин має істотний психічний розлад, знаходиться на обліку або взагалі перебуває на лікуванні у наркологічному або психіатричному закладі, до відповідного рішення суду цей громадянин залишається діездатною особою та має право брати участь у виборах. Порядок обмеження діездатності фізичної особи встановлюється Главою 2 Цивільного процесуального кодексу України (статті 236-241). Суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу. Діезд-

датність фізичної особи є обмеженою з моменту набрання законної сили відповідного рішенням суду [24].

4. Ценз осілості (англ. Residence requirement) – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають особи, які проживають у межах певної території протягом останнього чітко встановленого законодавством строку. Встановлення цензу осілості для реалізації виборчого права обґрунтоване тим, що той хто приймає участь у виборах має знати усі нагальні питання та проблеми території, в межах якої відбуваються вибори, через безпосереднє проживання носія виборчого права на цій території.

Кодекс належної практики у виборчих справах, який був схвалений Венеціанською комісією у 2002 році, визначає наступні п'ять умов щодо встановлення цензу осілості: 1) може бути встановлена вимога щодо місця проживання; 2) місце проживання в даному разі тлумачиться як місце звичного проживання; 3) ценз осілості щодо громадян встановлюватися не може, за винятком участі в місцевих або регіональних виборах; 4) необхідна тривалість проживання не має перевищувати 6 місяців; більш тривалий термін може встановлюватися винятково з метою захисту національних меншин; 5) правом обирати й бути обраними можуть бути наділені й громадяни, що проживають за кордоном [17].

У сучасній практиці виборів ценз осілості здебільшого застосовується при реалізації пасивного виборчого права, хоча є й чимало випадків, коли вимога проживання певний проміжок часу перед днем виборів встановлена конституцією або виборчим законом і для активного виборчого права. На-

приклад, на Філіппінах відповідно до ст. 1 Частини V Конституції 1987 року виборчим правом користуються всі громадяни Філіппін, що проживають не менше 1 року на території Філіппін і не менше 6 місяців, безпосередньо перед виборами, в тому місці, де вони збираються голосувати [24]. На Мальті відповідно до ст. 57 Конституції 1964 року права голосу на виборах до Палати представників Парламенту не мають особи, які постійно не проживають у Мальті та протягом 18 місяців, які безпосередньо передують їх реєстрації, не були резидентами Мальти протягом 6 місяців безперервно або протягом періодів, в сумі які складають 6 місяців. Ця вимога не застосовується до державних та військових службовців, які перебували за кордоном у відрядженні [25]. В Естонії у ч. 2 ст. 156 Конституції Республіки встановлено, що на виборах до зібрань місцевого самоврядування правом голосу володіють особи, які постійно проживають на території цього самоврядування [26].

Отже, встановлення цензу осілості для реалізації активного виборчого права переслідує три основні цілі.

По-перше, унеможливити участь у виборах громадян, які через відсутність проживання певний проміжок часу на території відповідної держави не здатні об'єктивно оцінити політичну та соціальну ситуацію, в умовах якої проходять вибори, а звідси й зробити правильний вибір.

По-друге, для того щоб унеможливити різного роду маніпуляції та порушення за рахунок участі у голосуванні на місцевих виборах мешканців з інших територій. У даному разі від громадян вимагається постійна реє-

страція на території виборчого округу, в межах якого проходить той чи інший вид місцевих виборів без умови проживання протягом певного строку на цій території, наприклад, останній рік до дня проведення виборів.

По-третє, для того щоб надати право голосувати та висувати свою кандидатуру на місцевих виборах іноземцям та особам без громадянства, які постійно протягом певного строку проживають в межах певної території. Сприяло поширенню у зарубіжному досвіді наділення іноземців правом голосу на виборах прийняття 5 лютого 1992 року в рамках Ради Європи Конвенції про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні (англ. *Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level*) [27].

Відповідно до ст. 6 цієї Конвенції кожна Сторона зобов'язується з урахуванням положень пункту 1 статті 9 надати кожному постійному мешканцю-іноземцю право голосувати та висувати свою кандидатуру на виборах до органів місцевого самоврядування, якщо він задовольняє тим правовим вимогам, які встановлені до громадянам і, крім того, на законних підставах постійно мешкає у відповідній державі упродовж п'яти років, що передують виборам. Проте Договірна Держава під час здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття, затвердження чи приєднання може заявити про те, що вона має намір обмежити застосування пункту 1 лише правом голосу [27].

Станом на 21 жовтня 2021 року Конвенцію про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні 1992 року ратифікували 9 держав – Норвегія (1993), Швеція (1993), Італія

(1994), Нідерланди (1997), Данія (2000), Фінляндія (2001), Ісландія (2004), Албанія (2005) та Чехія (2015), ще 4 держави її лише підписали – Сполучене Королівство (1992), Кіпр (1996), Словенія (2006) та Литва (2008). Наведена невелика кількість держав, які ратифікували або лише підписали вище вказану Конвенцію, наочно говорить, що європейські країни у своїй більшості поки що не готові надавати мешканцям-іноземцям, які мають щонайменше 5 років проживання у відповідній державі, право участі у місцевих виборах [28].

В Україні вимога проживання протягом останнього чітко встановленого законодавством строку щодо виборців, а також для депутатів обласних, районних, міських, районних у місті, сільських, селищних рад, сільських, селищних та міських голів не застосовується. Така вимога встановлена лише для депутатів Верховної Ради АРК, народних депутатів України та Президента України. Зокрема, депутатом Верховної Ради АРК та народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який проживає в Україні протягом останніх 5 років [29], а Президентом України – протягом останніх 10 років [2].

Вимога проживання протягом останнього чітко встановленого законодавством строку в Україні зовсім не означає повну заборону на виїзд за кордон громадянам, які мають намір балотуватися у народні депутати України чи на пост Президента України. Безперервне проживання на території України, відповідно до ст. 1 Закону України «Про громадянство України», означає проживання в Україні особи, якщо її разовий виїзд за кордон

у приватних справах не перевищував 90 днів, а в сумі за рік – 180 днів. Не є порушенням вимоги про безперервне проживання виїзд особи за кордон у службове відрядження, на навчання, у відпустку, на лікування за рекомендацією відповідного медичного закладу або зміна особою місця проживання на території України [30].

Проживання в Україні за Виборчий кодексом України означає: 1) проживання на території в межах державного кордону України; 2) перебування на судні, що перебуває у плаванні під Державним Прапором України; 3) перебування громадян України у встановленому законодавством порядку у відрядженні за межами України в закордонних дипломатичних установах України, міжнародних організаціях та їх органах; 4) перебування на полярній станції України; 5) перебування у складі формування Збройних Сил України, дислокованого за межами України; 6) особи, які проживають разом з громадянами України, які перебувають у встановленому законодавством порядку у відрядженні за межами України в закордонних дипломатичних установах України, міжнародних організаціях та їх органах, як члени їх сімей [15].

Сенс встановлення цензу осілості полягає у тому, щоб громадянин, який претендує на посаду народного депутата України чи пост Президента України, повинен бути знайомий з українською культурою та традиціями, розуміти соціально-економічну ситуацію в країні, бути в курсі тих питань, які найбільше хвилюють виборців. Ценз осілості спрямований передусім проти громадян, які не мають тривалого проживання на території України та відповідно не володіють до-

статньою інформацією щодо основних проблемам, які мають місце в Україні. Тобто, ніщо так гарно не проінформує кандидата на виборах про реальний стан українського суспільства та можливі перспективи подальшого розвитку Української держави як постійне проживання на її території протягом тривалого проміжку часу.

У п. 56 Рішення Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2004 року у справі «Мельниченко проти України» (Melnychenko v. Ukraine) вказується, що «вимога щодо проживання для голосування може бути виправдана на підставі: 1) припущення що громадянин-нерезидент менше прямо чи безпосередньо зацікавлений, та менше знає про повсякденні проблеми держави; 2) нездійсненість, а інколи і небажаність (у деяких випадках неспроможність) кандидатів, представляти різні інтереси громадян, які проживають за кордоном, так, щоб було дотримано свободи на вільне вираження поглядів; 3) вплив громадян-резидентів на вибір кандидатів та на формулювання їх виборчої програми; 4) співвідношення між правом голосувати на парламентських виборах та отримати результат від дій обраного органу» [31].

За цього, у Рішенні Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2004 року в справі «Мельниченко проти України» сформульовано правило, за якого в окремих випадках ценз осілості не носить абсолютного характеру та містить виключення з огляду на обставини щодо переслідування особи, яка хотіла зареєструватися кандидатом на виборну посаду, але через побоювання щодо власної безпеки була вимушена покинути територію

своєї держави та попросити політичний притулок в іншій державі. Зокрема, у п. 65 цього Рішення вказано, що «заявник може спиратися як на об'єктивний, наявний аргумент на своє побоювання переслідування через свою роботу, підозрілі події навколо зникнення і вбивства журналіста Георгія Гонгадзе та «касетний скандал». Крім того, заявник був швидко визнаний особою, що легітимно шукає політичного притулку в Сполучених Штатах Америки. Тому зрозумілим є те, що заявник швидко і на невизначений час залишив країну. Суд визначає, що заявник був у складній ситуації: якби він залишився в Україні, його особиста безпека чи фізична недоторканість були б під загрозою, реалізація будь-яких політичних прав неможливою, при тому, що, залишивши країну, він так само був би позбавлений реалізації цих прав» [31].

У 2015 році зміст цензу осілости було дещо розширено за рахунок встановлення обов'язкової вимоги територіального проживання у межах відповідного територіального виборчого округу для реалізації активного виборчого права при проведенні місцевих виборів в Україні. Так, у ст. 3 Закону України «Про місцеві вибори» було визначено, що право голосу на місцевих виборах мали громадяни України, які проживають на відповідній території у межах відповідного територіального виборчого округу. Цікаво, що подібної вимоги вказаний закон не передбачив для реалізації пасивного виборчого права [32]. Тобто, висувати свої кандидатури для участі у місцевих виборах мали змогу усі громадяни України, а брати участь у голосуванні лише громадяни, які проживають у межах від-

повідного територіального виборчого округу. У даному випадку маємо доволі рідкий випадок, коли для реалізації активного виборчого права у межах одного виду цензу встановлено більш суворі вимоги ніж для реалізації пасивного виборчого права.

Загалом практика застосування вимоги територіального проживання мала досить негативні наслідки для можливості реалізації громадянами України свого права голосу на місцевих виборах, які відбулися 25 жовтня 2015 року. У результаті застосування цієї законодавчої вимоги близько 1,5 млн. громадян України, які були внутрішньо переміщеними особами, не змогли проголосувати на вказаних місцевих виборах у нових територіальних громадах. Зрозуміло, що застосування таких підходів аж ніяк не сприяє консолідації усього Українського народу та формуванню стійкої національної демократичної традиції.

5. Мовний ценз (англ. Language qualification) – вид виборчого цензу, за якого право бути обраним на виборну посаду або пост мають громадяни, які володіють державною мовою. Мовний ценз за загальним правилом передбачається лише для реалізації пасивного виборчого права. Головний сенс встановлення мовного цензу для кандидатів на виборну посаду полягає у тому, щоб вони могли вільно спілкуватися зі своїми виборцями та самостійно працювати над проектами рішень, які знаходяться на розгляді у виборному органі. Встановлення мовного цензу для тих чи інших кандидатів на виборну посаду в першу чергу визначається специфічними для кожної країни історичними, культурними та політичними обставинами. Відтак кожна держава

самостійно визначає перелік виборних посад, щодо яких застосовується вимога володіння державною мовою.

У сучасній конституційній практиці мовний ценз зазвичай застосовується до Президентів держав. Конституції Казахстану, Киргизстану, Молдови, Таджикистану Туркменістану, Узбекистану та України передбачають, що Президентом країни може бути обраний громадянин, який володіє державною мовою. У деяких країнах мовних ценз передбачено і для членів Парламенту. Наприклад, відповідно до ст. 57 Конституції Бахрейнського кандидата у члени Палати депутатів Парламенту повинен вільно читати та писати арабською мовою [33]. В Україні мовний ценз передбачено лише для громадян, які балотуються на пост Президента України. Стосовно кандидатів на інших видах виборів мовний ценз в Україні не застосовується.

Обґрунтованість мовного цензу для кандидата на виборну посаду стала предметом розгляду у Рішенні Європейського суду з прав людини від 9 квітня 2002 року щодо справи «Podkolzina v. Latvia». У пп. 34-36 цього Рішення Суд вказав, що встановлення мовного цензу для кандидатів є безперечно законним. Проте процедури, які застосовуються компетентними органами для засвідчення мовного вміння, повинні гарантувати об'єктивність, чесність та неупередженість. Надмірно широка, обтяжлива та вибіркова перевірка мовного вміння кандидатів є прямим порушенням виборчого права [34].

6. Ценз судимості – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають громадяни, у яких відсутня судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена або не зня-

та в установленому законом порядку. У сучасній практиці проведення виборів ценз судимості здебільшого застосовується при реалізації пасивного виборчого права, хоча є близько 30 країн, які його поширюють і на активне виборче право. Здебільшого це стосується осіб, які відбувають покарання за рішенням суду у місцях позбавлення волі. На сьогодні ценз судимості у різній мірі застосовується до виборців на виборах у таких країнах як Австрія, Бельгія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Греція, Грузія, Естонія, Італія, Казахстан, Люксембург, Мальта, Монако, М'янма, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Російська Федерація, Румунія, Сан-Марино, Словаччина, Таджикистан, Тайланд, Туреччина, Туркменістан, Угорщина, Узбекистан та Франція.

Наприклад, у Білорусі відповідно до ст. 64 Конституції Республіки Білорусь у виборах не беруть участі громадяни, які перебувають за вироком суду у місцях позбавлення волі. У голосуванні на виборах не беруть також участі особи, щодо яких у порядку, встановленому кримінально-процесуальним законодавством Республіки Білорусь, обрано запобіжний захід – утримання під вартою [35]. У Венесуелі, згідно з ст. 65 Конституції, особи, засуджені за злочини, вчинені під час обіймання ними посади чи інші правопорушення проти громадської власності, не мають права балотуватися на будь-яку посаду шляхом всенародного голосування, протягом визначеного законом терміну, виходячи з закінчення терміну засудження і відповідно до тяжкості злочину [36]. В Естонії у ст. 58 Конституції Республіки встановлено, що законом може бути обмежено участь у голосуванні гро-

мадян Естонії, засуджених судом і які відбувають покарання в місцях позбавлення волі [26].

У Казахстані відповідно до ст. 4 Конституційного закону «Про вибори у Республіці Казахстан», у виборах не беруть участі громадяни, які утримуються в місцях позбавлення волі за вироком суду [37]. Схожий підхід можна простежити в Конституціях Болгарії, Грузії, М'янми, Російської Федерації, Таджикистану, Туркменістану та Узбекистану, в яких встановлено, що у виборах не беруть участі громадяни, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі. На Мальті відповідно до ст. 58 Конституції 1964 року права голосу на виборах до Палати представників Парламенту не мають особи, яких засуджено до смертної кари будь-яким судом в Мальті, або особи які відбувають тюремне ув'язнення (як би воно не називалося) більш тривале, ніж 12 місяців, до якого вони засуджені таким судом або яким компетентний орган влади замінив інший вирок, винесений цим особам таким судом, або ж вони засуджені до тюремного ув'язнення, виконання якого було відкладено [25].

У пп. 47-48 Рішення Великої палати Європейського суду з прав людини у справі «Скоппола проти Італії (№ 3)» (*Scoppola v. Italy (N 3)*) від 22 травня 2012 року вказується, що 17 держав-учасників серед яких Австрія, Бельгія, Боснія і Герцеговина, Греція, Італія, Люксембург, Мальта, Монако, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Сан-Марино, Словаччина, Туреччина та Франція, прийняли проміжний підхід, за якого позбавлення виборчих прав ув'язнених осіб залежить від виду злочину та/або тривалості терміну позбавлення

волі. У деяких державах цієї категорії рішення про позбавлення засуджених ув'язнених осіб права на участь в голосуванні належить на розсуд суду з кримінальних справ (Австрія, Бельгія, Греція, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Польща, Португалія, Румунія, Сан-Марино та Франція). У Греції і Люксембурзі у справах про особливо тяжкі злочини позбавлення виборчих прав проводиться незалежно від судового рішення [38].

На неприпустимість позбавлення права голосу на виборах засуджених осіб було звернуто увагу на рівні деяких міжнародних документів. Так, у п. 8 Резолюції № 1459 (2005) ПАРЄ «Про усунення обмежень на право голосу» зазначається, що кінцевою метою кримінального покарання є перевиховання ув'язнених з метою їх повернення у суспільство зі всіма правами й обов'язками, Асамблея висловлює жаль з приводу того, що у багатьох країнах особи, засуджені за вчинення кримінальних злочинів, позбавляються можливості брати участь у голосуванні, причому в деяких випадках вони протягом певного часу позбавлені цього права і після виходу з ув'язнення. Більш сучасний підхід повинен полягати в тому, щоб позбавлення права голосу наставало лише за злочини, вчинені стосовно демократичного процесу (наприклад, фальсифікація виборів, протиправний тиск на виборців чи кандидатів, участь у збройному путчі, участь у терористичній діяльності, встановлені рішенням суду) [39].

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року визначає: всі особи, які позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої люд-

ській особі (ч. 1 ст. 10); пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, істотною метою якого є їх виправлення і соціальне перевиховання (ч. 3 ст. 10); кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в статті 2 (раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних та інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження або за іншою ознакою), і без необґрунтованих обмежень право і можливість: а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників; б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців (ст. 25) [40].

У деяких країнах законодавче положення, яке позбавляло засуджених осіб права голосу на виборах, було визнано неконституційним Верховним або Конституційним судами. Наприклад, у 1992 році в Канаді Верховний Суд у Рішенні «Sauvé v. Canada» одногосно скасував законодавче положення, яке забороняло ув'язненим голосувати на виборах [41]. У 1999 році в Південній Африці Рішенням Конституційного Суду у справі «August and Another v. Electoral Commission and Others» від 1 квітня 1999 року було визнано неконституційним положення, яке усувало ув'язнених від участі в голосуванні на виборах [42].

Важливу роль у забезпеченні реалізації засудженими особами права голосу на виборах в європейських країнах зіграв Європейський суд з прав людини, який у низці своїх рішень

вказав на невідповідність обмеження права голосу засуджених осіб на виборах до законодавчого органу положенням ст. 3 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року. Першим таким рішенням стало Рішення Великої палати Європейського суду з прав людини у справі «Херст проти Сполученого Королівства (№ 2)» (Hirst v. the United Kingdom (№ 2)) від 6 жовтня 2005 року, у якому було встановлено, що неможливість ув'язнених взяти участь у голосуванні на виборах до законодавчого органу в Великій Британії порушує право на вільні вибори, яке гарантоване ст. 3 Першого протоколу до Конвенції [43].

На користь своєї позиції Європейський суд з прав людини навів наступні аргументи: право голосу не є привілеєм, загальне виборче право стало основним принципом (§ 59); ув'язнені в цілому продовжують користуватись усіма основними правами та свободами, гарантованими Конвенцією, крім права на свободу, де законно здійснене ув'язнення прямо відноситься до сфери застосування статті 5 Конвенції (§ 69); ув'язнені не позбавляються їхніх прав, гарантованих Конвенцією, лише тому, що вони відбувають покарання у вигляді позбавлення волі і мають відповідний статус згідно з вироком суду. Крім того, ніде у системі Конвенції, яка визнає терпимість та толерантність ознакою демократичного суспільства, не міститься положення про те, що особа може бути автоматично позбавлена виборчого права лише задля того, аби не образити громадську думку (§ 70); межа позбавлення виборчого права не повинна визначатися довільно і принцип пропорційності,

який вимагає встановлення очевидно-го та достатнього зв'язку між санкцією, з одного боку, та поведінкою й іншими обставинами, що стосуються конкретної особи, – з другого боку, все ж таки має бути дотриманий (§ 71) [43].

Водночас зволікання Великої Британії після винесення зазначеного Рішення щодо вжиття загальних заходів для забезпечення реалізації права голосу ув'язнених осіб на виборах до законодавчого органу, призвело до цілої хвилі відповідних звернень з Великої Британії на адресу Європейського суду з прав людини. У п. 111 Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Грінс та М.Т. проти Сполученого Королівства» (*Greens and M.T. v. the United Kingdom*) від 23 листопада 2010 року зазначається, що на момент розгляду цієї справи нараховується приблизно 2500 аналогічних звернень, з яких близько 1500 зареєстровано Європейським судом та очікують свого рішення. Це число продовжує зростати, і з кожними відповідними виборами в Сполученому Королівстві, які проходять за відсутності змінених законодавчих актів, існує потенціал для подання численних нових справ: відповідно до статистики, представленої Європейському суду з прав людини, в Сполученому Королівстві приблизно 70 тисяч ув'язнених, кожен з яких є потенційним заявником [44].

Відтак Європейський суд з прав людини у рішеннях, які були винесені у справах «*Greens and M.T. v. the United Kingdom*» від 23 листопада 2010 року [44], «*Firth and Others v. the United Kingdom*» від 12 серпня 2014 року [45] та «*McHugh and Others v. the United Kingdom*» від 10 лютого 2015 року [46] постановив, що неможливість ув'язне-

них взяти участь у голосуванні на виборах до законодавчого органу в Великій Британії порушує ст. 3 Першого протоколу до Конвенції. Аналогічні рішення Європейський суд з прав людини виніс і по відношенню до інших країн – Австрії, Болгарії, Російської Федерації та Туреччини, у яких обмежувалося право голосу ув'язнених осіб на виборах до законодавчого органу. Порушення ст. 3 Першого протоколу до Конвенції через обмеження права голосу ув'язнених осіб голосувати на виборах до законодавчого органу було встановлено Європейським судом з прав людини у справах «*Frodl v. Austria*» від 8 квітня 2010 року [47], «*Söyler v. Turkey*» від 17 вересня 2013 року [48], «*Murat Vural v. Turkey*» від 21 жовтня 2014 року [49], «*Anchugov and Gladkov v. Russia*» від 4 липня 2013 року [50] та «*Kulinski and Sabev v. Bulgaria*» від 21 липня 2016 року [51].

В Україні здійснення права голосу на виборах зупинялося для осіб, які за вироком суду перебували в місцях позбавлення волі, на усіх видах виборів, поки це законодавче положення не було визнано неконституційним Рішенням Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 у справі про вибори народних депутатів України [52]. Першими виборами в Україні, на яких ув'язнені взяли участь у голосуванні, стали чергові вибори народних депутатів України 1998 року. Тому ценз судимості на виборах в Україні передбачений з 1998 року лише при реалізації пасивного виборчого права, відповідно до якого право балотуватися на виборах мають громадяни України, у яких відсутня судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не пога-

шена або не знята в установленому законом порядку.

Цікавою є історія щодо встановлення цензу судимості для громадян, які можуть бути обраними на пост Президента України. Відповідно до ч. 4 ст. 2 Закону України «Про вибори Президента України» від 5 липня 1991 року № 1297-XII здійснення виборчого права на виборах Президента України зупиняється на відповідний період для осіб, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі, а також для осіб, які за рішенням суду знаходяться в місцях примусового лікування [53]. Тобто, за Законом України «Про вибори Президента України» 1991 року громадяни, які мали судимість та за вироком суду не перебували у місцях позбавлення волі, мали право висунути свою кандидатуру для участі у виборах Президента України.

Більш суворі вимоги щодо цензу судимості для громадян, які могли бути обраними на пост Президента України, були передбачені Законом України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 року № 474-XIV. У ч. 5 ст. 9 цього Закону було встановлено, що не можуть бути висунуті претендентами на кандидатів у Президенти України громадяни, які перебувають у місцях позбавлення волі або мають судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку [54].

Однак, Конституція України, яка була прийнята трьома роками раніше за вище вказаний Закон, не передбачала наявності цензу судимості для громадян, які можуть бути обраними на пост Президента України. Тому з метою приведення редакції статті 9

Закону України «Про вибори Президента України» від 5 березня 1999 року № 474-XIV відповідно до положень Конституції України, ценз судимості для громадян, які можуть бути обраними на пост Президента України було виключено на підставі Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу» від 13 березня 2014 року № 879-VII [55]. Тому наразі для громадян, які можуть бути обраними на пост Президента України, ценз судимості відсутній, оскільки він відсутній в Конституції України.

На сьогодні ценз судимості передбачений чинним конституційним законодавством при реалізації пасивного виборчого права лише на парламентських та місцевих виборах в Україні. З огляду на важливе місце та роль Президента України в системі публічної влади є нелогічним наявність цензу судимості для народних депутатів України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад, міських, сільських, селищних голів та відсутність такого цензу для найвищого у державі виборного посту, яким є пост Президента України.

Вважаю, що відсутність цензу судимості для громадян, які можуть бути обраними на пост Президента України є недоліком чинної Конституції України, тому він має бути щонайшвидше усунутий з огляду на три чинники. По-перше, ймовірна можливість балотуватися на пост Президента України громадян з судимістю помітно підриває високий авторитет посту Глави держави, за який на виборах мають змагатися найкращі представ-

ники Українського народу. По-друге, реєстрація кандидатами на пост Президента України осіб, які мають судимість, може криміналізувати хід виборчого процесу на виборах Президента України через застосування різного роду кримінальних практик (шантаж, підкуп, залякування, насилля тощо) для забезпечення перемоги зазначеного кандидата на президентських виборах. По-третє, висування для участі у виборах Президента України кандидата, який має судимість, може бути використано для дискредитації інституту президентських виборів, зведення їх до абсурду або ж взагалі для дестабілізації соціально-політичної ситуації в країні під час виборів, у тому числі й за сприяння та в інтересах Урядів іноземних держав.

Виборчий кодекс України передбачає різні умови цензу судимості при реалізації пасивного виборчого права на парламентських та місцевих виборах. На виборах народних депутатів України не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку (ч. 5 ст. 134). Депутатом Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обласної, районної, міської, районної у місті, сільської, селищної ради, сільським, селищним, міським головою не може бути обраний громадянин України, який має судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину, кримінального правопорушення проти виборчих прав громадян чи корупційного кримінального правопорушення, якщо ця судимість не погашена або не знята

в установленому законом порядку (ч. 2 ст. 193) [15].

Більш широкі межі цензу судимості при реалізації пасивного виборчого права на місцевих виборах порівняно з цензом судимості для громадян, які можуть бути обрані народними депутатами України, обумовлено щонайменше двома причинами.

Перша причина полягає у тому, що вимоги до громадян, які можуть бути обрані народними депутатами України визначені безпосередньо у тексті Конституції України (ч. 3 ст. 76) [2], тоді як вимоги до депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутатів місцевих рад, сільських, селищних та міських голів визначені Виборчим кодексом України (ч. 2 статті 193) [15], що робить більш простішим процес вдосконалення цензу судимості при реалізації пасивного виборчого права на місцевих виборах, ніж це можна зробити для виборів народних депутатів України через різні способи зміни Конституції України та звичайних законів.

Друга причина тісно пов'язана з першою та обумовлена помітним посиленням антикорупційного законодавства України, у тому числі й щодо виборних осіб. Тому на рівні Виборчого кодексу України вдалося внести зміни щодо посилення цензу судимості при реалізації пасивного виборчого права на місцевих виборах, а на рівні Конституції України такі зміни не відбулися для громадян, які можуть бути обрані народними депутатами України, через більш складний порядок внесення змін до Конституції України. На мій погляд, вимоги цензу судимості при реалізації пасивного виборчого права на парламентських та місцевих

виборах в Україні мають бути вирівняні за рахунок внесення відповідних змін до Конституції України в частині посилення цензу судимості для громадян, які можуть бути обрані народними депутатами України.

7. Освітній ценз – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають громадяни, що володіють встановленим конституцією чи законом відповідним рівнем освіти. Підвидом освітнього цензу є ценз грамотності або освіченості (англ. Literacy qualification), відповідно до якого право участі у виборах мають громадяни, які вміють читати та писати. Ценз грамотності особливо був популярним на початкових етапах становлення виборів у період XIX – початку XX століть, коли рівень освіченості населення був у рази меншим ніж сьогодні. В Україні виборче законодавство не передбачає застосування освітнього цензу на жодному з видів виборів.

Нині збереження освітнього цензу у деяких зарубіжних країнах обґрунтовується з трьох позицій.

По-перше, неосвічені виборці не можуть самостійно розібратися у передвиборчих програмах політичних партій та окремих кандидатів на виборах, що у свою чергу не дозволяє їм усвідомлено та відповідально проголосувати за ту чи іншу політичну партію чи кандидата на виборах.

По-друге, недосвідчені виборці і кандидати на виборні посади набагато простіше піддані різного роду маніпуляціям та легко можуть стати інструментом для приходу до влади нечесних політиків.

По-третє, кандидати на виборні посади повинні мати певний рівень освіти для того щоб самостійно та ква-

ліфіковано розбиратися у всіх складнощах виконання своїх представницьких повноважень.

Противники запровадження освітнього цензу для активного виборчого права стверджують, що наявність такого роду цензу є одним з обмежень загального виборчого права, оскільки власний життєвий досвід та розгалужена система каналів інформації у сучасному суспільстві, все таки дозволяють недосвідченим виборцям усвідомлено та відповідально проголосувати на виборах. Тому на сьогодні освітній ценз за загальним правилом встановлений лише для реалізації пасивного виборчого права у цілій низці зарубіжних країн.

Наприклад, у ст. 38 Конституції Антигуа і Барбуда встановлюється, що член Палати представників Парламенту повинен вміти читати англійською мовою на рівні, який дозволить йому брати активну участь у роботі Палати [56]. В Бразилії, відповідно до параграфу 4 статті 14 Конституції, не можуть бути обрані на виборні посади не освічені громадяни [18]. У Конституціях Південного Судану (ст. 98) [57] та Судану (ст. 53) [58] встановлено, що кандидат на посаду Президента повинен бути грамотним. У Сенегалі, згідно з ст. 28 Конституції 2001 року, кандидат в Президенти Сенегалу повинен вміти писати, читати та вільно говорити державною мовою [59]. У Нігерії в ст. 131 Конституції 1999 року визначено, що Президентом Федерації може бути обрана особа, яка отримала освіту, щонайменше, на рівні Сертифікату школи або його еквіваленту [60].

На Філіппінах освітній ценз встановлений для кандидатів на президентських та парламентських вибо-

рах. Конституції Філіппін 1987 року встановлює, що Президентом країни, Сенатором та Членом палати представників може бути обрана виключно та особа, яка вмє читати та писати (статті 3 і 6 Частини VI, стаття 2 Частини VII). За цього, Конституція Філіппін чітко вказує, що не існує освітнього цензу на отримання виборчого права, а Конгрес Філіппін зобов'язаний розробити процедури, що дозволяють безграмотним особам голосувати без сторонньої допомоги (статті 1 і 2 Частини V) [24]. В Єгипті освітній ценз встановлений лише для кандидатів на парламентських виборах. Конституція Єгипту 2012 року передбачає, що кандидат до Палати Представників повинен мати сертифікат про початкову освіту (ст. 114), а кандидат на виборах до Ради Шура повинен мати вже сертифікат про вищу освіту (ст. 129) [61].

У Тайланді освітній ценз передбачено лише для членів верхньої палати Парламенту. Відповідно до ст. 115 Конституції Тайланду особа може бути кандидатом у сенатори якщо закінчила навчальний заклад не менше ніж зі ступенем бакалавра або його еквівалентом [62]. В Омані, згідно з ст. 58bis10 Конституції, кандидатом до Меджлісу Аль-Шура (нижньої палати Меджлісу Оману) може бути громадянин з рівнем освіти, який підтверджується не менше ніж дипломом загальної освіти [63]. В Азербайджані та Таджикистані освітній ценз встановлений для кандидатів на пост Президента держави, де конституції передбачають, що Президентами країн можуть бути обрані громадяни лише з вищою освітою. Освітній ценз встановлений при проведенні виборів у Перу та половині

штатів США для осіб, які балотуються на посади професійних суддів.

8. Гендерний ценз – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають представники однієї як правило чоловічої статі. Гендерний ценз доволі часто ще позначають термінами «статевий ценз» або «ценз статті». Спочатку активне виборче право було привілеєм обмеженого кола громадян, як правило, заможних та освічених представників чоловічої статі. Однак у процесі утвердження виборів як однієї з основних форм безпосередньої демократії, коло виборців значно розширилось за рахунок наділення правом голосу жінок. Гендерний ценз мав місце у виборчій практиці аж до другої половини ХХ століття, після чого у конституціях різних держав все помітніше закріплювалася вимога щодо неможливості обмеження виборчого права за ознакою статі. Одними з перших жіноче виборче право запровадили Нова Зеландія у 1893 році та Австралія у 1902 році. У Європі до числа перших країн, які гарантували право голосу жінок, слід віднести Норвегію (1913), Данію (1915) та Німеччину (1918). У 1920 році ХІХ поправкою до Конституції США було введено активне виборче право для жінок у США. Утім Швейцарія запровадила право голосу жінок лише в 1971 році, а Ліхтенштейн взагалі – у 1984 році. Мусульманські країни стали одними з останніх, які дозволили жінкам голосувати. Зокрема, Кувейт гарантував його у 2005 році, Об'єднані Арабські Емірати у 2006 році та Саудівська Аравія у 2011 році [10, с. 31].

У сучасній виборчій практиці гендерний ценз практично не застосовується, а переважна більшість міжна-

родних актів та Конституцій держав містить чіткий імператив, що виборче право не може бути обмежено за ознакою статі. Виключення з цього правила складають лише деякі країни. Наприклад, у Ватикані Папою Римським може бути обраний лише чоловік-католик. В Україні гендерний ценз не застосовується та ніколи не мав свого застосування на виборах. Законодавство України містить чіткий імператив, що будь-які прямі або непрямі привілеї чи обмеження виборчих прав громадян України за ознакою статі забороняються.

9. Службовий ценз – право участі у виборах обмежується для осіб, які перебувають на певному виді публічної служби або мають духовний сан. Інколи службовий ценз ще позначають терміном «професійний ценз». У сучасній практиці виборів службовий ценз, як правило, застосовується у зарубіжних країнах при реалізації пасивного виборчого права. Головний сенс у встановленні службового цензу полягає у тому, щоб на конституційному рівні встановити обмеження балотуватися на виборні посади особам, які у силу свого професійного, службового чи духовного статусу можуть безпосередньо вплинути на хід виборчих перегонів, якщо б вони були кандидатами на цих виборах.

Перелік категорій службовців, щодо яких встановлюється обмеження висувати власну кандидатуру для участі у виборах у першу чергу залежить від історичного контексту розвитку країни та національно-правових особливостей її політичної системи. За загальним правилом виключають ті категорії службовців, які з огляду на національну специфіку мали або про-

довжують мати великий вплив у державі та суспільстві. Під службовий виборчий ценз у різних країнах здебільшого підпадають наступні категорії службовців – військовослужбовці, прокурори, судді, державні службовці, дипломати, поліцейські, співробітники служб державної безпеки та священнослужителі. У переважній більшості держав, в тому числі й Україні, конституційне законодавство встановлює несумісність статусу члена будь-якої виборчої комісії зі статусом кандидата на виборах, на яких така виборча комісія здійснює свою діяльність.

Винятком з правила, за якого службовий ценз поширюється лише щодо пасивного виборчого права, є Туреччина, де у ст. 67 Конституції встановлюється, що не мають права голосу на виборах та референдумах рядові і капрала, які перебувають на службі в Збройних Силах, а також слухачі вищих військових шкіл [64]. Унеможливлення права голосу для вказаних військовослужбовців в Туреччині обумовлено передусім особливим місцем Збройних сил Туреччини у політичній системі країни, за якої турецька армія ще з часів Мустафи Кемалю Ататюрка є своєрідним гарантом збереження в Туреччині принципу секуляризму та запобіжником щодо неможливості ісламізації держави на шкоду світським державним та соціальним інститутам. Тому Збройні сили Туреччини мають бути максимально політично нейтральними, у тому числі й за рахунок відсторонення військовослужбовців нижчих рівнів від безпосередньої участі у виборах в якості виборців.

Військовослужбовцям прямо заборонено балотуватися на загальнонаці-

ональних виборах у Бразилії, Греції, Еквадорі, Іспанії та Португалії, оскільки ці країни пережили авторитарні режими, на чолі яких стояла військова хунта. Негативний історичний спадок державних переворотів за безпосередньою участю військових, призвів до обмеження у вище вказаних країнах виборчого права військовослужбовців з метою максимального їхнього відсторонення від політичних процесів, які відбуваються в державі. У такому разі особа може бути зареєстрована кандидатом на виборах лише за умови звільнення з військової служби.

В Анголі, згідно з статтями 110, 145 Конституції, не можуть бути обрані Президентом Республіки та членами Національної Асамблеї чинні судді, прокурори та члени органів виборчої адміністрації. За цього, Конституцією Анголи додатково встановлюється заборона для балотування на пост Президента держави для омбудсмена та його заступників, солдатів та членів збройних сил, які перебувають на активній військовій службі [65]. У Нікарагуа, відповідно до ст. 94 Конституції 1986 року, співробітники армії Нікарагуа та національної поліції не можуть балотуватися на державні посади на всенародних виборах, якщо вони не звільнилися від активного обов'язку в збройних силах або поліції принаймні за рік до виборів, в яких вони мають намір взяти участь [66]. У Перу військовослужбовці не можуть бути кандидатами на посади Президента та Віце-президента країни. У Домініканській Республіці в ст. 123 Конституції 2015 року встановлено, що не може бути кандидатом на пост Президента Республіки громадянин, який перебуває на активній військовій чи поліцей-

ській службі принаймні 3 останні роки до президентських виборів [67].

У Чаді якщо кандидат на пост Президента країни є військовослужбовцем або співробітником служб безпеки, то на підставі ст. 62 Конституції 1996 року, перед висуненням своєї кандидатури на пост Президента він повинен піти у відставку [68]. В Омані, згідно з ст. 58bis10 Конституції, не може бути кандидатом до Меджлісу Аль-Шура (нижньої палати Меджлісу Оману) громадянин, який пов'язаний з органами безпеки або військовими органами [63]. У Франції та Мальті військовослужбовці не можуть бути обрані членами парламенту. У Мексиці та Фінляндії особа може бути зареєстрована кандидатом на загальнонаціональних та місцевих виборах лише після звільнення з військової служби. В Ірландії військовослужбовець не може бути кандидатом на президентських та парламентських виборах [4, с. 31, 35].

У Литві військовослужбовці не можуть балотуватися на пост Президента Литви, у депутати Сейму та до представницьких органів місцевого самоврядування. В Італії військовослужбовці не можуть бути кандидатами на місцевих виборах [4, с. 32-33]. У Вірменії військовослужбовці не можуть балотуватися на парламентських та місцевих виборах. Окрім цього, згідно з ст. 82 Виборчого Кодексу Республіки Вірменія 2016 року, кандидатами в депутати Національних Зборів та муніципальних рад не можуть висуватися судді, прокурори, службовці Слідчого комітету, Спеціальної слідчої служби, Поліції, національної безпеки, органів примусового виконання судових актів, рятувальних, податкових, митних органів, кримінально-виконавчої служби,

члени виборчих комісій [69]. Співробітники Національної поліції не можуть бути кандидатами на виборах в Екваторі та Перу, а в Португалії таке обмеження встановлено для прокурорів на парламентських виборах [4, с. 34].

У деяких країнах право висувати кандидатуру на виборах заборонено особам, які перебувають або перебували на службі в органах державної безпеки або органах розвідки іноземної держави чи держави-окупанта. Наприклад, у Латвії, згідно з ч. 5 ст. 5 Закону «Про вибори до Сейму» 1995 року, не можуть виставляти свої кандидатури і бути обраними до Сейму особи, які є штатними співробітниками служб державної безпеки, служб розвідки або контррозвідки іноземних держав, або особи, які були штатними співробітниками служб державної безпеки, служб розвідки або контррозвідки СРСР, Латвійської РСР, за винятком осіб, які були лише працівниками планових та фінансових, адміністративно-господарських структурних одиниць Комітету державної безпеки СРСР чи відповідних структурних одиниць Латвійської РСР [96].

Державні службовці не можуть балотуватися на виборах у Греції, Екваторі, Південно-Африканській Республіці, Португалії та Іспанії. У Нігерії, згідно з ст. 137 Конституції 1999 року, не може бути кандидатом на пост Президента Республіки особа, яка перебуває на державній чи іншій публічній службі Федерації або будь-якого штату, якщо вона не звільнилася з роботи не пізніше ніж за 30 днів до дати виборів [60]. В Ірландії, Литві, Мальті та Франції державні службовці не можуть бути зареєстрованими кандидатами на парламентських виборах [4,

с. 31-34]. У Пакистані, згідно з ст. 102 Конституції, губернатор провінції не може бути кандидатом для обрання на посаду члена Парламенту або провінційної асамблеї [70].

У деяких країнах заборона щодо висування власної кандидатури встановлена на місцевих виборах, на яких під обмеження підпадають керівники муніципальних організацій, установ та закладів. Встановлення такого обмеження можна пояснити спробою мінімізувати використання адміністративного ресурсу особами, які мають доступ до розпорядження муніципальними коштами та цілком реально могли б їх завуальовано використати з метою забезпечення власної перемоги або перемоги власної партії на виборах. Наприклад, в Італії на місцевих виборах не можуть бути зареєстровані в якості кандидатів керівники установ і закладів, які утримуються за рахунок коштів місцевих бюджетів [4, с. 32].

У низці зарубіжних країнах обмеження реалізації пасивного виборчого права поширюється на суддів. Наприклад, судді не можуть балотуватися на виборах в Іспанії та Португалії, на Мальдівах – на парламентських виборах, а в Італії таке обмеження встановлено лише для суддів апеляційних судів на місцевих виборах. В Ісландії, згідно з ст. 34 Конституції, судді Верховного Суду не мають права брати участь у парламентських виборах [71]. В Екваторі відповідно до ст. 113 Конституції 2008 року судді суддівського відділення уряду, суду з виборчих спорів та членів Конституційного суду та Національної виборчої ради, якщо вони не покинули посаду за 6 місяців до дня проведення виборів [72]. В Україні, відповідно до ч. 4 ст. 54 За-

кону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402-VIII суддя, перебуваючи на посаді, не може бути кандидатом на виборні посади в органах державної влади (крім судової) та органах місцевого самоврядування, а також брати участь у передвиборчій агітації [73].

Дипломати не можуть бути зареєстровані кандидатами на виборах в Еквадорі та Іспанії, а також на парламентських виборах в Португалії. Священнослужителі не мають права висунути свою кандидатуру на виборах у Коста-Ріці, Мексиці, Парагваї, Таїланді та на місцевих виборах в Італії. В Україні виборче законодавство передбачає застосування службового цензу при реалізації пасивного виборчого права лише щодо суддів, а також членів виборчих комісій усіх рівнів на тих виборах, де вони здійснюють свою діяльність. Обмеження щодо інших професій та службових категорій при реалізації виборчого права в Україні відсутні.

У деяких державах діє правило, що особи які займають пост Глави держави, перебувають на державній, дипломатичній, військовій та спеціальній службі можуть бути зареєстровані кандидатами на виборах, але за умови, що після реєстрації їх кандидатами вони звільнять свій пост чи займану посаду. Так, у Латвії, згідно з ч. 5 ст. 5 Закону «Про вибори до Сейму» 1995 року, якщо кандидатом у депутати заявлений Президент держави, державний контролер, член Ради Державного контролю, надзвичайний та повноважний посол, суддя Конституційного суду, прокурор, працівник поліції або військовослужбовець професійної служби, вони після реєстрації списку кандидатів у депутати повинні

залишити посаду (службу) та протягом одного місяця подати документи, що підтверджують цей факт, до Центральної виборчої комісії [96].

10. Партійний ценз – вид виборчого цензу, за якого право брати участь у виборах мають або не мають особи, які є членами політичних партій. Партійний ценз може бути повним та частковим. Повний партійний ценз поширюється щодо усіх політичних партій або усіх окрім однієї партії. Повний партійний ценз широко застосовувався та продовжує застосовуватися у деяких комуністичних країнах, коли право приймати участь у виборах мають лише члени Комуністичної партії. Повний партійний ценз також можна простежити у країнах, де утвердилася так звана «безпартійна система», за якої в державі відсутні будь-які зареєстровані політичні партії через наявність конституційної або законодавчої заборони щодо їх діяльності в державі. У сучасній конституційній практиці повністю заборонено діяльність політичних партій в країнах Перської затоки – Бахреїні, Катарі, Кувейті, Об'єднаних Арабських Еміратах, Омані та Саудівській Аравії.

Цікаву варіацію повного партійного цензу можна простежити у Бразилії, де відповідно до Параграфу 3 статті 14 Конституції 1988 року, право бути обраним до органів публічної влади має лише громадянин Бразилії, який належить до будь-якої політичної партії [18]. У деяких країнах можна простежити протилежний підхід, за якого перебування особи в членстві політичної партії унеможливує її реєстрацію як кандидата на виборах. Наприклад, у Сінгапурі відповідно до ст. 19 Конституції, особа має право бути обра-

ним Президентом, якщо вона не є членом будь-якої політичної партії на дату її висування на виборах [74].

На сьогодні повний партійний ценз визнаний таким, що не відповідає загальноприйнятим демократичним стандартам. Наприклад, у ч. 1 Розділу II Кодексу належної практики у виборчих справах, який був схвалений Венеціанською комісією у 2002 році, вказано, що «демократичні вибори неможливі без дотримання прав людини, зокрема свободи слова й преси, свободи пересування по країні, свободи зборів й об'єднання в політичних цілях, зокрема для створення політичних партій. Обмеження цих свобод мають спиратися на норми закону, відповідати суспільним інтересам і принципу пропорційності» [17].

У п. 12 Кодексу належної практики щодо політичних партій (англ. Code of Good Practice in the field of Political Parties), який було ухвалено Венеціанською Комісією 12-13 грудня 2008 року, вказано, що політичні партії у демократичних державах є вільними об'єднаннями, захищеними статтею 11 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Це означає, що громадяни можуть вільно приймати рішення про заснування політичної партії, проте національне законодавство може обмежити цю свободу у певних випадках на основі принципів, сумісних з Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод та Практикою Європейського суду з прав людини. У низці європейських держав немає норм про заборону партій. В інших державах норми про заборону партій існують, однак вони тлумачаться вузько і повинні застосовуватися з винятковою стриманістю. Відповідно до цієї

спільної європейської демократичної спадщини, заборона або примусовий розпуск політичних партій може бути виправданим лише у випадку партій, які виступають за застосування насильства або використовують насильство як політичний засіб для повалення демократичного конституційного ладу [96].

Частковий партійний ценз поширюється лише щодо деяких політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовані на повалення конституційного ладу та/або порушення суверенітету та територіальної цілісності держави. Частковий партійний ценз можна простежити в деяких країнах, де він застосовується щодо політичних партій, що пропагують комуністичний та/або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими. Наприклад, у Латвії, згідно з ч. 6 ст. 5 Закону «Про вибори до Сейму» 1995 року, не можуть виставляти свої кандидатури і бути обраними до Сейму особи, які активно брали участь у діяльності КПРС, Комуністичної партії Латвії, Інтернаціонального фронту трудящих Латвійської РСР, Об'єднаного професійного союзу і Організації ветеранів війни та праці, Комітету громадського порятунку Латвії або в їх регіональних комітетах після 13 січня 1991 року [97]. Конституційність положень, які обмежували право балотуватися на парламентських виборах членів Комуністичної партії в Латвії, були підтверджено низкою Рішень Конституційного Суду Латвії.

Наприклад, у ч. 6 Рішення Конституційного Суду Латвії від 30 серпня 2000 року № 2000-03-01 вказано, що «метою обмеження пасивного виборчого права є захист демократичного державного устрою, національної

безпеки та територіальної цілісності Латвії. Оспорювані норми спрямовані не проти плюралізму ідей у Латвії чи політичних поглядів будь-якої особи, а проти осіб, які активними діями намагалися знищити демократичний державний устрій і цим виступили проти статті 1 Конституції. Використання прав людини не повинно бути спрямоване проти демократії як такої». Також у ч. 6 цього Рішення додано, що «у легітимних інтересах демократичного суспільства вимагати від своїх політичних представників лояльності щодо демократії», оскільки «демократичний устрій держави необхідно охороняти від людей, які в етичному відношенні не кваліфіковані стати представниками демократичної держави на політичному чи управлінському рівні, та які своєю діяльністю довели, що не були лояльними щодо демократичного державного устрою» [98].

Про сумісність встановленої в Латвії заборони балотуватися членам Комуністичної партії з положеннями Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року також була підтверджена у Рішенні Європейського суду з прав людини від 16 березня 2006 року в справі «Жданок проти Латвії» (*Ždanoka v. Latvia*). На користь своєї позиції у цьому Рішенні Європейського суду з прав людини наведено наступні аргументи: по-перше, «демократія є головною складовою «суспільного європейського порядку» (§ 98); по-друге, «не можна виключати, що особа або група осіб посилаються на права, визнані Конвенцією або Протоколами до неї, для отримання права займатися діяльністю, спрямованою на скасування прав і свобод, визнаних Конвенцією; подібне скасування веде

до знищення демократії» тому «Європейський суд визнав, що нікому не повинно бути дозволено посилатися на положення Конвенції для того, щоб применшити або знищити ідеали та цінності демократії» (§ 99); по-третє, «для того, щоб забезпечити стабільність і ефективність демократичного ладу, держава може приймати конкретні заходи для його захисту» (§ 100) [99].

В Україні відповідно до ст. 15 Конституції України суспільне життя ґрунтується на засадах політичної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова. Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України [2]. Виборче законодавство України забезпечує рівність прав і можливостей політичних партій – суб'єктів виборчого процесу брати участь у виборчому процесі. Водночас не всі політичні партії та їх представники можуть бути допущені до участі у виборах в Україні.

У зв'язку з прийняттям Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», який набув чинності 21 травня 2015 року, до участі у всіх видах виборів в Україні не допускаються кандидати від політичних партій, що пропагують комуністичний та/або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими. Так, не може бути висунутий кандидат на пост Президента України, кандидат (кандидати) у народні депутати України, кандидат у депутати Верховної Ради АРК і місцевих рад, кандидат на посаду сільського, селищного,

міського голови від політичної партії, яка здійснює пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, їхньої символіки та щодо якої в установленому Кабінетом Міністрів України порядку прийнято рішення про невідповідність її діяльності, найменування та/або символіки вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [75].

11. Ценз здоров'я – вид виборчого цензу, за якого право висувати свою кандидатуру на виборах мають лише громадяни, які мають гарний стан психічного та/або фізичного здоров'я. У сучасній конституційній практиці ценз здоров'я не має великого поширення у світі та застосовується лише у деяких африканських країнах до громадян, які можуть бути обрані на пост Президента держави. Ценз здоров'я для Президента держави передбачено Конституціями Беніну (ст. 44) [76], Гвінеї (статті 29, 33, 94) [77] (після військового державного перевороту 2021 року не діє, але нової Конституції у Гвінеї поки що не має), Республіки Конго (статті 58, 66, 68) [78], Центральноафриканської Республіки (ст. 36) [79] та Чаду (ст. 62) [68]. У Гвінеї, Республіці Конго та Центральноафриканській Республіці для підтвердження виконання кандидатом на пост Президента Республіки цензу здоров'я Конституційний Суд, а в Чаді – Конституційна Рада, призначає Колегію лікарів, яка має засвідчити, що кандидат у Президенти має гарний стан психічного та/або фізичного здоров'я. Після підтвердження Колегію лікарів гарного

стану здоров'я, особа допускається до балотування на виборах Президента Республіки.

В Україні ценз здоров'я не передбачено на жодному з видів виборів. Однак, слід звернути увагу, що згідно з статтями 108, 110 Конституції України однією з підстав дострокового припинення повноважень Президента України є неспроможність Президента України виконувати свої повноваження за станом здоров'я. Неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду – за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку [2].

12. Ценз національності – вид виборчого цензу, за якого право приймати участь у виборах мають лише громадяни певної національності. Ценз національності також ще позначають таким терміном як «етнічний ценз». Застосування цензу національності на загальних засадах є пережитком минулого та на сьогодні вважається недемократичним і дискримінаційним під час проведення виборів. У п. 2.4 Розділу I Кодекс належної практики у виборчих справах, який був схвалений Венеціанською комісією у 2002 році, встановлено, що «жоден з кандидатів або виборців не зобов'язаний розкривати своєї належності до національних меншин» [17].

У сучасній практиці проведення виборів ценз національності обмежено застосовується лише на виборах у багатонаціональних країнах для гарантованого обрання до колегіально-

го виборного органу представників різних національностей, які постійно проживають у цій державі. Лейтмотивом застосування полінаціонального виборного представництва у колегіальному органі публічної влади є зазвичай пережиті країною в минулому криваві міжнаціональні конфлікти.

Наприклад, у Боснії та Герцеговині відповідно до ст. V Конституції 1995 року, Президентатура Боснії та Герцеговини, яка виконує роль колективного Президента країни, складається з трьох членів: одного боснійця та одного хорвата, кожен з яких вибирається безпосередньо з території Федерації, та одного серба, що вибирається безпосередньо з території Республіки Сербської [80]. В Україні ценз національності не застосовується.

13. Майновий ценз (англ. Property qualification) – вид виборчого цензу, за якого право брати участь у виборах мають громадяни, що володіють встановленим законом розміром майна, доходів, які сплачують певну суму податків або не мають боргів. Запровадження майнового цензу при проведенні виборів суттєво звужує коло виборців. Наприклад, у Великобританії через наявність майнового цензу право голосу на виборах у 1831 році мало лише 4,4% дорослого населення, а, у Франції після ухвалення Конституції 1795 року внаслідок застосування майнового цензу лише 8% дорослого населення могла проголосувати на виборах [81, с. 8]. У зв'язку з цим, починаючи з другої половини XIX століття, майновий ценз при проведенні виборів почав поступово скасовуватися, хоча у деяких державах відмова від майнового цензу відбулася ще раніше.

Зокрема, у США скасування майнового цензу для білих чоловіків розпочалося на рівні штатів у 1792 році зі штату Кентуккі та завершилося у 1856 році в штаті Північна Кароліна. Виняток з цього правила склали п'ять штатів – Массачусетс, Род-Айленд, Пенсильванія, Делавер і Північна Кароліна, які зберегли майновий ценз [82]. У Новій Зеландії майновий ценз було скасовано у 1867 році [83]. В Європі переважна більшість держав скасувала майновий ценз лише на початку XX століття. Наприклад, у Великій Британії у результаті прийняття у 1918 році Закону «Про народне представництво» (англ. Representation of the People Act) було практично повністю скасовано всі виборчі вимоги до майна для чоловіків старше 21 років та дозволено жінкам старше 30 років голосувати на виборах [84]. На українських землях майновий ценз було скасовано протягом 1917-1918 років унаслідок падіння Австро-Угорської та Російської імперій, а також початком національно-визвольних рухів.

За часів існування майнового цензу мали місце і чисельні маніпуляції, які дозволяли його обійти з метою отримання додаткових голосів виборців на користь певного кандидата. Наприклад, в XIX столітті в Англії активно практикувалася така виборча маніпуляція як «faggot vote», що полягала в отриманні права голосу особою шляхом тимчасового отримання майна, не маючи на нього жодного права. Маніпуляція «faggot vote» дозволяла штучно підвищити кількість виборців в Англії, які знаходилися в прямій залежності від заможного дворянина та голосували відповідно до його вказівок. Застосування «faggot vote» стало

неможливим через прийняття Закону «Про народне представництво» 1884 року [85, с. 36].

На сьогодні майновий ценз для активного виборчого права вважається пережитком минулого та в сучасній практиці проведення виборів практично не застосовується відносно виборців через його дискримінаційний характер. Винятком з цього правила слід назвати лише деякі країни, в яких майновий ценз поширюється і на активне виборче право. Так, у М'янмі, згідно з ст. 392 Конституції 2008 року, не мають права голосу на виборах особи, які не визнані вільними від боргів [86].

Більш поширеним застосування майнового цензу на виборах можна простежити при реалізації пасивного виборчого права у цілій низці зарубіжних країн. Найчастіше в якості майнового цензу виступають вимоги до кандидатів бути: 1) власником нерухомого майна на національній території чи в межах виборчого округу, від якого висувається кандидат; 2) мати стабільний річний дохід не менше чітко встановленої виборчим законодавством суми; 3) бути платником податків; 4) не бути особою, яка визнана неплатоспроможною чи визнана банкрутом; 5) не бути особою, яка не сплатила свої борги або має фінансові зобов'язання перед кредиторами чи іншими особами.

У сучасному конституційному законодавстві зарубіжних країн логіка встановлення майнового цензу для кандидатів на виборах переслідує дві основні цілі. По-перше, особи які балотуються на виборні посади повинні бути економічно та фінансово самодостатніми для того щоб у них не було спокуси використати виборну посаду

для власного незаконного збагачення після перемоги на виборах. Влада спокушає і чим біднішим є кандидат на виборну посаду, тим з вищою вірогідністю він може перетворити доступ до державних або муніципальних ресурсів для покращення власного матеріального становища. Однак, треба зауважити, що в практиці проведення виборів є чимало випадків коли незможні кандидати після обрання їх на виборах чесно та сумлінно виконували свої представницькі повноваження на користь інтересів виборців та не піддалися спокусі незаконного збагачення, коли вони знаходилися на виборних посадах. По-друге, особи які балотуються на виборні посади не повинні мати жодних боргових або інших фінансових зобов'язань, які б могли поставити їх у залежність від третіх осіб та перетворити виборну особу на маріонетку, яка є лише інструментом для просування у владі інтересів осіб, від яких вона перебуває у борговій чи іншій фінансовій залежності.

У державах, де передбачено майновий ценз, вимоги майнового характеру встановлені при реалізації пасивного виборчого права на наступних видах виборів:

1. Майновий ценз при реалізації пасивного виборчого права на президентських виборах. Зазвичай вимоги майнового характеру до кандидатів, які можуть бути висунуті на пост Президента держави, передбачені Конституціями африканських держав. Наприклад, у ст. 135 Конституції Гаїті 1987 року встановлено, що президентом Гаїті може бути обраний громадянин, який є власником нерухомого майна [87]. Схожа вимога має місце і в Центральноафриканській Респуб-

бліці, де ст. 36 Конституції 2016 року встановлено, що особа яка балотується на пост Президента країни, повинна мати майно, розташоване на національній території [79]. Відповідно до Конституції Замбії (ст. 100) [130], Малаві (у тому числі першим віце-президентом, ст. 80) [116], Нігерії (ст. 137) [60] та Уганди (ст. 80) [102] не може бути обрана Президентом держави особа, яка була визнана або іншим чином оголошена банкрутом.

2. *Майновий ценз при реалізації пасивного виборчого права на парламентських виборах.* У Ліберії, згідно з ст. 30 Конституції 1986 року, членом законодавчого органу можуть бути обрані лише громадяни, які є платниками податків [91]. Конституції Барбадосу (ст. 44.1) [88], Белізу (ст. 58) [89], Брунею (ст. 30) [109], Гамбії (ст. 22) [110], Гани (ст. 94) [111], Гренади (статті 26, 31) [112], Домініки (ст. 32) [113], Йорданії (ст. 75) [114], Кенії (ст. 99) [115], Маврикію (ст. 34) [116], Малаві (ст. 51) [117], Малайзії (ст. 48) [118], Мальти (ст. 37) [25], Науру (ст. 31) [119], Нігерії (статті 66, 107) [60], Сент-Вінсент і Гренадіни (ст. 26) [120], Сент-Люсії (статті 26, 32) [121], Соломонових островів (ст. 49) [122], Тайланду (ст. 98) [62], Тринідад і Тобаго (статті 42, 48) [123], Тувалу (ст. 95) [124], Уганди (ст. 80) [125], Фіджі (статті 56, 63) [126], Шрі-Ланки (ст. 91) [127], Ямайки (ст. 40) [128] встановлюють, що не може бути обраний членом Парламенту особа, яка визнана судом чи іншим способом банкрутом. Особи, які визнані банкрутом, не можуть бути зареєстровані кандидатами на парламентських виборах також і у Великій Британії та Ірландії [4, с. 31].

Відповідно до ст. 62 Конституції Ботсвани 1966 року, жодна особа не

може бути обрана членом Національної асамблеї, яка була визнана неплатоспроможною або визнана банкрутом згідно з будь-яким на даний момент чинним у Ботсвані законом і не була звільнена з посади або уклала угоду з кредиторами і не сплатила свої борги в повному обсязі [129]. В Аргентині та Гаїті майновий ценз встановлений лише щодо сенаторів. Так, у ст. 55 Конституції Аргентини визначено, для того, щоб бути обраним до Сенату, необхідно мати стабільний річний дохід не менше 2 тисяч песо або інші рівноцінні надходження [90]. У ст. 96 Конституції Гаїті 1987 року визначено, що сенатором може бути обраний громадянин, який є власником нерухомого майна в департаменті, від якого обирається, або розвиває професію чи галузь у цьому департаменті [87].

3. *Майновий ценз при реалізації пасивного виборчого права на регіональних та місцевих виборах.* У Нігерії, відповідно до ст. 182 Конституції 1999 року, жодна особа не може бути кваліфікована для обрання на посаду губернатора штату, якщо вона є банкрутом, який не звільнений, був визнаний банкрутом або іншим чином визнаний банкрутом згідно з будь-яким чинним законодавством Нігерії [60]. В Італії на місцевих виборах не можуть бути зареєстровані в якості кандидатів особи, які є позивачами або відповідачами у справах, в яких стороною є комуна, а у Великій Британії – особи, винні у розтраті державних коштів у розмірі понад 2000 фунтів стерлінгів та банкрути [4, с. 31-32]. В Італії вважається, що у випадку обрання даних осіб на виборні посади до органів місцевого самоврядування, вони певним чином можуть вплинути на подальший перебіг

справи, в яких дані особи є позивачами або відповідачами.

У Великій Британії неможливість банкрутів брати участь у статусі кандидатів на виборах ґрунтується на традиції відсутності довіри до таких осіб і не обмежується лише виборними посадами. Банкрути у Великій Британії також не можуть бути бухгалтерами, банківськими працівниками, аудиторами, адвокатами, військовими, поліцейськими тощо. Усі банкрути у Великій Британії заносяться до спеціального реєстру, який має назву «Реєстр неплатоспроможності фізичних осіб» (англ. Individual Insolvency Register (IIR)) та об'єднує реєстри неплатоспроможності фізичних осіб, обмежень щодо банкрутства та списання боргу. Адмініструванням Реєстру неплатоспроможності фізичних осіб займається Служба з питань неплатоспроможності, яка згідно із законом зобов'язана вести цей реєстр, постійно оновлювати його та надавати для публічного ознайомлення. Тому кожен зацікавлений може перевірити чи є особа банкрутом чи ні просто зайшовши на сайт <https://www.insolvencydirect.bis.gov.uk> та ввівши персональні дані відповідної особи.

14. Моральний ценз – право брати участь у виборах мають громадяни, які володіють високими моральними якостями або ведуть гідний спосіб життя. У випадку вчинення особою аморальних або негідних дій, вона позбавляється свого виборчого права. Моральний ценз інколи ще позначають таким терміном як «ценз добросовісності». Метою запровадження морального цензу є цілком логічне прагнення забезпечити умови, за яких на виборні посади зможуть балотуватися лише порядні та добросовісні кан-

дидати. На відміну від інших виборчих цензів моральний ценз вкрай важко точно визначити з юридичної точки зору. Тому встановлення морального цензу в умовах слабких демократичних інституцій створює широке поле для дискреції та може бути використано владою як інструмент щодо недопущення для участі у виборах незалежних та опозиційних кандидатів. Наразі наявність морального цензу в низці країн з різних регіонів світу є нічим іншим як особливістю виборчого права у цих країнах, яка передусім заснована на багатомірових національних політико-правових традиціях.

Наприклад, у Люксембурзі позбавлені активного виборчого права власники будинків терпимості, а в Еквадорі – п'яниці, волоцюги та шахраї [92, с. 420]. На Кіпрі, згідно з статтями 40, 64 Конституції, не може бути обраним Президентом або Віце-президентом, членом Палати представників громадян, який має психічний розлад, несумісний з обійманням посади або встановлений судом факт вчинення аморальних дій [100]. Заборона бути обраним членом парламенту у випадку вчинення аморальних або негідних дій передбачена також у Данії, Італії та Пакистані. В Ісландії, згідно з ст. 34 Конституції, до парламенту може бути обраний будь-який громадянин, який володіє бездоганною репутацією [71]. У Тайланді, відповідно до ст. 102 Конституції Королівства, особи, які страждають від наркотичної залежності не можуть бути кандидатами на виборах депутатів Палати представників [62].

Для Президентів держав моральний ценз передбачено Конституціями Беніну (ст. 44), Республіки Конго (ст. 58), Сінгапуру (ст. 19), Туркменіс-

тану (ст. 53), Центральноафриканської Республіки (ст. 36) та Чаду (ст. 62). Так, у Беніні ніхто не може бути кандидатом на пост Президента Республіки, якщо він не володіє гідними моральними якостями та не є високо порядною людиною (ст. 44), а в Республіці Конго – якщо він є недоброчесним. У Сінгапурі особа має право бути обраною Президентом, якщо вона є людиною доброчесною, має гарних характер та репутацію, а в Чаді та Центральноафриканській Республіці – особа, яка має високий моральний рівень. Конституції Південного Судану (ст. 98) та Судану (ст. 53) встановлюють, що кандидат на посаду Президента не повинен мати судимості за обвинуваченням, пов'язаним з чесністю та аморальністю. Загалом у сучасній практиці проведення виборів моральний ценз не має великого поширення у світі. На виборах в Україні моральний ценз не застосовується та ніколи не мав свого застосування.

15. Расовий ценз – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають лише представники певної раси. Расовий ценз є антидемократичним та таким, що суперечить загальноновизнаним міжнародним виборчим стандартам. У сучасному конституційному досвіді расовий ценз існує у формі прямої заборони його застосування для того щоб назавжди викоринити расову дискримінацію та не допустити її реінкарнацію у тій чи іншій новій формі в майбутньому. Цілком виправдано, що наразі переважна більшість держав світу безпосередньо у тексті Конституції чітко встановлює, що не може бути дискримінації, у тому числі й при здійсненні виборчого права, за ознакою раси.

Останньою країною, у якій застосовувався расовий ценз, стала Південно-Африканська Республіка, де починаючи з 1948 року расовий ценз поступово послаблювався поки у 1994 році не був скасований остаточно. Запровадження расового цензу в ПАР було частиною політики апартеїду, згідно з якою здійснювалася расова сегрегація виборців та їх окремого виборного представництва в органах публічної влади. Відтак у країні виборці були поділені на два окремих списки виборців – білі виборці (англ. white voters) та кольорові виборці (англ. coloured voters). За цього право бути обраним до парламенту мали лише білі особи (англ. white persons), які могли бути представниками кольорового населення. Небажання кольорового населення голосувати за своїх білих представників на парламентських виборах вилилося у низку політичних конфліктів, у результаті чого у 1984 році була прийнята нова Конституція Південно-Африканської Республіки, якою було створено Трипалатний парламент з формуванням Палат за расовою ознакою. Палата зборів складалася з білих, Палата представників з кольорових та Палата делегатів з індіців. Лише у 1994 році расовий ценз як і загалом політика апартеїду були скасовані. Важливу роль у скасуванні расового цензу в ПАР зіграв Нельсон Мандела [93].

Помітним кроком, що сприяв скасуванню расового цензу на національному рівні, стало прийняття Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (англ. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination), яка є фундаменталь-

ним міжнародним документом, що прийнятий 21 грудня 1965 року Генеральною Асамблеєю ООН з метою ліквідації всіх форм расової дискримінації у політичній, економічній, соціальної, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя. У ст. 5 цієї Міжнародної конвенції викладено зобов'язання «заборонити і ліквідувати расову дискримінацію в усіх її формах і забезпечити рівноправність кожної людини перед законом, без розрізнення раси, кольору шкіри, національного або етнічного походження, особливо щодо здійснення [...] політичних прав, зокрема права брати участь у виборах – голосувати і виставляти свою кандидатуру – на основі загального і рівного виборчого права, права брати участь в управлінні країною, так само як і в керівництві державними справами на будь-якому рівні» [94]. Україна ратифікувала Міжнародну конвенцію про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 21 січня 1969 року. Станом на січень 2013 року учасниками Конвенції є 175 країн, ще 6 країн Конвенцію підписали, але не ратифікували. Нагляд за дотриманням цієї Конвенції здійснює Комітет з ліквідації расової дискримінації [95].

На виконання Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації функціонує спеціалізований орган ООН – Комітет з ліквідації расової дискримінації, що почав свою роботу у 1970 році. Комітет з ліквідації расової дискримінації (англ. Committee on the Elimination of Racial Discrimination) є спеціалізованим органом ООН, що почав свою роботу у 1970 році згідно з положеннями Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року. Ко-

мітет засідає в Женеві і зазвичай проводить дві сесії на рік, які тривають протягом трьох тижнів кожна. Комітет складається з 18 незалежних експертів, які обираються строком на 4 роки з числа громадян держав-учасниць цієї Конвенції. Кожна держава має право висунути не більше 1 кандидата. При обранні враховується справедливий географічний розподіл та представництво різних форм цивілізації, а також головних правових систем. Комітет створено з метою здійснення нагляду за дотриманням Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року, у тому числі у сфері виборчого права (ст. 5 цієї Конвенції) [94, 95].

Усі держави-учасниці зобов'язані регулярно надавати Комітету доповіді про здійснення відповідних прав, який їх вивчає та викладає державі-учасниці свої міркування і рекомендації у вигляді заключних зауважень. Окрім цього, Комітет виконує три функції моніторингу: 1) процедура раннього реагування; 2) розгляд міждержавних скарг; 3) розгляд індивідуальних скарг. Підставою для звернення громадянина за захистом своїх виборчих прав до Комітету з ліквідації расової дискримінації може бути лише наявність расової дискримінації, у результаті якої було порушено виборче право. Термін «расова дискримінація» (англ. racial discrimination), згідно з ст. 1 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, означає будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи перевагу, основані на ознаках раси, кольору шкіри, родового, національного чи етнічного походження, метою або наслідком яких є знищення або применшення визнання, викори-

стання чи здійснення на рівних засадах прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній чи будь-яких інших галузях суспільного життя. Ця Конвенція не застосовується до відмінностей, винятків, обмежень чи переваг, що їх Держави-учасниці цієї Конвенції проводять чи роблять між громадянами і негромадянами [94]. В Україні Комітетом не було виявлено порушень виборчих прав громадян з підстав расової дискримінації.

16. Революційний ценз – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають лише особи, які приймали участь у революції, що мала місце в державі, або навпаки виборче право обмежується для осіб, які брали участь у такій революції. Тобто, залежно від наслідків революції, участь у ній може стати як підставою для реалізації особою свого суб'єктивного виборчого права, так і підставою для його обмеження. У сучасній практиці проведення виборів революційний ценз є скоріше винятком ніж загальним правилом та застосовуються лише у деяких країнах, які пережили у своїй новітній історії революції, що зіграли важливу роль у подальшому розвитку цих держав.

Наприклад, у Нікарагуа відповідно до ст. 147 Конституції 1986 року, не можуть бути обрані Президентом Республіки особи, які ведуть чи фінансують державний переворот або змінюють конституційний лад і, як наслідок таких дій, займають посади (Jefatura) урядових міністрів або заступників міністрів, або керівні посади в інших гілках влади [66]. В Алжирі відповідно до ст. 73 Конституції 1996 року, кандидат для обрання на пост Президента Рес-

публіки повинен підтвердити участь у революції 1 листопада 1954 року для кандидатів, які народилися до липня 1942 року; підтвердити неучасть батьків кандидата, який народився після липня 1942 року, в актах, які ворожі революції 1 листопада 1954 року [101].

В Україні попри те, що наша держава за доволі короткий проміжок часу пережила у своїй новітній історії аж три революції – «Революцію на граніті» у 1990 році, «Помаранчеву революцію» у 2004 році та «Революцію гідності» у 2013-2014 роках, революційний ценз не застосовувався та нині не має свого застосування на жодному з видів виборів. Навіть процес люстрації, який було розпочато після завершення Революції гідності в 2014 році щодо представників режиму Віктора Януковича, не стосувався виборних осіб. Зокрема, у ч. 1 ст. 1 Закону України «Про очищення влади» від 16 вересня 2014 року № 1682-VII визначено, що «очищення влади (люстрація) – це встановлення цим Законом або рішенням суду заборона окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування [102].

17. Релігійний ценз – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах мають або не мають представники певної релігії або релігійні діячі. На сьогодні релігійний ценз до виборців практично не застосовування при проведенні виборів та є скоріше винятком, чим загальним правилом. В Україні виборче законодавство ніколи не передбачало релігійного цензу при проведенні виборів. Наразі релігійний ценз як правило застосовується при реалізації пасивного виборчого

права та має місце в країнах, де релігія та релігійні діячі відіграють важливу роль у функціонуванні як держави, так і суспільства. Тому приналежність до певної релігії чи духовного сану, залежно від держави, може бути як умовою для набуття громадянином виборчого права, так і обмеженням щодо його реалізації.

У сучасному конституційно-правовому досвіді слід виділити два підходи щодо реалізації релігійного цензу:

1. *Приналежність до певної релігії чи духовного сану є умовою для набуття особою виборчого права.* Чи не найстарішу традицію релігійного цензу у світі має Ватикан, де Папою Римським може бути обраний будь-який чоловік-католик, але з 1378 року Папа Римський незмінно обирається кардиналами зі свого числа. Загалом у сучасній виборчій практиці найбільшого свого поширення релігійний ценз отримав у мусульманських країнах при реалізації пасивного виборчого права. Наприклад, Конституції Алжиру (ст. 73), Афганістану (ст. 62), Пакистану (ст. 41), Сомалі (ст. 88) та Тунісу (ст. 74) встановлюють, що кандидат на пост Президента повинен бути мусульманином. На Мальдівах у статтях 73 і 109 Конституції 2008 року передбачено, що членом парламенту та Президентом країни може бути обраний лише громадянин, який сповідує іслам сунітського напрямку [103].

У Лівані, згідно з Національним пактом 1943 року, який є неписаною угодою між шіїтською, сунітською та маронітською громадами, Президентом держави може бути обраний громадянин лише з числа християн-маронітів, з розрахунку, що посаду Прем'єр-міністра завжди займає

мусульманин-суніт, а посаду Голови Національної Асамблеї – мусульманин-шіїт [104].

В Ірані кандидати в депутати Меджлісу Ісламської Ради повинні сповідувати іслам, крім кандидатів від релігійних меншин. Депутати на першому засіданні Меджлісу Ісламської Ради приносять клятву на Священному Корані. Однак, треба звернути увагу, що попри вимогу до депутатів сповідувати іслам, місця в парламенті Ірану надані також представникам релігійних меншин. Відповідно до ст. 64 Конституції Ісламської Республіки Іран зороастрійці та іудеї вибирають по одному депутату, ассірійці і халдеї вибирають разом одного депутата, вірмени-християни півночі та півдня також вибирають одного депутата. Депутати Меджлісу Ісламської Ради, які є представниками релігійних меншин складають присягу депутата зі згадуванням свого Святого Письма [105].

2. *Приналежність до певної релігії чи духовного сану є обмеженням для набуття особою виборчого права.* Обмеження реалізації виборчого права за релігійною ознакою здебільшого стосується пасивного виборчого права, хоча з цього правила є поодинокі винятки. Наприклад, відповідно до ст. 392 Конституції М'янми 2008 року, не мають права голосу на виборах члени релігійних орденів [86]. В інших випадках релігійний ценз стосується саме пасивного виборчого права і то лише щодо обмеженого кола виборчих посад. Так, у Венесуелі, Коста-Ріці та Мексиці не може бути обрано Президентом країни громадянина, який має духовний сан. В Азербайджані у ст. 56 Конституції 1995 року визначається, що право участі у виборах релігійних

діячів може обмежуватися законом, а ст. 85 Конституції встановлює, що релігійні діячі не можуть бути обраними депутатами Міллі Меджлісу Азербайджанської Республіки [106]. В Італії священники не можуть бути зареєстровані кандидатами на місцевих виборах [4, с. 32].

18. Родинний ценз – вид виборчого цензу, за якого право участі у виборах обмежується для осіб, які мають родинні стосунки з Главою держави або іншими вищими посадовими особами. У сучасній практиці проведення виборів родинний ценз є скоріше винятком ніж загальним правилом та застосовується лише у деяких країнах. В Україні виборче законодавство не передбачає застосування родинного цензу на жодному з видів виборів.

У сучасному конституційному законодавстві слід виділити два види родинного цензу:

1. Обмежується виборче право осіб, які є членами монаршої родини. Встановлення обмеження для осіб, які є членами монаршої родини, властиве для сучасних конституційних монархій, де реалізовано принцип політичного нейтралітету монарха. У сучасних конституційних монархіях Глава держави – це скоріше символ влади, ніж реальний її центр, тому обмеження для членів монаршої родини приймати участь у виборах обумовлено також і тим, що такого роду участь може помітно вплинути на громадську думку чим у свою чергу змінити політичну розстановку сил в державі. Обмеження виборчого права для осіб, які є членами монаршої родини, визначається безпосередньо у тексті Конституції держави або ж утвердилось у формі конституційного звичаю,

якого дотримується у державі вже декілька століть.

Наприклад, в Австрії Президентом країни не може бути обраний громадянин, який є членом родини колишнього монарха. В Іспанії кандидатом на виборах не може бути зареєстрований громадянин, що належить до королівської родини [4, с. 30-31]. В Йорданії у ст. 75 Конституції Королівства визначено, що не можуть бути ні членами Сенату, ні членами Палати депутатів Парламенту особи, які є родичами Короля в ступені, який визначається спеціальним законом [107]. У Тайланді відповідно до ст. 115 Конституції Королівства, не може бути кандидатом в сенатори особа, яка є родичом, дружиною/чоловіком чи дитиною депутата Палати представників або особи, яка займає політичний пост [62]. У Сполученому Королівстві члени королівської родини не приймають участь на виборах з огляду на конституційний звичай про політичний нейтралітет монарха.

2. Обмежується виборче право осіб, які є членами родини Президента держави, рідше осіб, які займають вищі керівні посади в державі. У Нікарагуа, відповідно до ст. 147 Конституції 1986 року, не можуть бути обрані Президентом Республіки члени сім'ї до четвертого ступеня споріднення або до другого ступеня споріднення шлюбних відносин з особою, яка здійснює або здійснювала повноваження Президента в будь-який час протягом періоду, в якому відбувається вибори на наступний строк [66]. У Гондурасі, згідно з статтями 199 і 240 Конституції 1982 року, не можуть бути обраними членами Національного конгресу та Президентом Гондурасу родичі до

четвертого ступеня спорідненості та дружина або чоловік досить великого переліку посадових осіб – від Президента Республіки до начальників військових зон [108].

Висновки. У зарубіжній та українській практиці слід виділити наступні види виборчих цензів:

1. Ценз громадянства – право участі у виборах мають фізичні особи, які перебувають у громадянстві цієї держави.

2. Віковий ценз – громадянин може реалізувати своє виборче право за умови досягнення ним мінімального віку, який встановлений конституцією або іншим законодавчим актом.

3. Ценз дієздатності – право участі у виборах мають лише дієздатні громадяни.

4. Ценз осілості – право участі у виборах мають особи, які проживають у межах певної території протягом останнього чітко встановленого законодавством строку.

5. Мовний ценз – право бути обраним на виборну посаду або пост мають громадяни, які володіють державною мовою.

6. Ценз судимості – право участі у виборах мають громадяни, у яких відсутня судимість за вчинення злочину, якщо ця судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку.

7. Освітній ценз – право участі у виборах мають громадяни, що володіють встановленим конституцією чи законом відповідним рівнем освіти.

8. Гендерний ценз – право участі у виборах мають представники однієї як правило чоловічої статі. У сучасному конституційному законодавстві переважної більшості держав світу

гендерний ценз існує у формі прямої заборони щодо його встановлення для реалізації виборчого права.

9. Службовий ценз – право участі у виборах обмежується для осіб, які перебувають на певному виді публічної служби або мають духовний сан.

10. Партійний ценз – право брати участь у виборах мають або не мають особи, які є членами політичних партій.

11. Ценз здоров'я – право висувати свою кандидатуру на виборах мають лише громадяни, які мають гарний стан психічного та/або фізичного здоров'я.

12. Ценз національності – право приймати участь у виборах мають лише громадяни певної національності.

13. Майновий ценз – право брати участь у виборах мають громадяни, що володіють встановленим законом розміром майна, доходів, які сплачують певну суму податків або не мають боргів.

14. Моральний ценз – право брати участь у виборах мають громадяни, які володіють високими моральними якостями або ведуть гідний спосіб життя.

15. Расовий ценз – право участі у виборах мають лише представники певної раси. У сучасному конституційному законодавстві расовий ценз існує у формі прямої заборони щодо його встановлення для реалізації виборчого права.

16. Революційний ценз – право участі у виборах мають лише особи, які приймали участь у революції, що мала місце в державі, або навпаки виборче право обмежується для осіб, які брали участь у такій революції.

17. Релігійний ценз – право участі у виборах мають або не мають представники певної релігії або релігійні діячі.

18. Родинний ценз – право участі у виборах обмежується для осіб, які мають родинні стосунки з Главою держави або іншими вищими посадовими особами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Конституційного Суду України від 30 січня 2002 року № 2-рп/2002 (справа про виборчу заставу). *Офіційний вісник України*. 2002. № 6. Ст. 245.

2. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

3. Глиняний І. Виборчі цензи як елемент виборчого процесу та як частина ґрунтування виборчих технологій. *Юридичний вісник*. 2019. № 1. С. 115–120.

4. Вибори в Європейському Союзі / За ред. Ковриженка Д.С.; Лабораторія законодавчих ініціатив. К.: ФАДА, ЛТД, 2006. 156 с.

5. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.

6. Марцеляк О. В., Марцеляк С. М. Правова природа та види цензів у виборчому праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 33. Т. 1. С. 79–93.

7. Виборче право України: Навч. посіб. / За ред. В.Ф. Погорілка, М.І. Ставнійчук. К.: Парламентське вид-во, 2003. 383 с.

8. Савчин М. Сучасні тенденції конституціоналізму в контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.

9. Федоренко В.Л. Конституційне право України: Підручник. К.: Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.

10. Нестерович В.Ф. Виборче право України: Підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2017. 504 с.

11. Нестерович В.Ф. Зміст та структура суб'єктивного виборчого права в Україні. *Вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. Спеціальний випуск № 3. С. 163–169.

12. Нестерович В.Ф. Виборча кампанія: Словник сленгових термінів та виразів. Київ: Видавництво Ліра-К, 2020. 648 с.

13. Нестерович В.Ф. Громадянство як одна з ключових вимог для набуття та реалізації суб'єктивного виборчого права. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 1. С. 64–83.

14. Нестерович В.Ф. Конституційний статус опозиції та види її участі у виборах. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 75–85.

15. Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 року № 396-ІХ. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. №№ 7, 8 9. Ст. 48.

16. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с франц. И. Волевич. М.: Политиздат, 1990. 415 с.

17. Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report (CDL-AD(2002)23): adopted by the Venice Commission at its 52nd session (Venice, 18–19 October 2002) [English edition]. Strasburg, 2002. 30 p.

18. Constitution of Brazil 1988 (rev. 2017). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Brazil_2017?lang=en.

19. Сравнительное избирательное право: Уч. пособие / А.С. Автономов, Ю.А. Веденеев, В.В. Луговой. М.: Изд-во НОРМА, 2003. 208 с.

20. Public Official Election Act. *Statutes of the Republic of Korea*. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=53845&lang=ENG.

21. Sanderson, W. C., & Scherbov, S. (2007). A near electoral majority of pensioners: Prospects and policies. *Population and development review*, 33(3), 543-554.
22. Constitution of Italy 1947 (rev. 2020). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Italy_2020?lang=en
23. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
24. Constitution of Philippines 1987. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Philippines_1987?lang=en.
25. Constitution of Malta 1964 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Malta_2016?lang=en.
26. Constitution of Estonia 1992 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Estonia_2015?lang=en.
27. Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level. *Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/168007bd26>.
28. Chart of signatures and ratifications of Treaty 144. *Council of Europe*. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treaty-num=144>.
29. Про статус депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 22 грудня 2006 року № 533-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 14. Ст.168.
30. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року № 2235-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 13. Ст. 65.
31. Рішення Європейського суду з прав людини від 19 жовтня 2004 року у справі «Мельниченко проти України». *Офіційний вісник України*. 2005. № 21. Ст. 1182.
32. Про місцеві вибори: Закон України від 14 липня 2015 року № 595-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 37-38. Ст. 366.
33. Constitution of Bahrain 2002 (rev. 2017). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bahrain_2017?lang=en.
34. Case of Podkolzina v. Latvia (Application no. 46726/99): Judgment of the European Court of Human Rights of 9 April 2002. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5D%2C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22%3A%5B%22001-60417%22%5D%7D>].
35. Constitution of Belarus 1994 (rev. 2004). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Belarus_2004?lang=en.
36. Constitution of Venezuela (Bolivarian Republic of) 1999 (rev. 2009). *Constitute Project*. URL: <https://bit.ly/2kl7trV>.
37. О выборах в Республике Казахстан: Конституционный закон Республики Казахстан от 28 сентября 1995 года № 2464. *Центральная избирательная комиссия Республики Казахстан*. URL: <https://www.election.gov.kz/rus/normativno-pravovaya-baza-vyborov/zakon-respubliki-kazakhstan/zakon-o-vyborah-v-respublike-kazakhstan.php>.
38. Case of Scoppola v. Italy (No. 3) (Application no. 126/05): Judgment of the European Court of Human Rights of 22 May 2012. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5D%2C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22%3A%5B%22001-111044%22%5D%7D>].
39. Abolition of restrictions on the right to vote: Resolution 1459 (2005). *Parliamentary Assembly*. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17364&lang=en>.
40. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043/conv#Text.

41. *Sauvé v Canada* (Chief Electoral Officer): Judgment of Supreme Court of Canada [2002] 3 SCR 519. *Supreme Court of Canada*. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2010/index.do>.

42. *Case of August and Another v Electoral Commission and Others: CCT8/99* [1999] ZACC 3. *Constitutional Court of South Africa*. URL: [https://collections.concourt.org.za/bitstream/handle/20.500.12144/2071/Full%20judgment%20\(298%20Kb\)-1989.pdf?sequence=2&isAllowed=y](https://collections.concourt.org.za/bitstream/handle/20.500.12144/2071/Full%20judgment%20(298%20Kb)-1989.pdf?sequence=2&isAllowed=y).

43. *Case of Hirst v. The United Kingdom (No. 2)* (Application no. 74025/01): Judgment of the European Court of Human Rights of 6 October 2005. *HUDOC*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Hirst%20v.%20the%20United%20Kingdom%20\(N%20%202\)%5C%22%2C%5C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-70442%22%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Hirst%20v.%20the%20United%20Kingdom%20(N%20%202)%5C%22%2C%5C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-70442%22%5D%7D)}}

44. *Case of Greens and M.T. v. the United Kingdom* (Applications nos. 60041/08 and 60054/08): Judgment of the European Court of Human Rights of 23 November 2010. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Greens%20and%20M.T.%20v.%20the%20United%20Kingdom%22%2C%5C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-101853%22%5D%7D>}}

45. *Case of Firth and Others v. the United Kingdom* (Applications nos. 47784/09, 47806/09, 47812/09, 47818/09, 47829/09, 49001/09, 49007/09, 49018/09, 49033/09 and 49036/09): Judgment of the European Court of Human Rights of 23 November 2010. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Firth%20and%20Others%20v.%20the%20United%20Kingdom%22%2C%5C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-146101%22%5D%7D>}}

46. *Case of McHugh and Others v. the United Kingdom* (Application no. 51987/08 and 1,014 others): Judgment of the European Court of Human Rights of 10 February 2015. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%5B%5C%2251987/08%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-151005%22%5D%7D>}}

47. *Case of Frodl v. Austria* (Application no. 20201/04): Judgment of the European Court of Human Rights of 8 April 2010. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Frodl%20v.%20Austria%22%2C%5C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-98132%22%5D%7D>}}

48. *Case of Söyler v. Turkey* (Application no. 29411/07): Judgment of the European Court of Human Rights of 17 September 2013. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22S%26o%26y%26l%26e%26r%20v.%20T%26u%26r%26k%26e%26y%22%2C%5C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-126350%22%5D%7D>}}

49. *Case of Murat Vural v. Turkey* (Application no. 9540/07): Judgment of the European Court of Human Rights of 21 October 2014. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Murat%20Vural%20v.%20Turkey%22%2C%5C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-147284%22%5D%7D>}}

50. *Case of Anchugov and Gladkov v. Russia* (Applications nos. 11157/04 and 15162/05): Judgment of the European Court of Human Rights of 4 July 2013. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Anchugov%20and%20Gladkov%20v.%20Russia%22%2C%5C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-122260%22%5D%7D>}}

51. *Case of Kulinski and Sabev v. Bulgaria* (Application no. 63849/09): Judgment of the European Court of Human Rights of 21 July 2016. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Kulinski%20and%20Sabev%20v.%20Bulgaria%22%2C%5C%22documentcollectionid2%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-164959%22%5D%7D>}}

52. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 року № 1-рп/98 у справі про вибори народних депутатів України. *Офіційний вісник України*. 1998. № 23. Ст. 850.

53. Про вибори Президента України: Законом України від 5 липня 1991 року

№ 1297-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 33. Ст. 448.

54. Про вибори Президента України: Законом України від 5 березня 1999 року № 474-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 14. Ст. 81.

55. Про внесення змін до Закону України «Про вибори Президента України» та деяких інших законодавчих актів України щодо техніко-юридичного вдосконалення виборчого процесу: Закону України від 13 березня 2014 року № 879-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 16. Ст. 582.

56. Constitution of Antigua and Barbuda 1981. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Antigua_and_Barbuda_1981?lang=en.

57. Constitution of South Sudan 2011 (rev. 2013). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/South_Sudan_2013?lang=en.

58. Constitution of Sudan 2019. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Sudan_2019?lang=en.

59. Constitution of Senegal 2001 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Senegal_2016?lang=en.

60. Constitution of Nigeria 1999 (rev. 2011). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Nigeria_2011?lang=en.

61. Constitution of Egypt 2014 (rev. 2019). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2019?lang=en.

62. Constitution of Thailand 2017. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Thailand_2017?lang=en.

63. Constitution of Oman 1996 (rev. 2011). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Oman_2011?lang=en.

64. Constitution of Turkey 1982 (rev. 2017). *Constitute Project*. URL: <https://www>.

[constituteproject.org/constitution/Turkey_2017?lang=en](https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2017?lang=en).

65. Constitution of Angola 2010. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Angola_2010?lang=en.

66. Constitution of Nicaragua 1987 (rev. 2014). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Nicaragua_2014?lang=en.

67. Constitution of Dominican Republic 2015. *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Dominican_Republic_2015?lang=en.

68. Constitution of Chad 2018. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Chad_2018?lang=en.

69. Electoral Code of the Republic of Armenia (amended as of 30 June 2016). *Legislationline*. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6201/file/Armenia_Electoral_Code_as%20of%2030June2016.pdf.

70. Constitution of Pakistan 1973 (reinst. 2002, rev. 2018). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Pakistan_2018?lang=en.

71. Constitution of Iceland 1944 (rev. 2013). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Iceland_2013?lang=en.

72. Constitution of Ecuador 2008 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2015?lang=en.

73. Про судоустрій і статус суддів: Закону України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

74. Constitution of Singapore 1963 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Singapore_2016?lang=en.

75. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки: Закон України від 9 квітня 2015 року № 317-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 26. Ст. 219.

76. Constitution of Benin 1990. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Benin_1990?lang=en.
77. Constitution of Guinea 2010. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Guinea_2010.pdf.
78. Constitution of Congo (Republic of the) 2015. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Congo_2015?lang=en.
79. Constitution of Central African Republic 2016. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Central_African_Republic_2016?lang=en.
80. Constitution of Bosnia and Herzegovina 1995 (rev. 2009). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Bosnia_Herzegovina_2009?lang=en.
81. Зарубежное избирательное право: Учебное пособие. М.: Издательство НОРМА, 2003. 288 с.
82. Васенин В. Нормативно-правовые ограничения североамериканского избирателя до XX в. *Исторический журнал: научные исследования*. 2018. № 6. С. 131-150.
83. Municipal Corporations Act 1867 (31 Victoriae 1867 No 24). *New Zealand Acts As Enacted*. URL: http://www.nzlii.org/nz/legis/hist_act/mca186731v1867n24381.
84. Representation of the People Act, 1918. *UK Parliament*. URL: www.parliament.uk/globalassets/documents/upload/1918-rep-people-act.pdf.
85. Johnston, N. (2013). The History of the parliamentary Franchise. *Economic Indicators*, 5, 13. 61 p.
86. Constitution of Myanmar 2008 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Myanmar_2015?lang=en.
87. Constitution of Haiti 1987 (rev. 2012). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Haiti_2012?lang=en.
88. Constitution of Barbados 1966 (rev. 2007). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Barbados_2007?lang=en.
89. Constitution of Belize 1981 (rev. 2011). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Belize_2011?lang=en.
90. Constitution of Argentina 1853 (reinst. 1983, rev. 1994). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Argentina_1994?lang=en.
91. Constitution of Liberia 1986. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Liberia_1986?lang=en.
92. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Общая часть: Учебник для вузов / Рук. авт. колл. и отв. ред. Б.А. Страшун. 4-е изд., обновл. и дораб. М.: Норма, 2005. 896 с.
93. A house divided: the South African elections of April 1994. Published by the Department of the Parliamentary Library, 1994. 40 p.
94. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: Adopted and opened for signature and ratification by General Assembly resolution 2106 (XX) of 21 December 1965. *The Office of the High Commissioner for Human Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cerd.aspx>.
95. The Committee on the Elimination of Racial Discrimination. *The Office of the High Commissioner for Human Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CERD/Pages/CERDIndex.aspx>.
96. Code of Good Practice in the field of Political Parties (CDL-AD(2009)021-e): adopted by the Venice Commission at its 77th Plenary Session (Venice, 12-13 December 2008) and Explanatory Report adopted by the Venice Commission at its 78th Plenary Session (Venice, 13-14 March 2009) [English edition]. Strasbourg, 2009. 30 p.
97. The Saeima Election Law of 6 June 1995. *Latvijas Republikas Saeima*. URL: <https://www.saeima.lv/en/about-saeima/saeimas-velesanas-1/saeimas-velesanu-lukumus-1>.

98. Решение Конституционного Суда Латвии от 30 августа 2000 года № 2000-03-01. *Конституционный суд Латвийской Республики*. URL: <https://www.satv.ties.gov.lv/wp-content/uploads/2018/06/2000-03-01.pdf>.

99. Case of Ždanoka v. Latvia (Application no. 58278/00): Judgment of the European Court of Human Rights of 16 March 2006. HUDOC. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«fulltext»:\[«Ždanoka%20v.%20Latvia»\],«documentcollectionid2»:\[«GRANDCHAMBER»\],«CHAMBER»\],«itemid»:\[«001-72794»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«fulltext»:[«Ždanoka%20v.%20Latvia»],«documentcollectionid2»:[«GRANDCHAMBER»],«CHAMBER»],«itemid»:[«001-72794»]}).

100. Constitution of Cyprus 1960 (rev. 2013). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cyprus_2013?lang=en.

101. Constitution of Algeria 1989 (reinst. 1996, rev. 2016). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2016?lang=en.

102. Про очищення влади: Закону України від 16 вересня 2014 року № 1682-VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 44. Ст. 2041.

103. Constitution of Maldives 2008. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Maldives_2008?lang=en.

104. Bogaards, M. (2019). Formal and informal consociational institutions: A comparison of the national pact and the Taif agreement in Lebanon. *Nationalism and Ethnic Politics*, 25(1), 27-42.

105. Constitution of Iran (Islamic Republic of) 1979 (rev. 1989). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989?lang=en.

106. Constitution of Azerbaijan 1995 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Azerbaijan_2016?lang=en.

107. Constitution of Jordan 1952 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Jordan_2016?lang=en.

108. Constitution of Honduras 1982 (rev. 2013). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Honduras_2013?lang=en.

109. Constitution of Brunei Darussalam 1959 (rev. 2006). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Brunei_2006?lang=en.

110. Constitution of Gambia (The) 1996 (rev. 2018). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Gambia_2018?lang=en.

111. Constitution of Ghana 1992 (rev. 1996). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Ghana_1996?lang=en.

112. Constitution of Grenada 1973 (reinst. 1991, rev. 1992). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Grenada_1992?lang=en.

113. Constitution of Dominica 1978 (rev. 2014). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Dominica_2014?lang=en.

114. Constitution of Jordan 1952 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Jordan_2016?lang=en.

115. Constitution of Kenya 2010. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Kenya_2010?lang=en.

116. Constitution of Mauritius 1968 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Mauritius_2016?lang=en.

117. Constitution of Fiji 2013. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Fiji_2013?lang=en.

118. Constitution of Malaysia 1957 (rev. 2007). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Malaysia_2007?lang=en.

119. Constitution of Nauru 1968 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Nauru_2015?lang=en.

120. Constitution of Saint Vincent and the Grenadines 1979. *Constitute Project*.

URL: https://www.constituteproject.org/constitution/St_Vincent_and_the_Grenadines_1979?lang=en.

121. Constitution of Saint Lucia 1978. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/St_Lucia_1978?lang=en

122. Constitution of Solomon Islands 1978 (rev. 2018). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Solomon_Islands_2018?lang=en.

123. Constitution of Trinidad and Tobago 1976 (rev. 2007). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Trinidad_and_Tobago_2007?lang=en.

124. Constitution of Tuvalu 1986 (rev. 2010). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Tuvalu_2010?lang=en.

125. Constitution of Uganda 1995 (rev. 2017). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Uganda_2017?lang=en.

126. Constitution of Sri Lanka 1978 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Sri_Lanka_2015?lang=en.

127. Constitution of Botswana 1966 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Botswana_2016?lang=en.

128. Constitution of Jamaica 1962 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Jamaica_2015?lang=en.

129. Constitution of Cape Verde 1980 (rev. 1992). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cape_Verde_1992?lang=en.

130. Constitution of Zambia 1991 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Zambia_2016?lang=en.

131. Constitution of Cape Verde 1980 (rev. 1992). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cape_Verde_1992?lang=en.

132. Constitution of Morocco 2011. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011?lang=en.

133. Constitution of Finland 1999 (rev. 2011). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011?lang=en.

134. Constitution of France 1958 (rev. 2008). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008?lang=en.

135. Constitution of Bangladesh 1972 (reinst. 1986, rev. 2014). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Bangladesh_2014?lang=en.

136. Constitution of Indonesia 1945 (reinst. 1959, rev. 2002). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Indonesia_2002?lang=en.

137. Constitution of Costa Rica 1949 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Costa_Rica_2015?lang=en.

138. Constitution of Mexico 1917 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Mexico_2015?lang=en.

139. Constitution of Cuba 2019. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2019?lang=en.

140. Constitution of Afghanistan 2004. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Afghanistan_2004?lang=en.

141. Constitution of Gabon 1991 (rev. 2011). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Gabon_2011?lang=en.

142. Constitution of Georgia 1995 (rev. 2018). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Georgia_2018?lang=en.

143. Constitution of Djibouti 1992 (rev. 2010). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Djibouti_2010?lang=en.

144. Constitution of Latvia 1922 (re-inst. 1991, rev. 2016). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Latvia_2016?lang=en.

145. Constitution of Armenia 1995 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2015?lang=en.

146. Constitution of Turkmenistan 2008 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2016?lang=en.

147. Constitution of Bulgaria 1991 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bulgaria_2015?lang=en.

148. Constitution of Greece 1975 (rev. 2008). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Greece_2008?lang=en.

149. Constitution of Côte d'Ivoire 2016. *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Cote_DIvoire_2016?lang=en.

REFERENCES:

1. Rishennya Konstytsiynoho Sudu Ukrainy vid 30 sichnya 2002 roku № 2-rp/2002 (sprava pro vyborchu zastavu) [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine of 30 January 2002 № 2-rp / 2002 (case on election deposit)]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine*. [in Ukrainian].

2. Konstytsiya Ukrainy: pryynyata na p'yatiy sesiyi Verkhovnoyi Rady Ukrainy 28 chervnya 1996 roku [The Constitution of Ukraine: adopted at the fifth session of the Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996]. (1996, June 28). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo. [in Ukrainian].

3. Hlynyanyy I. (2019) Vyborchi tsenzy yak element vyborchoho protsesu ta yak chastyna gruntuvannya vyborchых tehnolohiy [Electoral qualifications as an element of the electoral process and as part of

the substantiation of electoral technologies.]. *Yurydychnyy visnyk – Legal Bulletin*, 1, 115-120. [in Ukrainian].

4. Kovryzhenko D.S. (2006) Vybory v Yevropeys'komu Soyuzi [Elections in the European Union]. K.: FADA, LTD. [in Ukrainian].

5. Klyuchkovs'kyi Y.B. (2018) *Pryntsypy vyborchoho prava: doktrynal'ne rozuminnya, stan ta perspektyvy zakonodavchoyi realizatsiyi v Ukraini: monohrafiya [Principles of suffrage: doctrinal understanding, status and prospects of legislative implementation in Ukraine: monograph]*. Kyiv: Vaite. [in Ukrainian].

6. Martselyak O.V. (2011) *Vyborche pravo: suchasne rozuminnya i sutnist' [Elective law: modern understanding and essence]*. *Publichne pravo – Public law*, 2, 12-18 [in Ukrainian].

7. Pohorilko V.F. & Stavniychuk M.I. (2003). *Vyborche pravo Ukrainy: Navch. posib. [The Election Law of Ukraine: Teach. manual]*. Kyiv: Parlament's'ke vyd-vo [in Ukrainian].

8. Savchyn M. (2018). *Suchasni tendentsiyi konstytsionalizmu v konteksti hlobalizatsiyi ta pravovoho plyuralizmu: monohrafiya [Current trends in constitutionalism in the context of globalization and legal pluralism: a monograph]*. Uzhhorod: RIK-U [in Ukrainian].

9. Fedorenko V.L. (2016). *Konstytsiynne pravo Ukrainy: Pidruchnyk [Constitutional Law of Ukraine: Textbook]* Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K [in Ukrainian].

10. Nesterovych V.F. (2018). *Election Law of Ukraine: Textbook [Vyborche pravo Ukrainy: Pidruchnyk]*. Kyiv: Lira-K Publishing House. [in Ukrainian].

11. Nesterovych V.F. (2018) Zmist ta struktura sub'yektyvnoho vyborchoho prava v Ukraini [Content and structure of subjective suffrage in Ukraine]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav – Bulletin of Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 3, 163-169 [in Ukrainian].

12. Nesterovych V.F. (2020) *Vyborcha kampaniya: Slovyk slenhovых terminiv ta vyr-aziv [Election Campaign: Dictionary of slang*

terms and expressions]. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K. [in Ukrainian].

13. Nesterovych V.F. (2020) Hromadyanstvo yak odna z klyuchovykh vymoh dlya nabuttya ta realizatsiyi sub'yektyvnoho vyborchoho prava [Citizenship as one of the key requirements for the acquisition and exercise of subjective suffrage]. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnya – Expert: paradigms of legal sciences and public administration*, 1, 64-83. [in Ukrainian].

14. Nesterovych V.F. (2020) Konstytutsiynny status opozytsiyi ta vydy yiyi uchasti u vyborakh [Constitutional status of the opposition and types of its participation in elections]. *Naukovyy visnyk Natsional'noyi akademiyi vnutrishnykh sprav – Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 2, 75-85.

15. Vyborchyy kodeks Ukrayiny vid 19 hrudnya 2019 roku № 396-IX [Electoral Code of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

16. Kamyu A. (1990) *Buntuyushchiy chelovek. Filosofiya. Politika. Iskusstvo* [Rebellious man. Philosophy. Politics. Art]: Per. s frants. I. Volevich. M.: Politizdat. [in Russian].

17. Code of Good Practice in Electoral Matters: Guidelines and Explanatory Report (CDL-AD(2002)23): adopted by the Venice Commission at its 52nd session (Venice, 18-19 October 2002) [English edition]. Strasburg, 2002. 30 p. [in English]

18. Constitution of Brazil 1988 (rev. 2017). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Brazil_2017?lang=en. [in English]

19. Avtonomov A.S., Vedeneyev YU.A., Lugovoy V.V. (2003) *Sravnitel'noye izbiratel'noye pravo: Uch. posobiye* [Comparative suffrage: Textbook]. M.: Izd-vo NORMA. [in Russian].

20. Public Official Election Act. *Statutes of the Republic of Korea*. URL: https://elaw.klri.re.kr/eng_service/lawView.do?hseq=53845&lang=ENG. [in English]

21. Sanderson, W. C., & Scherbov, S. (2007). A near electoral majority of pensioners: Prospects and policies. *Population and development review*, 33(3), 543-554. [in English]

22. Constitution of Italy 1947 (rev. 2020). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Italy_2020?lang=en [in English]

23. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny vid 16 sichnya 2003 roku № 435-IV [Civil Code of Ukraine of January 16, 2003 № 435-IV]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo. [in Ukrainian].

24. Constitution of Philippines 1987. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Philippines_1987?lang=en. [in English].

25. Constitution of Malta 1964 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Malta_2016?lang=en. [in English].

26. Constitution of Estonia 1992 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Estonia_2015?lang=en. [in English].

27. Convention on the Participation of Foreigners in Public Life at Local Level. *Council of Europe*. URL: <https://rm.coe.int/168007bd26>. [in English].

28. Chart of signatures and ratifications of Treaty 144. *Council of Europe*. URL: <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treaty-num=144>. [in English].

29. Pro status deputata Verkhovnoyi Rady Avtonomnoyi Respubliky Krym vid 22 hrudnya 2006 roku № 533-V [On the status of a deputy of the Verkhovna Rada of the Autonomous Republic of Crimea of December 22, 2006 № 533-V]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo. [in Ukrainian].

30. Pro hromadyanstvo Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 18 sichnya 2001 roku № 2235-III [On the Citizenship of Ukraine: Law of Ukraine of January 18, 2001 No. 2235-III] *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin*

of Verkhovna Rada of Ukraine. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

31. Rishennya Yevropeys'koho sudu z prav lyudyny vid 19 zhovtnya 2004 roku u spravi «Mel'nychenko proty Ukrainy» [Judgment of the European Court of Human Rights of 19 October 2004 in Melnychenko v. Ukraine]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine*. [in Ukrainian].

32. Pro mistsevi vybory: Zakon Ukrainy vid 14 lypnya 2015 roku № 595-VIII [On local elections: Law of Ukraine of July 14, 2015 № 595-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

33. Constitution of Bahrain 2002 (rev. 2017). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bahrain_2017?lang=en. [in English]

34. Case of Podkolzina v. Latvia (Application no. 46726/99): Judgment of the European Court of Human Rights of 9 April 2002. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Podkolzina%20v.%20Latvia%22%5D%2C%5C%22documentcollectionid%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%22%5C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-60417%22%5D%7D>. [in English].

35. Constitution of Belarus 1994 (rev. 2004). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Belarus_2004?lang=en. [in English]

36. Constitution of Venezuela (Bolivarian Republic of) 1999 (rev. 2009). *Constitute Project*. URL: <https://bit.ly/2k17trV>. [in English].

37. O vyborakh v Respublyke Kazakhstan: Konstytutsyonnyy zakon Respublyky Kazakhstan ot 28 sentyabrya 1995 hoda № 2464 [On elections in the Republic of Kazakhstan: Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan of 28 September 1995 № 2464]. *Tsentral'naya yzbyratel'naya komysyya Respublyky Kazakhstan – Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan*. URL: <https://www.election.gov.kz/rus/normativno-pravovaya-baza-vyborov/zakon-respubliki-kazakhstan/zakon-o-vyborakh-v-respublike-kazakhstan.php>. [in Russian].

38. Case of Scoppola v. Italy (No. 3) (Application no. 126/05): Judgment of the European Court of Human Rights of 22 May 2012. *HUDOC*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Scoppola%20v.%20Italy%20\(N%203\)%22%5D%2C%5C%22documentcollectionid%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%22%5C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-111044%22%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Scoppola%20v.%20Italy%20(N%203)%22%5D%2C%5C%22documentcollectionid%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%22%5C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-111044%22%5D%7D). [in English].

39. Abolition of restrictions on the right to vote: Resolution 1459 (2005). *Parliamentary Assembly*. URL: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17364&lang=en>. [in English].

40. Mizhnarodnyy pakt pro hromadyans'ki ta politychni prava 1966 roku. Verkhovna Rada Ukrainy [International Covenant on Civil and Political Rights]. *Verkhovna Rada of Ukraine*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043/conv#Text.

41. Sauvé v Canada (Chief Electoral Officer): Judgment of Supreme Court of Canada [2002] 3 SCR 519. *Supreme Court of Canada*. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2010/index.do>. [in English].

42. Case of August and Another v Electoral Commission and Others: CCT8/99 [1999] ZACC 3. *Constitutional Court of South Africa*. URL: [https://collections.concourt.org.za/bitstream/handle/20.500.12144/2071/Full%20judgment%20\(298%20Kb\)-1989.pdf?sequence=2&isAllowed=y](https://collections.concourt.org.za/bitstream/handle/20.500.12144/2071/Full%20judgment%20(298%20Kb)-1989.pdf?sequence=2&isAllowed=y). [in English].

43. Case of Hirst v. The United Kingdom (No. 2) (Application no. 74025/01): Judgment of the European Court of Human Rights of 6 October 2005. *HUDOC*. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Hirst%20v.%20the%20United%20Kingdom%20\(N%202\)%22%5D%2C%5C%22documentcollectionid%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%22%5C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-70442%22%5D%7D](https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Hirst%20v.%20the%20United%20Kingdom%20(N%202)%22%5D%2C%5C%22documentcollectionid%22%3A%5B%5C%22GRANDCHAMBER%22%5C%22CHAMBER%22%5D%2C%5C%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-70442%22%5D%7D). [in English].

44. Case of Greens and M.T. v. the United Kingdom (Applications nos. 60041/08 and 60054/08): Judgment of the European Court of Human Rights of 23 November 2010. *HUDOC*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%5B%5C%22Greens%20and%20M.T.%20v.%20the%20United%20Kingdom%22%5D%2C%5C%22documentcol>

lectionid2»: [«GRANDCHAMBER», »CHAMBER», »itemid»: [«001-101853»]]. [in English].

45. Case of Firth and Others v. the United Kingdom (Applications nos. 47784/09, 47806/09, 47812/09, 47818/09, 47829/09, 49001/09, 49007/09, 49018/09, 49033/09 and 49036/09): Judgment of the European Court of Human Rights of 23 November 2010. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%22Firth%20and%20Others%20v.%20the%20United%20Kingdom%22%2C%22documentcollectionid2%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-146101%22%7D>. [in English].

46. Case of McHugh and Others v. the United Kingdom (Application no. 51987/08 and 1,014 others): Judgment of the European Court of Human Rights of 10 February 2015. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%2251987%2F08%22%2C%22itemid%22%3A%22001-151005%22%7D>. [in English].

47. Case of Frodl v. Austria (Application no. 20201/04): Judgment of the European Court of Human Rights of 8 April 2010. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%22Frodl%20v.%20Austria%22%2C%22documentcollectionid2%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-98132%22%7D>. [in English].

48. Case of Söyler v. Turkey (Application no. 29411/07): Judgment of the European Court of Human Rights of 17 September 2013. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%22Soyler%20v.%20Turkey%22%2C%22documentcollectionid2%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-126350%22%7D>. [in English].

49. Case of Murat Vural v. Turkey (Application no. 9540/07): Judgment of the European Court of Human Rights of 21 October 2014. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%22Murat%20Vural%20v.%20Turkey%22%2C%22documentcollectionid2%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-147284%22%7D>. [in English].

50. Case of Anchugov and Gladkov v. Russia (Applications nos. 11157/04 and 15162/05): Judgment of the European Court of Human Rights of 4 July 2013. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/>

eng#%7B%22fulltext%22%3A%22Anchugov%20and%20Gladkov%20v.%20Russia%22%2C%22documentcollectionid2%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-122260%22%7D. [in English].

51. Case of Kulinski and Sabev v. Bulgaria (Application no. 63849/09): Judgment of the European Court of Human Rights of 21 July 2016. HUDOC. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22%3A%22Kulinski%20and%20Sabev%20v.%20Bulgaria%22%2C%22documentcollectionid2%22%3A%22GRANDCHAMBER%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22%3A%22001-164959%22%7D>. [in English].

52. Rishennya Konstytutsiynoho Sudu Ukrayiny vid 26 lyutoho 1998 roku № 1-rp/98 u spravi pro vybory narodnykh deputativ Ukrayiny [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine of 26 February 1998 № 1-rp/98 in the case of the election of People's Deputies of Ukraine]. *Ofitsiynyy visnyk Ukrayiny – Official Gazette of Ukraine*. [in Ukrainian].

53. Pro vybory Prezydenta Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 5 lypnya 1991 roku № 1297-XII [On the election of the President of Ukraine: Law of Ukraine of July 5, 1991 № 1297-XII]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

54. Pro vybory Prezydenta Ukrayiny: Zakon Ukrayiny vid 5 bereznia 1999 roku № 474-XIV [On the election of the President of Ukraine: Law of Ukraine of March 5, 1999 № 474-XIV]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

55. Pro vnesennya zmin do Zakonu Ukrayiny «Pro vybory Prezydenta Ukrayiny» ta deyakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrayiny shchodo tekhniko-yurydychnoho vdoskonalennya vyborchoho protsesu: Zakonu Ukrayiny vid 13 bereznia 2014 roku № 879-VII [On Amendments to the Law of Ukraine «On Elections of the President of Ukraine» and Certain Other Legislative Acts of Ukraine Concerning Technical and Legal Improvement of the Electoral Process: Law of Ukraine of March 13, 2014 № 879-VII]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of*

Verkhovna Rada of Ukraine. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

56. Constitution of Antigua and Barbuda 1981. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Antigua_and_Barbuda_1981?lang=en. [in English].

57. Constitution of South Sudan 2011 (rev. 2013). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/South_Sudan_2013?lang=en. [in English].

58. Constitution of Sudan 2019. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Sudan_2019?lang=en. [in English].

59. Constitution of Senegal 2001 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Senegal_2016?lang=en. [in English].

60. Constitution of Nigeria 1999 (rev. 2011). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Nigeria_2011?lang=en. [in English].

61. Constitution of Egypt 2014 (rev. 2019). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Egypt_2019?lang=en. [in English].

62. Constitution of Thailand 2017. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Thailand_2017?lang=en. [in English].

63. Constitution of Oman 1996 (rev. 2011). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Oman_2011?lang=en. [in English].

64. Constitution of Turkey 1982 (rev. 2017). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkey_2017?lang=en. [in English].

65. Constitution of Angola 2010. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Angola_2010?lang=en. [in English].

66. Constitution of Nicaragua 1987 (rev. 2014). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Nicaragua_2014?lang=en. [in English].

67. Constitution of Dominican Republic 2015. *Constitute Project*. URL: www.consti-

[tuteproject.org/constitution/Dominican_Republic_2015?lang=en](http://www.constituteproject.org/constitution/Dominican_Republic_2015?lang=en). [in English].

68. Constitution of Chad 2018. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Chad_2018?lang=en. [in English].

69. Electoral Code of the Republic of Armenia (amended as of 30 June 2016). *Legislationline*. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6201/file/Armenia_Electoral_Code_as%20of%2030June2016.pdf. [in English].

70. Constitution of Pakistan 1973 (re-inst. 2002, rev. 2018). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Pakistan_2018?lang=en. [in English].

71. Constitution of Iceland 1944 (rev. 2013). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Iceland_2013?lang=en. [in English].

72. Constitution of Ecuador 2008 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Ecuador_2015?lang=en. [in English].

73. Pro sudoustryi i status suddiv: Zakonu Ukrayiny vid 2 chervnya 2016 roku № 1402-VIII [On the Judiciary and the Status of Judges: Law of Ukraine of June 2, 2016 № 1402-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

74. Constitution of Singapore 1963 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Singapore_2016?lang=en. [in English].

75. Pro zasudzhennya komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsyst-s'koho) totalitarnykh rezhymiv v Ukrayini ta zaboronu propahandy yikhnoyi symvoliky: Zakon Ukrayiny vid 9 kvitnya 2015 roku № 317-VIII [Pro zasudzhennya komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsyst-s'koho) totalitarnykh rezhymiv v Ukrayini ta zaboronu propahandy yikhnoyi symvoliky: Zakon Ukrayiny vid 9 kvitnya 2015 roku № 317-VIII]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

76. Constitution of Benin 1990. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Benin_1990?lang=en. [in English].
77. Constitution of Guinea 2010. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Guinea_2010.pdf. [in English].
78. Constitution of Congo (Republic of the) 2015. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Congo_2015?lang=en. [in English].
79. Constitution of Central African Republic 2016. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Central_African_Republic_2016?lang=en. [in English].
80. Constitution of Bosnia and Herzegovina 1995 (rev. 2009). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Bosnia_Herzegovina_2009?lang=en. [in English].
81. Zarubezhnoye izbiratel'noye pravo: Uchebnoye posobiye [Foreign electoral law: a textbook] (2003). M.: Izdatel'stvo NORMA. [in Russian].
82. Vasenin V. (2018) Normativno-pravovyye ogranicheniya severoamerikanskogo izbiratelya do XX v. [Regulatory restrictions of the North American voter up to the XX century] *Istoricheskiy zhurnal: nauchnyye issledovaniya – Historical journal: scientific research*, 6, 131-150.
83. Municipal Corporations Act 1867 (31 Victoriae 1867 No 24). *New Zealand Acts As Enacted*. URL: http://www.nzlii.org/nz/legis/hist_act/mca186731v1867n24381. [in English].
84. Representation of the People Act, 1918. *UK Parliament*. URL: www.parliament.uk/globalassets/documents/upload/1918-rep-people-act.pdf. [in English].
85. Johnston, N. (2013). The History of the parliamentary Franchise. *Economic Indicators*, 5, 13. 61 p. [in English].
86. Constitution of Myanmar 2008 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Myanmar_2015?lang=en. [in English].
87. Constitution of Haiti 1987 (rev. 2012). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Haiti_2012?lang=en. [in English].
88. Constitution of Barbados 1966 (rev. 2007). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Barbados_2007?lang=en. [in English].
89. Constitution of Belize 1981 (rev. 2011). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Belize_2011?lang=en. [in English].
90. Constitution of Argentina 1853 (reinst. 1983, rev. 1994). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Argentina_1994?lang=en. [in English].
91. Constitution of Liberia 1986. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Liberia_1986?lang=en. [in English].
92. Strashun B.A. (2005) *Konstitutsionnoye (gosudarstvennoye) pravo zarubezhnykh stran. Obshchaya chast': Uchebnik dlya vuzov [Constitutional (state) law of foreign countries. General part: Textbook for universities]*. M.: Norma. [in Russian].
93. A house divided: the South African elections of April 1994. Published by the Department of the Parliamentary Library, 1994. 40 p. [in English].
94. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination: Adopted and opened for signature and ratification by General Assembly resolution 2106 (XX) of 21 December 1965. *The Office of the High Commissioner for Human Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cerd.aspx>. [in English].
95. The Committee on the Elimination of Racial Discrimination. *The Office of the High Commissioner for Human Rights*. URL: <https://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CERD/Pages/CERDIndex.aspx>. [in English].
96. Code of Good Practice in the field of Political Parties (CDL-AD(2009)021-e): adopted by the Venice Commission at its 77th

Plenary Session (Venice, 12-13 December 2008) and Explanatory Report adopted by the Venice Commission at its 78th Plenary Session (Venice, 13-14 March 2009) [English edition]. Strasburg, 2009. 30 p. [in English].

97. The Saeima Election Law of 6 June 1995. *Latvijas Republikas Saeima*. URL: <https://www.saeima.lv/en/about-saeima/saeimas-velesanas-1/saeimas-velesanu-likumus-1>. [in English].

98. Resheniye Konstitutsionnogo Suda Latvii ot 30 avgusta 2000 goda № 2000-03-01 [Decision of the Constitutional Court of Latvia of 30 August 2000 No. 2000-03-01]. *Konstitutsionny sud Latviyskoy Respubliki – Constitutional Court of the Republic of Latvia*. URL: <https://www.satv.tiesa.gov.lv/wp-content/uploads/2018/06/2000-03-01.pdf>. [in Russian].

99. Case of Ždanoka v. Latvia (Application no. 58278/00): Judgment of the European Court of Human Rights of 16 March 2006. HUDOC. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«fulltext»:\[«Ždanoka%20v.%20Latvia»\],»documentcollectionid2»:\[«GRANDCHAMBER»,»CHAMBER»\],»itemid»:\[«001-72794»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{«fulltext»:[«Ždanoka%20v.%20Latvia»],»documentcollectionid2»:[«GRANDCHAMBER»,»CHAMBER»],»itemid»:[«001-72794»]}). [in English].

100. Constitution of Cyprus 1960 (rev. 2013). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cyprus_2013?lang=en. [in English].

101. Constitution of Algeria 1989 (reinst. 1996, rev. 2016). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Algeria_2016?lang=en. [in English].

102. Pro ochyshchennya vlady: Zakonu Ukrainy vid 16 veresnya 2014 roku № 1682-VII [On the cleansing of power: the Law of Ukraine of September 16, 2014 № 1682-VII]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: Parlam. vyd-vo [in Ukrainian].

103. Constitution of Maldives 2008. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Maldives_2008?lang=en. [in English].

104. Bogaards, M. (2019). Formal and informal consociational institutions: A compar-

ison of the national pact and the Taif agreement in Lebanon. *Nationalism and Ethnic Politics*, 25(1), 27-42. [in English].

105. Constitution of Iran (Islamic Republic of) 1979 (rev. 1989). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Iran_1989?lang=en. [in English].

106. Constitution of Azerbaijan 1995 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Azerbaijan_2016?lang=en. [in English].

107. Constitution of Jordan 1952 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Jordan_2016?lang=en. [in English].

108. Constitution of Honduras 1982 (rev. 2013). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Honduras_2013?lang=en. [in English].

109. Constitution of Brunei Darussalam 1959 (rev. 2006). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Brunei_2006?lang=en. [in English].

110. Constitution of Gambia (The) 1996 (rev. 2018). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Gambia_2018?lang=en. [in English].

111. Constitution of Ghana 1992 (rev. 1996). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Ghana_1996?lang=en. [in English].

112. Constitution of Grenada 1973 (reinst. 1991, rev. 1992). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Grenada_1992?lang=en. [in English].

113. Constitution of Dominica 1978 (rev. 2014). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Dominica_2014?lang=en. [in English].

114. Constitution of Jordan 1952 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Jordan_2016?lang=en. [in English].

115. Constitution of Kenya 2010. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Kenya_2010?lang=en. [in English].

116. Constitution of Mauritius 1968 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Mauritius_2016?lang=en. [in English].
117. Constitution of Malawi 1994 (rev. 2017). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Malawi_2017?lang=en.
118. Constitution of Malaysia 1957 (rev. 2007). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Malaysia_2007?lang=en. [in English].
119. Constitution of Nauru 1968 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Nauru_2015?lang=en. [in English].
120. Constitution of Saint Vincent and the Grenadines 1979. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/St_Vincent_and_the_Grenadines_1979?lang=en. [in English].
121. Constitution of Saint Lucia 1978. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/St_Lucia_1978?lang=en. [in English].
122. Constitution of Solomon Islands 1978 (rev. 2018). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Solomon_Islands_2018?lang=en. [in English].
123. Constitution of Trinidad and Tobago 1976 (rev. 2007). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Trinidad_and_Tobago_2007?lang=en. [in English].
124. Constitution of Tuvalu 1986 (rev. 2010). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Tuvalu_2010?lang=en. [in English].
125. Constitution of Uganda 1995 (rev. 2017). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Uganda_2017?lang=en. [in English].
126. Constitution of Fiji 2013. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Fiji_2013?lang=en. [in English].
127. Constitution of Sri Lanka 1978 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Sri_Lanka_2015?lang=en. [in English].
128. Constitution of Jamaica 1962 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Jamaica_2015?lang=en. [in English].
129. Constitution of Botswana 1966 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Botswana_2016?lang=en. [in English].
130. Constitution of Zambia 1991 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Zambia_2016?lang=en. [in English].
131. Constitution of Cape Verde 1980 (rev. 1992). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cape_Verde_1992?lang=en. [in English].
132. Constitution of Morocco 2011. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Morocco_2011?lang=en. [in English].
133. Constitution of Finland 1999 (rev. 2011). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Finland_2011?lang=en. [in English].
134. Constitution of France 1958 (rev. 2008). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/France_2008?lang=en. [in English].
135. Constitution of Bangladesh 1972 (reinst. 1986, rev. 2014). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Bangladesh_2014?lang=en. [in English].
136. Constitution of Indonesia 1945 (reinst. 1959, rev. 2002). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Indonesia_2002?lang=en. [in English].
137. Constitution of Costa Rica 1949 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Costa_Rica_2015?lang=en. [in English].
138. Constitution of Mexico 1917 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Mexico_2015?lang=en. [in English].
139. Constitution of Cuba 2019. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Cuba_2019?lang=en. [in English].

project.org/constitution/Cuba_2019?lang=en. [in English].

140. Constitution of Afghanistan 2004. *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Afghanistan_2004?lang=en. [in English].

141. Constitution of Gabon 1991 (rev. 2011). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Gabon_2011?lang=en. [in English].

142. Constitution of Georgia 1995 (rev. 2018). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Georgia_2018?lang=en. [in English].

143. Constitution of Djibouti 1992 (rev. 2010). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Djibouti_2010?lang=en. [in English].

144. Constitution of Latvia 1922 (reinst. 1991, rev. 2016). *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Latvia_2016?lang=en. [in English].

145. Constitution of Armenia 1995 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Armenia_2015?lang=en. [in English].

146. Constitution of Turkmenistan 2008 (rev. 2016). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Turkmenistan_2016?lang=en. [in English].

147. Constitution of Bulgaria 1991 (rev. 2015). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Bulgaria_2015?lang=en. [in English].

148. Constitution of Greece 1975 (rev. 2008). *Constitute Project*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/Greece_2008?lang=en. [in English].

149. Constitution of Côte d'Ivoire 2016. *Constitute Project*. URL: www.constituteproject.org/constitution/Cote_DIvoire_2016?lang=en. [in English].

УДК 340.12:342.737

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-166-178](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-166-178)

Комнатний Сергій Олександрович,

кандидат педагогічних наук, Національна академія внутрішніх справ, Солом'янська площа, 1, Київ, 03035 email: komnatniy@ukr.net, телефон: +380952802480, <https://orcid.org/0000-0002-2124-2047>

ЗВ'ЯЗОК СВІТОГЛЯДНИХ ОЧІКУВАНЬ ГРОМАДЯН ІЗ ЖИТЛОВОЮ ПОЛІТИКОЮ ДЕРЖАВИ

Анотація. Розвиток світоглядних очікувань громадян – це закономірні, впорядковані та невідворотні зміни сприйняття суб'єктом його права на об'єкт через тенденцію постійних суспільних трансформацій.

Світоглядні очікування громадян щодо реалізації їхнього права на житло поєднують теорію природи речей, філософію цінностей і теорію форм буття як феноменологічні концепції права і складаються із правосвідомості кожного індивіда зокрема і суспільства загалом.

Під час проведення аналізу досліджень світоглядних очікувань громадян з будь-якою політикою держави, в тому числі житловою, слід враховувати природну дуалістичність кожної людини, яка вимагає комплексного підходу до проблеми функціонування взаємозалежних чинників, а саме: соціум, система правових норм, особистість, внутрішнє сприйняття людиною дійсних норм і реальних дій суб'єктів відповідних норм регулювання.

У сучасних умовах світосприйняття і праворозуміння в українському суспільстві проходить процес трансформації від системи соціалістичного сприйняття взаємних зобов'язань до демократичних принципів розвитку сприйняття політики з урахуванням євроінтеграційного курсу держави, а отже, перебуває на трансформаційному етапі.

Недостатня забезпеченість населення житлом традиційно є потенційним потужним джерелом невдоволення громадян, що мешкають у пострадянських країнах. Значною мірою це пояснюється спадщиною радянської системи, коли держава надавала сім'ям житло на основі неринкових принципів. Інша причина – традиційна нестача житла в радянську епоху. Так чи інакше, ситуація з доступністю житла залишається гострим політичним питанням.

Люди, незадоволені своєю житловою ситуацією, схильні критично ставитися до уряду країни, тоді як власники будинків і квартир більш лояльні до уряду. Серед потенційних джерел нестабільності у пострадянській Євразії дослідники традиційно приділяють більше уваги загальним економічним проблемам і політичним конфліктам, однак напруженість, створювана невіршеним квартирним питанням, є тривалим викликом, ігнорувати який небезпечно.

Патерналістські сподівання значної частини населення України (як і всього пострадянського простору) на визначальну роль держави у забезпеченні громадян

житлом зберігаються й досі. До певної міри такі настрої підтримує і соціальна спрямованість чинної Конституції України, ухваленої 1996 року як політичний компроміс. Тим не менше, норми Основного Закону є нормами прямої дії.

Чи створює держава такі умови на практиці – можна запитати у сімей, які десятиліттями, майже без просування перебувають у чергах для забезпечення житлом у місцевих органах влади.

Ключові слова. Житлова політика, житлові умови, світоглядні очікування, житлове забезпечення, житлові програми, іпотечний кредит, орендне житло, державна підтримка.

Serhii Oleksandrovych Komnatnyi,

Candidate of Pedagogical Sciences, National Academy of Internal Affairs, , Solomianska Square, 1, Kyiv, 03035 email: komnatnyi@ukr.net, phone: +380952802480, <https://orcid.org/0000-0002-2124-2047>

CONNECTION OF THE WORLDVIEW EXPECTATIONS OF CITIZENS TO THE HOUSING POLICY OF THE STATE

Abstract. The development of worldview expectations of citizens is a natural, orderly and inevitable changes in the perception of the subject, to have the right to the object, due to the tendency of constant social transformations.

The worldview expectations of citizens for the realization of their right to housing combine the theory of the nature of things, the philosophy of values and the theory of forms of being as phenomenological concepts of law and consist of the legal consciousness of each individual separately and society as a whole.

When analysing studies of the worldview expectations of citizens with any state policy, including housing, one should consider the natural duality of each person, which requires an integrated approach to considering the problem of the functioning of interrelated factors, namely: society, the system of legal norms, personality, human internal perception of real and the actual actions of the subjects of the relevant regulations.

In modern conditions, the worldview and legal thinking in Ukrainian society is undergoing a process of transformation from a system of socialist perception of mutual obligations to democratic principles of the development of political perception, considering the European integration course of the country, therefore, it is at a transformational stage.

Insufficient housing has traditionally been a powerful potential source of dissatisfaction for citizens living in post-Soviet countries. This is largely due to the legacy of the Soviet system when the state provided housing to families based on non-market principles. Another reason is the traditional shortage of housing in the Soviet era. One way or another, the housing affordability situation remains a pressing political issue.

People who are dissatisfied with their housing situation are more likely to be critical of the country's government, while home and apartment owners are more susceptible to government support. Among the potential sources of instability in post-Soviet Eurasia, researchers have traditionally paid much more attention to general economic problems and political conflicts. However, the tension created by the unresolved housing issue is a long-term challenge, which is dangerous to ignore.

The paternalistic hopes of a large part of the population of Ukraine (as well as the entire post-Soviet space) for the decisive role of the state in providing citizens with housing are still preserved. To some extent, such sentiments are supported by the social orientation of the current Constitution of Ukraine, adopted in this form in 1996 as a political compromise. Nevertheless, the norms of the Basic Law are the norms of direct action.

Whether the state creates such conditions in practice can be asked of families who for decades have been almost without advancing in the queues for housing in local authorities.

Keywords. Housing policy, housing conditions, worldview expectations, housing, housing programs, mortgage loan, rental housing, government support.

Постановка проблеми. Незважаючи на високий відсоток (понад 90%) житлового фонду, який перебуває у приватній власності громадян України, рівень забезпеченості житлом залишається на невисокому рівні (менше 25 квадратних метрів на одного громадянина). Також сприйняття права на житло, а саме зобов'язання держави в забезпеченні такого права, глибоко вкорінене у свідомість значної частини суспільства через десятиріччя реалізації радянської системи житлової політики. З метою напрацювання нової стратегії державної житлової політики постає необхідність у дослідженні світоглядних очікувань українців щодо житлової політики держави.

Аналіз останніх публікацій. Проблеми психологічного сприйняття права на житло і забезпеченості житловими умовами в останні роки досліджують низка науковців, зокрема Віктор Шишкін, Елла Лібанова, Олександр Непомнящий, Ганна Христова та інші. Дослідження у сфері житлової політики проводять низка вітчизняних і міжнародних організацій. Одним з останніх досліджень світоглядних очікувань громадян від житлової політики держави було проведене спільно Державним фондом сприяння молодіжному житловому будівництву і Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи.

Мета статті – дослідити настрої громадян та їхні сподівання від реалізації державної житлової політики. Визначити взаємозв'язок між сподіваннями громадян та реальними діями держави в частині забезпечення права на житло, виявити наявність патерналістичних настроїв в суспільстві. За результатами дослідження, запропонувати напрями модернізації державної житлової політики з врахуванням настроїв в суспільстві.

Виклад основного матеріалу. Формалізованою і, по суті, загальноприйнятою є така дефініція правосвідомості – це вид (форма) суспільної свідомості, що охоплює сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій і концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують ставлення людини, суспільних груп і суспільства загалом до чинного чи бажаного права, форм і методів правового регулювання [1].

Метою одного з останніх досліджень, проведеного Державним фондом сприяння житловому будівництву спільно з Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, є вивчення і узагальнення думок українців щодо їх очікувань від житлової політики держави [2].

Відсоток тих, хто повністю або скоріше задоволений своїми житловими умовами, становить 64,7% (рис.1).

Попри те, що більшість так чи інакше задоволена своїми житловими умовами, лише 16,4% респондентів зазначили, що не бажають або не мають потреби їх покращувати. Можна виділити чотири напрямки можливого покращення житлових умов для опитаних: 34,3% хотіли б зробити ремонт у житлі, в якому вони зараз проживають; 27,9% хотіли б переїхати в окреме житло; 25,7% – менше платити за своє житло; 25,3% потребують більшого за площею житла (з більшою кількістю кімнат) (рис.2).

Не бажають покращувати свої житлові умови лише респонденти, які повністю ними задоволені: серед цієї категорії 83,2% не хочуть або не мають потреби покращувати свої житлові умови. Серед респондентів, які швидше задоволені житловими умовами, більшість (55,1%) хотіли б зробити ремонт у тому житлі, у якому зараз мешкають. Серед респондентів, які швидше задоволені житловими умовами, основні напрямки їхнього покращення – переїзд у більше за площею житло (39%) і переїзд до окремого житла (33,6%). Серед респондентів, повністю незадоволених своїми житловими умовами, спостерігаються схожі тенденції: більшість опитаних у цій категорії (64,3%) бажають переїхати до окремого житла, а 49,1% опитаних хотіли би переїхати у більше за площею житло (рис.3).

Рівень задоволеності житловими умовами суттєво різниться у респондентів, які мешкають у власному житлі, й у тих, хто проживає в орендованому житлі. Серед тих, хто проживає у власному житлі, відсоток повністю або швидше задоволених житловими умовами складає 73,3%. Серед тих, хто проживає в орендованому житлі, цей показник становить 9,5% (рис.4).

Понад половина опитаних (52%) надали би перевагу проживанню в окремому будинку, якби у них був такий вибір (рис.5).

Серед труднощів, пов'язаних з належними житловими умовами, на перший план виходять: відтермінування народження дитини/дітей (цю проблему відзначили 32% опитаних), проблеми з фізичним і психологічним здоров'ям (31,3%), невпевненість у завтрашньому дні (26,5%), відсутність особистого простору (22,7%) (рис.6).

При цьому 47,3% опитаних заявили, що не вбачають можливим придбати житло без підтримки держави чи/або доступного іпотечного кредиту у найближчі 10 років. На незважених даних цей відсоток є ще вищим – 63,7%, такий результат пов'язаний з тим, що в результаті зважування зросла частка власників житла, для яких придбання власного житла не є актуальним: 1,8% на незважених даних і 26,1% на зважених даних (рис.7).

Близько третини опитаних респондентів хотіли б отримати від держави допомогу у вирішенні житлових проблем: 21,2% відповіли ствердно на це запитання, ще 13,4% хотіли б отримати допомогу / взяти участь у державних житлових програмах, але нічого не знають про такі можливості. 28,6% опитаних хотіли б отримати допомогу від держави, але не підпадають під критерії чинних житлових програм (рис.8).

Більшість опитаних (76%) вважає, що житлова політика України не відповідає потребам громадян (рис.9).

Це питання слід розглядати крізь призму патерналістських настроїв населення. Найвищий відсоток тих, хто вважає, що державна політика України не відповідає потребам громадян, спостерігається серед респондентів,

переконаних, що забезпечення житлом громадян є відповідальністю держави (88,4%). Для порівняння: серед тих, хто переконаний, що забезпечення житлом – це відповідальність самих громадян, цей відсоток складає 18,2%. У цій категорії 23,6% переконані, що державна політика України відповідає потребам громадян (рис.10).

На думку більшості опитаних (63,6%), для забезпечення громадян України житлом держава повинна у першу чергу надавати кредити на придбання житла під низьку відсоткову ставку. Розподіл відповідей на це запитання вселяє оптимізм, адже такі результати свідчать про незначну поширеність патерналістських настроїв серед громадян України: лише 9,2% опитаних вважають першочерговим завданням держави у сфері житлової політики надання житла у власність безкоштовно (рис.11).

В очікуваннях респондентів щодо державної житлової політики не спостерігається суттєвих відмінностей між чоловіками і жінками, але простежуються відмінності за віком. Усі респонденти, які вважають, що держава не повинна забезпечувати громадян житлом, належать до вікової групи 18-29 років: у межах цієї вікової групи частка респондентів, які поділяють таку думку, складає 15,4%. При цьому частка респондентів, які вважають, що держава повинна надавати громадянам орендне житло за доступними цінами, найвища у віковій групі 50-59 років, а серед респондентів у віці 18-39 років взагалі ніхто не обрав цю альтернативу (рис.12).

Це відкриває перспективи для реформування й удосконалення державної житлової політики в Україні, адже українці готові покращувати свої житлові умови власними силами – за допомогою держави. 69,5% опитаних

вважають, що забезпечення громадян України житлом – частково відповідальність держави, а частково самих громадян (рис.13).

Серед опитаних, які вважають, що держава повинна брати участь у забезпеченні громадян житлом (повністю або частково), більшість зазначає, що держава насамперед має надавати кредити на покупку житла під низьку відсоткову ставку: 53,1% серед тих, хто вважає, що забезпечення житлом – це повністю відповідальність держави, і 67,7% серед тих, хто вважає, що держава відповідає за це частково.

Також серед тих, хто вважає, що держава повністю відповідає за забезпечення громадян житлом, суттєво вищий порівняно з іншими опитаними відсоток переконаних у тому, що держава насамперед має надавати житло у власність безкоштовно (30,2%) (рис.14).

Висновки. До відповідей респондентів, зібраних у цьому дослідженні, була застосована процедура статистичного зважування. Статистичні ваги розраховано на основі зовнішньої інформації, у якості якої використано дані репрезентативного всеукраїнського Обстеження умов життя домогосподарств [3]. У результаті суттєво підвищено репрезентативність результатів дослідження «Зв'язок світоглядних очікувань українців з житловою політикою держави». Усі висновки базуються на зважених даних. Загалом респонденти добре поінформовані щодо державної житлової політики: 62% зазначають, що знайомі з житловою політикою України й володіють інформацією щодо чинних житлових програм. Високий рівень поінформованості може бути пов'язаний з передпредставленням у вибірці осіб, незадоволених своїми житловими умовами. Тобто тих, хто цікавиться державними

житловими програмами, адже для них це питання є актуальним. При цьому більшість опитаних оцінюють державну житлову політику критично: 76% вважають, що житлова політика України не відповідає потребам громадян.

На думку більшості опитаних (63,6%), для забезпечення громадян України житлом держава повинна насамперед надавати кредити на придбання житла під низьку відсоткову ставку. Тут варто відзначити незначну поширеність патерналістських настроїв серед населення України: лише 9,2% опитаних вважають першочерговим завданням держави у сфері житлової політики надання житла у власність безкоштовно. При цьому понад 7% вважають пріоритетним напрямом надання орендного житла на пільгових засадах.

Серед тих, хто мешкає в орендованому житлі, – вкрай низький відсоток задоволених житловими умовами. Респонденти очікують державної допомоги у першу чергу у придбанні власного житла. Довгострокове проживання в орендованому житлі не вважається прийнятним, таке житло розглядається лише як тимчасовий варіант.

Щоб вести мову про можливу імплементацію доступного орендованого житла у державну житлову політику, потрібні окремі дослідження з цього питання, спрямовані на вивчення причин ставлення до проживання в орендованому житлі. За результатами цього дослідження основною причиною, яка стримує опитаних від оренди, є небажання жити в чужому житлі. До прикладу, частка тих, хто боїться наштовхнутися на шахраїв, переймається через спонтанне виселення чи не хоче підлаштовуватися під умови орендодавця, є значно нижчою. Тут може йтися про певний психологічний бар'єр або глибоко вкорінений

стереотип щодо того, що житло має обов'язково перебувати у приватній власності. Подальші дослідження зможуть дати відповідь на це питання, але вже на основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що такий напрям державної житлової політики, як доступне орендоване житло, потребує потужної інформаційної кампанії, без чого він не буде сприйматися населенням як можливий варіант вирішення його житлових проблем.

Та все ж серед тих, хто готовий проживати в орендованому житлі тривалий час, суттєво вищий відсоток незадоволених житловими умовами порівняно з іншими категоріями респондентів. Тобто орендоване житло може бути прийнятним варіантом покращення житлових умов, якщо ці умови є вкрай несприятливими.

Орендоване житло для тимчасового проживання є найбільш прийнятним для наймолодшої вікової групи (18-29 років). Також серед наймолодшої вікової групи найбільший відсоток тих, хто не визначився з відповіддю на питання щодо іпотечного кредиту. При цьому серед цієї вікової групи найвища частка тих, хто хотів би отримати допомогу від держави у вирішенні житлових проблем, але нічого не знає про такі можливості. Можна зробити висновок щодо необхідності проведення інформаційної кампанії, орієнтованої на цю вікову групу, призначеної донести інформацію про релевантні для молоді напрямки державної житлової політики.

Значний відсоток респондентів готові придбати житло в іпотеку. До того ж серед очікувань щодо житлової політики держави переважає надання кредитів на покупку житла з низькою відсотковою ставкою: саме це, на думку більшості опитаних, має у першу чер-

гу робити держава для забезпечення громадян України житлом. Серед тих, хто готовий оформити іпотеку, 64,5% готові сплачувати за іпотечним кредитом від 20% до 40% місячного доходу. Такі наміри можна вважати реальними, а не декларативними, адже 55,1% цієї групи респондентів вже зараз сплачують від 20% до 40% доходу на утримання житла.

Найвищий відсоток тих, хто хотів би оформити іпотечний кредит, спостерігається у віковій групі 40-49 років. Для цієї ж вікової групи характерне найгірше ставлення до орендованого житла (70% взагалі не готові там проживати). Для таких респондентів власне житло є потужним стримуючим фактором від еміграції за кордон. Найвища частка готових оформити іпотечний кредит – серед мешканців

східного макрорегіону (Донецька, Луганська, Харківська області).

Загалом найбільш суттєві відмінності в очікуваннях респондентів щодо державної політики, а також у намірах взяти участь у державних житлових програмах простежуються між власниками житла і орендарям (відмінності за статтю, віком, регіоном проживання є менш значними). Тому житлова політика держави, спрямована на ці дві категорії населення, має бути диференційована. Якщо орендарі орієнтовані насамперед на придбання житла (більшість їх очікує допомоги від держави у цьому, бо не можуть придбати житло самотужки), то власники житла потребують розширення житлової площі, ремонту у їхньому житлі.

Рис. 1. Рівень задоволеності житловими умовами, %

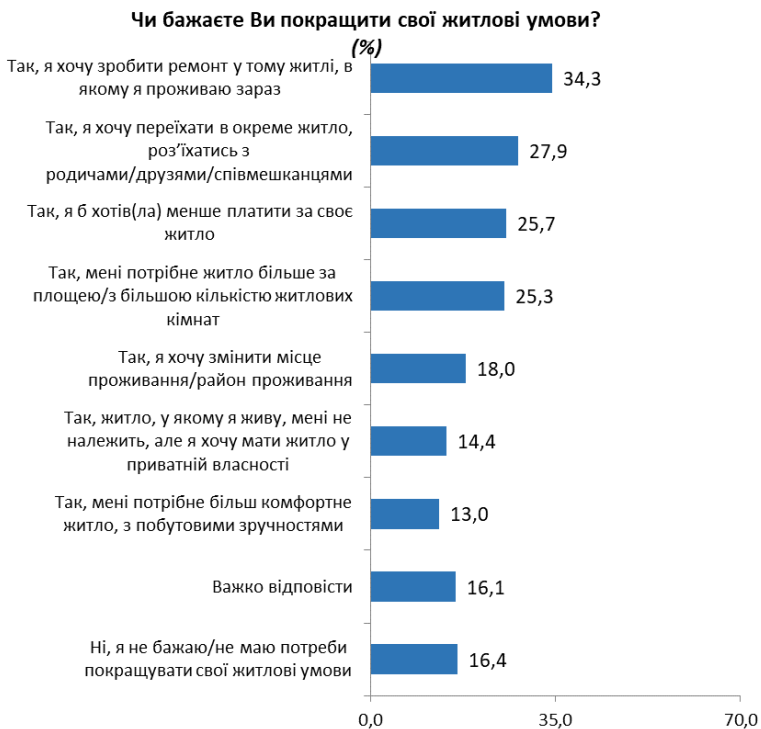

Рис.2. Бажані Напрями покращення житлових умов, у % до всіх опитаних

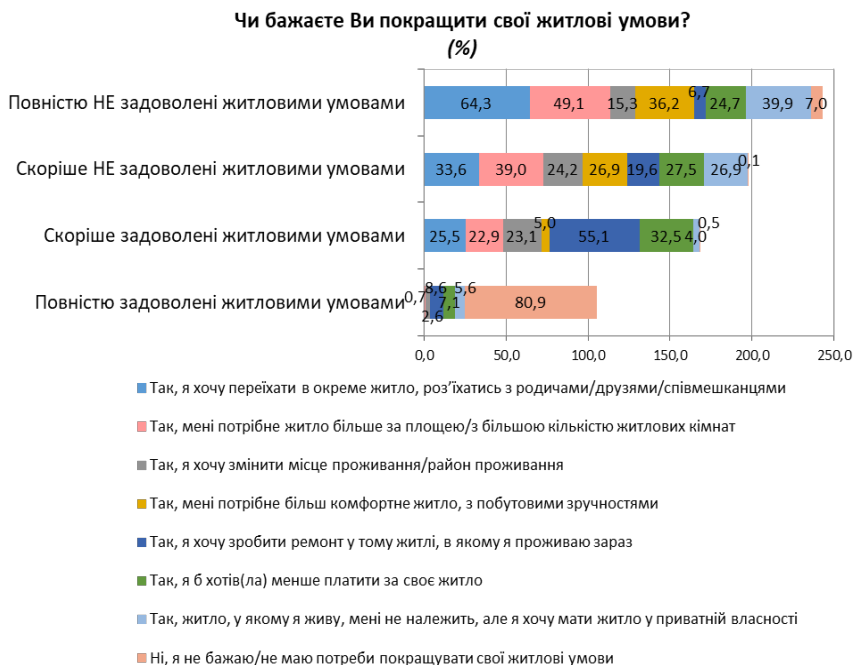

Рис.3. Напрями покращення житлових умов залежно від рівня задоволеності житловими умовами, %

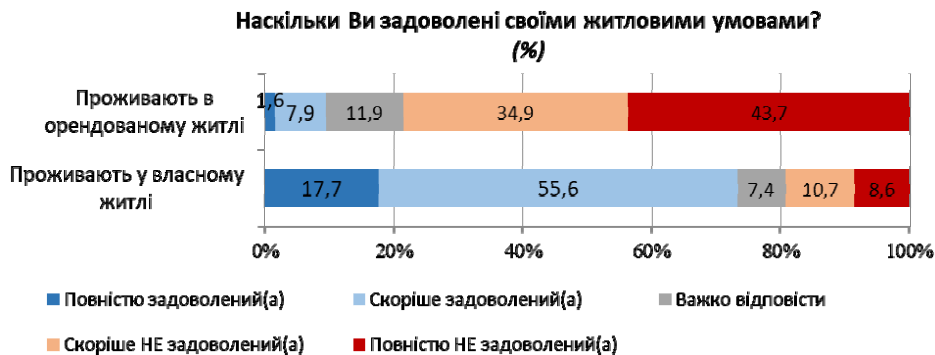

Рис.4. Рівень задоволеності житловими умовами у розрізі типу власності на житло, %

Рис.5. Розподіл респондентів за бажаним типом житла, %

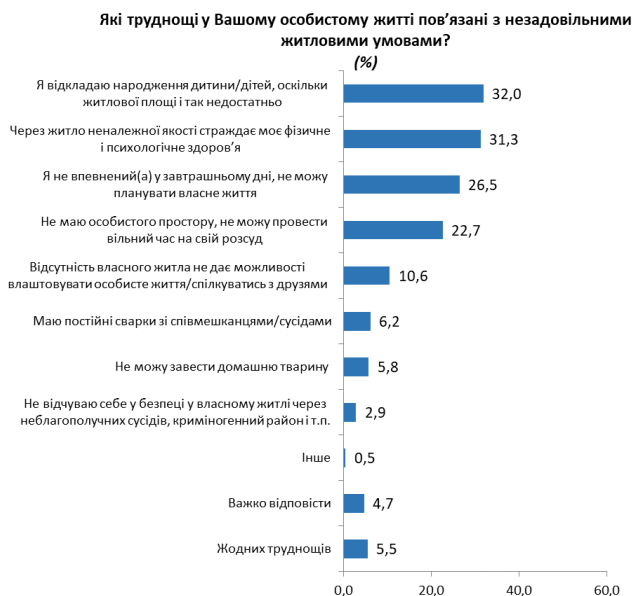

Рис.6. Труднощі в особистому житті, пов'язані з незадовільними житловими умовами, у % до всіх опитаних

Рис.7. Оцінка власних можливостей придбати житло без допомоги держави, у % до всіх опитаних

Рис.8. Розподіл респондентів за бажанням отримати допомогу від держави у вирішенні житлових проблем, %

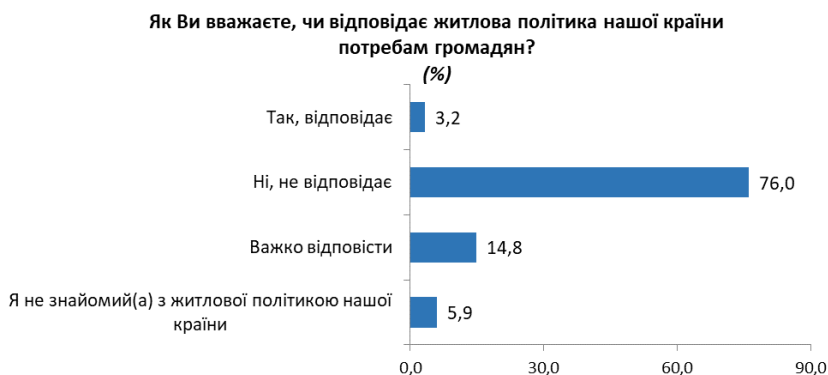

Рис.9. Оцінка відповідності державної житлової політики в Україні потребам громадян, у % до всіх опитаних

Рис.10. Оцінка відповідності української державної житлової політики потребам громадян залежно від того, кого респонденти вважають відповідальними за забезпечення громадян житлом, %

Рис.11. Очікування (бажані напрями) щодо державної житлової політики у % до всіх опитаних

А що у першу чергу повинна робити держава для забезпечення громадян України житлом?
(%)

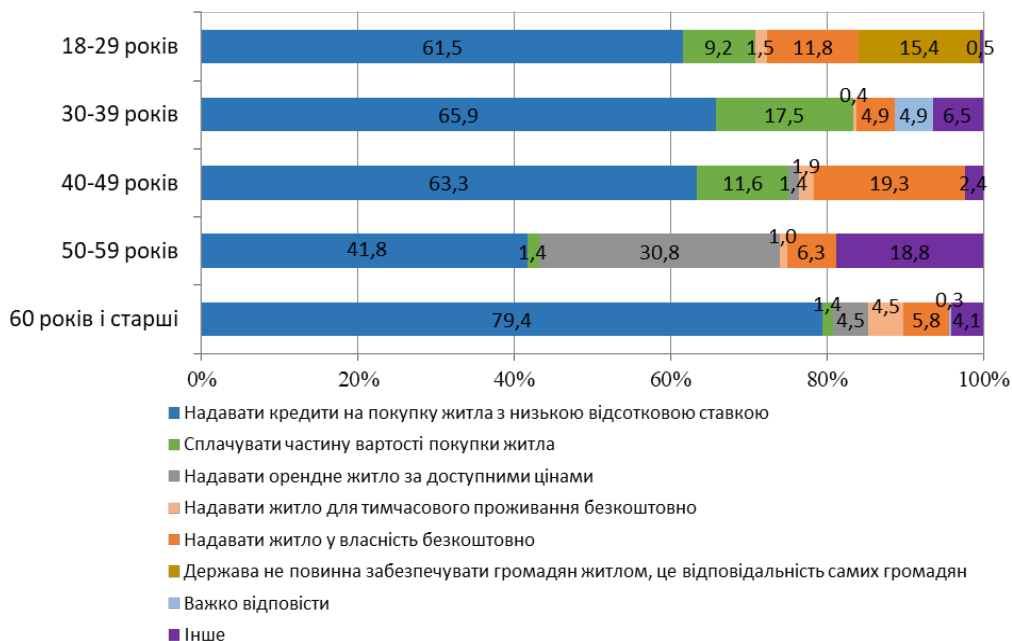

Рис.12 Очікування щодо державної житлової політики серед різних вікових груп, %

На Вашу думку, забезпечення громадян України житлом – це відповідальність держави чи відповідальність самих громадян?
(%)

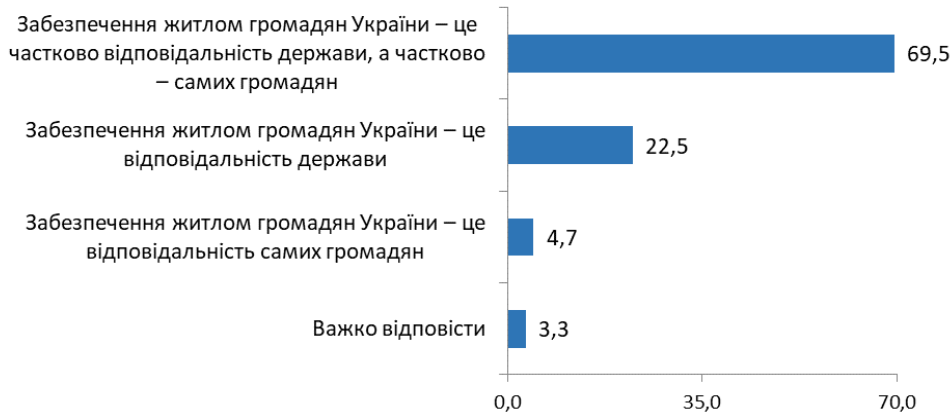

Рис.13. Розподіл респондентів за переконанням, хто є відповідальним за забезпечення громадян житлом, %

А що у першу чергу повинна робити держава для забезпечення громадян України житлом?

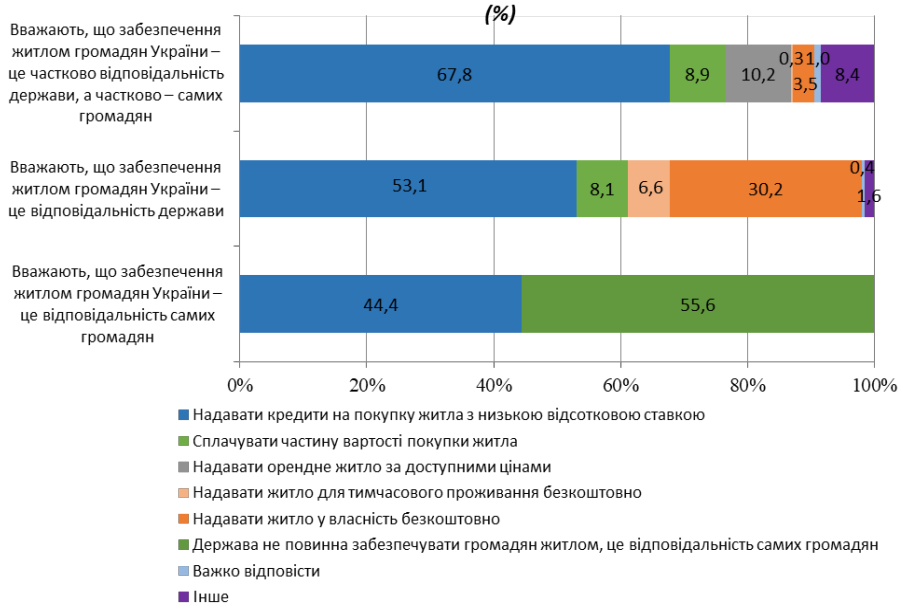

Рис. 14. Очікування щодо державної житлової політики залежно від того, кого вважають відповідальними за забезпечення громадян житлом, %

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Поляков А. В. Коммуникативная концепция права (генезис и теоретико-правовое обоснование): автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук.: спец.: 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / А. В. Поляков. – СПб., 2002.- 94с
2. Зв'язок світоглядних очікувань українців з житловою політикою держави. Основні результати дослідження. <https://www.molod-kredit.gov.ua/pres-tsentri/prezentatsii>
3. Житлові умови населення: чинники, сучасний стан і політика регулювання. https://idss.org.ua/arhiv/living_conditions.pdf

REFERENCES:

1. Poljakov, A. V. (2002). Kommunikativnaja koncepcija prava (genezis i teoretiko-pravovoe obosnovanie) [Communicative concept of law (genesis and theoretical and legal justification)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. SPb: SPb [in Russian].
2. *Zv'jazok svitogljadnih ochikuvan' ukrainciv z zhitlovoju politikoju derzhavi. Osnovni rezul'tati doslidzhennja* [The connection of worldview expectations of Ukrainians with the housing policy of the state. The main results of the study]. Retrieved from <https://www.molod-kredit.gov.ua/pres-tsentri/prezentatsii> [in Ukrainian].
3. *Zhitlovi umovi naseleennja: chinniki, suchasnij stan i politika reguljuvannja* [Housing conditions: factors, current status and regulatory policy]. Retrieved from https://idss.org.ua/arhiv/living_conditions.pdf [in Ukrainian].

Юрченко Віктор Валерійович,

секретар судового засідання Господарського суду Дніпропетровської області, 49027, м. Дніпро, вул. Володимира Винниченка, 1. e-mail: Yurchenko@gmail.com, тел. 0980381522, <https://orcid.org/0000-0003-2236-828X>

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОВНОВАЖЕНЬ ДЕРЖАВНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ ЩОДО НАДАННЯ ЕЛЕКТРОНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ МІГРАЦІЇ ТА ГРОМАДЯНСТВА

Анотація. Наукова стаття присвячена характеристиці діяльності державної міграційної служби України щодо надання електронних послуг у сфері міграції та громадянства.

Доведено, що ЦНАП мають покладатися повноваження в аспекті паспортного обслуговування населення; коло компетенції органів ДМС має бути зосереджено на наданні публічних послуг громадянам України, що виїжджають за кордон на постійне перебування, та іноземцям та особам без громадянства, що бажають мешкати в Україні. Такий розподіл повноважень дозволить кожному з названих органів сконцентрувати увагу на власній ділянці роботи відповідно до принципу предметної компетенції. Діяльність же державного підприємства «Документ» у цій галузі, на нашу думку, має бути припинена як потенційно корупціогенна.

Виявлено суттєвий структурно-функціональний недолік, що виявляє себе в фактичному дублюванні функцій територіальними управліннями ДМС України та ЦНАП в аспекті паспортизації населення. Усунення цього недоліку прямо пов'язано з чітким розподілом компетенції між зазначеними суб'єктами: функції з поточного обліку населення та надання відповідних публічних послуг щодо оформлення (заміни) паспортів мають бути закріплені за ЦНАП, функції з міграційного обліку та реалізації відповідних адміністративних процедур – за управліннями ДМС. Єдиним винятком мають стати лише процедури паспортизації громадян України, що мешкають на тимчасово непідконтрольних територіях; зважаючи на актуальний стан речей, цей аспект сьогодні прямо пов'язаний із питаннями національної безпеки, що виходить за межі компетенції місцевих органів публічної влади, тому має залишатися у віданні підрозділів центральних органів виконавчої влади, у нашому випадку – управління ДМС.

Ключові слова: громадянство, державна міграційна служба, міграція, суб'єкт, електронна послуга.

Yurchenko Victor Valeriyovych,

secretary of the court session of the Commercial Court of Dnipropetrovsk region, 49027, Dnipro, street Vladimir Vinnichenko, 1. e-mail: Yurchenko@gmail.com, tel. 0980381522, <https://orcid.org/0000-0003-2236-828X>

PECULIARITIES OF IMPLEMENTATION OF POWERS OF THE STATE MIGRATION SERVICE OF UKRAINE REGARDING THE PROVISION OF ELECTRONIC SERVICES IN THE FIELD OF MIGRATION AND CITIZENSHIP

Abstract. The scientific article is devoted to the characteristics of the activity of the State Migration Service of Ukraine on the provision of electronic services in the field of migration and citizenship.

It is proved that CNAP should be entrusted with powers in the aspect of passport service of the population; The competence of the LCA bodies should be focused on the provision of public services to citizens of Ukraine traveling abroad for permanent residence, and to foreigners and stateless persons wishing to reside in Ukraine. This division of powers will allow each of these bodies to focus on its own area of work in accordance with the principle of subject competence. In our opinion, the activity of the state enterprise «Document» in this area should be stopped as potentially corrupt.

A significant structural and functional shortcoming was revealed, which manifests itself in the actual duplication of functions by the territorial departments of the LCA of Ukraine and the CNAP in terms of population certification. Elimination of this shortcoming is directly related to a clear division of competence between these entities: the functions of current population registration and the provision of relevant public services for the issuance (replacement) of passports should be assigned to the CNAP, migration accounting functions and the implementation of relevant administrative procedures – for LCA departments. The only exception should be the procedures for certification of citizens of Ukraine living in temporarily uncontrolled territories; Given the current state of affairs, this aspect today is directly related to national security issues, which is beyond the competence of local public authorities, so it should remain in the hands of units of central executive bodies, in our case – LCA departments.

Keywords: citizenship, state migration service, migration, subject, electronic service.

Постановка проблеми. Центральний орган виконавчої влади – Державну міграційну службу України (далі – ДМС). У своєму функціонуванні ДМС спрямовується й координується Кабміном України через Міністра внутрішніх справ. Функціональні повноваження ДМС детально викладено в Положенні про Державну міграційну службу України; аналіз цього нормативно-правового акта дозволяє зазначити, що у сфері громадянства ДМС відповідно до покладених на неї завдань серед іншого відповідно до законодавства ухвалює рішення про встановлення належності до громадянства України, оформлення набуття громадянства України та їх скасування; безпосередньо здійснює провадження з питань прийняття до громадянства України та про припинення громадянства України, надсилає відповідні документи на розгляд Комісії при Президентові України з питань громадянства, а також забезпечує виконання рішень Президента України з питань громадянства; оформляє та видає громадянам України документи, що посвідчують особу та підтверджують громадянство, тобто паспорти, а також у передбачених законодавством випадках тимчасово затримує та вилучає такі документи; у галузі імміграції ДМС приймає рішення про видачу дозволу на імміграцію, відмову в його видачі та скасування такого дозволу; здійснює оформлення і видачу документів для тимчасового або постійного проживання в Україні; у галузі еміграції – оформляє і видає документи для виїзду за межі України тощо. Зазначений обсяг компетенції дозволяє визнати ДМС України основним суб'єктом публічного адміні-

стрування в галузі реалізації адміністративних процедур у сфері міграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що адміністративно-правові аспекти вивчення громадянства, міграції (еміграції; імміграції) та реєстрації фізичних осіб в Україні певною мірою досліджуються в юридичній літературі. Серед українських авторів, які займалися цією проблемою, можна назвати таких науковців, як О.О. Бандурка, О.О. Воронятников, І.В. Михайлишин, С.О. Мосьондз, В.І. Олефір, Я.А. Поединок, С.С. Саїв, Л.Л. Савранчук, О.П. Сікорський, Є.В. Стрільченко А.І. Супруновський та інші.

Проблеми діяльності органів публічної влади з надання адміністративних послуг досліджували такі вчені-адміністративісти, як В.Б. Авер'янов, К.К. Афанасьєв, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, М.Ю. Віхляєв, В.М. Гаращук, І.П. Голосніченко, С.В. Ківалов, Н.В. Коваленко, І.Б. Коліушко, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, Є.О. Легеза, П.С. Лютіков, Р.С. Мельник, Г.М. Писаренко, В.П. Тимошук та інші. Однак питання діяльності державної міграційної служби України щодо надання електронних послуг у сфері міграції та громадянства. Саме вказані обставини зумовили обрання цієї теми.

Метою статті є розкриття діяльності державної міграційної служби України щодо надання електронних послуг у сфері міграції та громадянства.

Виклад основного матеріалу. Історія існування ДМС не налічує ще й десяти років; цей орган було створено у 2011 р. Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 405/2011, яким було визначено правовий статус ДМС як центрального органу ви-

конавчої влади [1]. До цього моменту питання реєстраційного оформлення громадянства та міграційних процесів перебували у компетенції спеціального структурного органу МВС України – Державного департаменту громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, головним завданням якого у досліджуваній сфері було підтримання правопорядку та запобігання злочинності. Метою цієї структурної трансформації було насамперед створення органу не правоохоронної, а публічно-сервісної функціональної спрямованості. Сьогодні органами ДМС надається широкий арсенал адміністративних послуг, зокрема: у сфері громадянства – оформлення та видача паспорта громадянина України, набуття громадянства України, прийняття до громадянства України, поновлення у громадянстві України, оформлення та видача довідки про реєстрацію особи громадянином України тощо; у сфері імміграції – оформлення дозволу на імміграцію та посвідки на постійне проживання іноземцям та особам без громадянства; у сфері еміграції – оформлення документів для виїзду громадян України за кордон на постійне проживання [2].

Зазначене дає підстави для висновку, що публічні послуг у сфері міграції та громадянства являють собою моделі адміністративних проваджень з надання публічних послуг, які є окремим різновидом адміністративно-процедурної діяльності [3, с. 43]. Тому цілком логічним вважаємо припущення, що для аналізу ефективності адміністративно-процедурного забезпечення досліджуваної сфери слід звернутися до розгляду практичної діяльності ДМС в аспекті надання вищенаведених публічних послуг.

Значне підґрунтя для такої аналітичної роботи створено сумісною працею правозахисної організації «Асоціація українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів» та науковців Харківського інституту соціальних досліджень [2]. На підставі результатів дослідження багатьох джерел – як громадської думки стосовно діяльності міграційної служби, відображеної у відгуках на Інтернет-форумах, так і даних судової практики, і аналізу матеріалів у ЗМІ – автори дійшли висновку щодо незадовільного стану надання електронних послуг у сфері міграції та громадянства, здійснюваного ДМС. Серед основних проблем, що роблять публічно-сервісну діяльність ДМС невідповідною суспільним запитам, названо недосконалий порядок надання послуг (інакше кажучи, непрозорість і ускладненість адміністративних процедур), неузгодженість питання щодо платності зазначених послуг, корупційність та зловживання владою з боку працівників підрозділів ДМС [2, с.12].

Розглянемо зазначені пункти детальніше та спробуємо встановити, чи не змінилася ситуація в бік нормалізації за час після проведення цитованого дослідження. По-перше, стосовно недовершеності процедур, які визначають порядок надання публічних послуг у сфері міграції та громадянства, маємо зазначити існування багатьох спроб вдосконалити нормативно-правову базу, призначену на регламентування процедур надання електронних послуг як взагалі, так і у сфері громадянства та міграції зокрема. І якщо на момент 2013 року, як стверджують автори цитованого дослідження, ситуація відрізнялася нерегулярністю, хаотичністю та неузгодженістю змін нормативно-правової бази, призначе-

ної на регулювання організації здійснення адміністративних процедур територіальними підрозділами ДМС [2, с. 12], то сьогодні можна констатувати наявність позитивних змін.

І якщо досконалість і простота процедури надання електронних послуг у сфері міграції та громадянства досі перебуває у процесі становлення, то проблему непрозорості, окремо виділену авторами дослідження якості надання ДМС публічних послуг як функціональний недолік [2, с. 12], наразі можна вважати вирішеною. Відповідно до положень Закону України «Про доступ до публічної інформації», що став гарантією забезпечення прозорості системи публічного управління, ДМС на власному офіційному сайті пропонує потенційним замовникам надання електронних послуг у сфері міграції та громадянства повну інформацію щодо порядку і строків їх надання, підстав та умов для відмови в їх наданні, необхідного переліку потрібних для отримання послуги документів, а також щодо вартості конкретної послуги [4], тобто стосовно усіх процедурних аспектів адміністративно-сервісного провадження, чим нівелюються можливості зловживання владними повноваженнями у вигляді затягування строків і витребування зайвих документів для отримання послуги, які ускладнювали публічно-сервісну діяльність підрозділів ДМС ще п'ять років тому [5, с. 53].

Також, вважаємо, втратила актуальність така проблема досліджуваної сфери, як непрозоре ціноутворення в аспекті платності конкретних послуг. Відповідно до вимог постанови Кабміну України «Деякі питання надання адміністративних послуг у сфері міграції» [6] ДМС було затверджено Класифікатор адміністративних послуг із обов'язко-

вим зазначенням вартості конкретної послуги в національній валюті, який протягом часу свого існування неодноразово піддавався змінам. Якщо раніше в нормативних актах одночасно використовувались терміни «вартість адміністративної послуги», «розмір адміністративного збору», «гранична вартість», через що встановити кінцеву суму оплати пересічному громадянину було не так вже й просто, то нині на офіційному сайті ДМС пропонуються детальні роз'яснення щодо цієї термінології. Приміром, стосовно послуги отримання закордонного паспорта наводиться тлумачення адміністративного збору, який слід оплатити, як суми вартості адміністративної послуги та вартості бланка документа: 253 грн – вартість послуги, 304 грн 32 коп. – вартість бланку, загалом (адміністративний збір) 557 грн 32 коп. [4].

Дещо складніше охарактеризувати стан речей стосовно наявності корупційних проявів та зловживання владними повноваженнями в адміністративно-сервісній діяльності ДМС України. Приміром, на думку представника Української Гельсінської спілки з прав людини О. Левицького, діяльність ДМС супроводжується низкою системних порушень прав людини, що зумовлено наявністю в зазначеного органу виконавчої влади дискреційних повноважень, завдяки яким «хочемо – даємо (дозволи, статуси, посвідки, громадянство), хочемо – назад забираємо» [7]. Деякі рішення ДМС, що набули особливо гучного суспільного розголосу завдяки ЗМІ, взагалі дозволяють запідозрити наявність певних політичних механізмів у використанні зазначених дискреційних повноважень підрозділами міграційної служби; маємо на увазі, при-

міром, справу інструктора-волонтера Національної гвардії грузинського походження М. Абашидзе, якому замість надання громадянства України Управлінням Державної міграційної служби у Луганській області було таємно, без повідомлення, скасовано посвідку на постійне проживання та відмовлено в її продовженні, на підставі чого 11 листопада 2017 р. правоохоронними органами М. Абашидзе було видворено з України [5]. Зазначимо, що ці рішення адміністративного органу були оскаржені до Луганського окружного адміністративного суду, який 21 травня 2018 р. виніс рішення про їх незаконність та скасування [5].

На наше переконання, такі прогалини в діяльності органів виконавчої влади свідчать перш за все саме про недосконалість адміністративно-процедурного забезпечення надання електронних послуг у сфері громадянства та міграції, адже саме чітке закріплення й точне дотримання моделі відносин між суб'єктами публічної влади та фізичними особами забезпечує реалізацію компетенції суб'єктами владних повноважень виключно в межах закону.

Ще один проблемний момент у діяльності органів та підрозділів ДМС пов'язаний із делегуванням функцій щодо надання адміністративних послуг у сфері міграції Державному підприємству «Документ». Створене у 2003 році, зазначене підприємство виступає адміністратором Єдиного державного демографічного реєстру, основною метою діяльності якого визначено «впровадження нових сервісів і стандартів надання послуг, створення сучасних умов для обслуговування громадян України, іноземців та осіб без громадянства» [4].

По суті, функції зазначеного підприємства дублюють функції підроз-

ділів ДМС, при цьому оплата за одні й ті самі послуги в «Документі» дещо вища, ніж в управліннях міграційної служби. Здавалося б, нічого особливого: звичайна конкуренція, споживачі публічних послуг можуть вільно обрати, який сервіс та за які гроші вони хочуть отримати. Сьогодні ж ситуація загрожує тим, що в підрозділах ДМС штучно створюються черги, порушуються строки розгляду поданих одержувачем послуги документів, свідомо робляться максимально незручні умови, чим стимулюються звернення споживачів саме до державного підприємства «Документ», гроші з рахунків якого використати набагато простіше, аніж з бюджету, куди потрапляють гроші за оплату наданих ДМС послуг [5]. У такий спосіб надання електронних послуг державною установою за сприянням з боку посадових осіб перетворюється на бізнес-проект.

У справі паспортизації населення підприємство «Документ» становить конкуренцію не лише територіальним управлінням ДМС, а й центрам надання адміністративних послуг (далі – ЦНАП). ЦНАП – постійно діючі робочі органи або структурні підрозділи місцевої держадміністрації або виконавчого органу місцевої ради, як і територіальні управління ДМС, являють собою регіональний рівень надання електронних послуг у сфері міграції та громадянства. У галузі громадянства та міграції на ЦНАП, на відміну від підрозділів міграційної служби, покладається обмежений обсяг компетенції, пов'язаний передусім із оформленням та видачею паспорта громадянина України, реєстрацією місця проживання особи, оформленням, видачею та обміном паспорта громадянина України для виїзду за

кордон. Головна мета існування ЦНАП полягає у децентралізації діяльності щодо адміністративних послуг, що закріплено розпорядженням КМУ № 523 від 16.05.2014 р. «Деякі питання надання адміністративних послуг органів виконавчої влади через центри надання адміністративних послуг» [6].

Згідно з положеннями зазначеного Розпорядження, надання вищеназваних послуг, що стосуються галузі громадянства та міграції, здійснюється суб'єктами, передбаченими Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», ст. 2 якого визначає такими суб'єктами розпорядника Реєстру – центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у вказаній сфері, тобто ДМС, а також центри надання адміністративних послуг і державне підприємство, що належить до сфери управління розпорядника Реєстру міграції, тобто «Документ» [8]. Здавалося б логічним, якщо б у світлі сучасного тяжіння адміністративної діяльності до децентралізації зазначені функції було б остаточно передано до ЦНАП, але цього не відбулося. Відповідь, вважаємо, полягає в тому, що децентралізація стосується не лише перерозподілу повноважень та відповідальності; вагомий її аспект складає децентралізація фінансова. І можливість відтоку оплати за отримання затребуваних публічних послуг, пов'язаних із паспортизацією, у місцеві бюджети зовсім не надихає представників центральних органів виконавчої влади делегувати свої повноваження на місця. Так, станом на 1 березня 2018 року повноваження із надання паспортних послуг ЦНАП виконують

у 74 містах/селищах/селах у 23 областях (в т.ч. м. Київ); при цьому лише у 13 містах-обласних центрах (Києві, Вінниці, Луцьку, Дніпрі, Житомирі, Івано-Франківську, Львові, Одесі, Полтаві, Рівному, Сумах, Харкові, Чернігові) паспортизація відбувається через ЦНАП [9].

Висновки. Таким чином, можна констатувати, що складається ситуація штучного затримання процесу децентралізації в публічно-сервісній галузі сфери міграції. На наше глибоке переконання, саме на ЦНАП мають покладатися повноваження в аспекті паспортного обслуговування населення; коло компетенції органів ДМС має бути зосереджено на наданні адміністративних послуг громадянам України, що виїжджають за кордон на постійне перебування, та іноземцям та особам без громадянства, що бажають мешкати в Україні. Такий розподіл повноважень дозволить кожному з названих органів сконцентрувати увагу на власній ділянці роботи відповідно до принципу предметної компетенції. Діяльність же державного підприємства «Документ» у цій галузі, на нашу думку, має бути припинена як потенційно корупціогенна.

Виявлено суттєвий структурно-функціональний недолік, що виявляє себе в фактичному дублюванні функцій територіальними управліннями ДМС України та ЦНАП в аспекті паспортизації населення. На нашу думку, усунення цього недоліку прямо пов'язано з чітким розподілом компетенції між зазначеними суб'єктами: функції з поточного обліку населення та здійснення відповідних адміністративних процедур оформлення (заміни) паспортів мають бути закріплені за ЦНАП, функції з міграційного обліку та реалізації відповідних адміністратив-

них процедур – за управліннями ДМС. Єдиним винятком мають стати лише процедури паспортизації громадян України, що мешкають на тимчасово непідконтрольних територіях; зважаючи на актуальний стан речей, цей аспект сьогодні прямо пов'язаний із питаннями національної безпеки, що виходить за межі компетенції місцевих органів публічної влади, тому має залишатися у віданні підрозділів центральних органів виконавчої влади, у нашому випадку – управлінні ДМС [5, с. 55].

Аналіз практичного аспекту функціонування зазначених суб'єктів дозволив виявити як позитивні зрушення, так і проблемні моменти в галузі адміністративно-процедурного забезпечення публічно-управлінської діяльності в досліджуваній сфері. Останніми роками було внесено значні корективи, що дозволили посилити прозорість реалізації адміністративних процедур та суттєво зменшити можливості розсуду суб'єктів публічного адміністрування стосовно встановлення вартості конкретних публічних послуг, і це можна вважати помітним кроком уперед у справі оптимізації адміністративно-процедурного аспекту [5, с. 55]. Однак залишаються актуальними питання вдосконалення нормативної бази процедурної діяльності адміністративних органів у цій сфері; причому це стосується як становлення загальної правової основи у вигляді закону України «Про адміністративні процедури», так і деталізації окремих процедур, особливо тих, що регламентують відносини органів публічної влади зі специфічною групою громадян України мешканців тимчасово непідконтрольних територій. Означені напрями та шляхи їх оптимізації слугуватимуть предметом аналізу в подальших розділах нашої дисертаційної роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Державна міграційна служба України: офіц. сайт. URL: <https://dmsu.gov.ua/find.html>
2. Адміністративні послуги ДМС та МВС: аналіз правових засад надання та результати соціологічного дослідження. Науково-практичне видання / під заг. ред. Белоусова Ю.Л., Батчасва В.К. Київ, 2013. 92 с.
3. Лєгеца Є. О. Провадження з надання електронних послуг органами виконавчої влади. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. Сер.: Юриспруденція. 2016. № 19. С. 42–44.
4. Державна міграційна служба України: офіц. сайт. URL: <https://dmsu.gov.ua/poslugi/dokumenti-dlya-vijzdu-za-kordon/vidacha-pasporta-gromadyanina-ukrajni-dlya-vijzdu-za-kordon.html>
5. Єрмаков Ю. В. Державна міграційна служба України як основний суб'єкт здійснення адміністративної процедури у сфері міграції. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 3. Т. 2. С. 51–55.
6. Деякі питання надання адміністративних послуг органів виконавчої влади через центри надання адміністративних послуг Розпорядження КМУ № 523 від 16.05.2014 р. // Офіційний вісник України від 13.06.2014. 2014 р., № 45, стор. 208, стаття 1193, код акту 72712/2014
7. Завдяки юристам УГСПЛ особа без громадянства виграла суд у Державної міграційної служби. Українська Гельсінська спілка з прав людини: офіц. сайт. Новини від 30.08.2017. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/zavdyaky-yurystam-uhspl-osoba-bez-hromadyanstva-vyhrala-sud-u-derzhavnoji-mihratsijnoji-sluzhby/>
8. Державне підприємство «Документ». Державна міграційна служба України: офіц. сайт. URL: <https://dmsu.gov.ua/pro-dms/struktura-ta-kontakti/derzhavne-pidприємство-dokument.html>
9. Деякі питання надання адміністративних послуг у сфері міграції: Постанова Кабінету Міністрів України від

02.11.2016 № 770. Законодавство України: офіц. сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2016-%D0%BF>

REFERENCES:

1. Sait Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy [Site of the Sovereign Ministry of Justice Service of Ukraine]. URL: dmsu.gov.ua. Retrieved from [http://: https://dmsu.gov.ua/find.html](http://https://dmsu.gov.ua/find.html)[in Ukrainian].

2. Bielousova, Yu.L. & Batchaieva, V.K. (2013). Administratyvni posluhy DMS ta MVS: analiz pravovykh zasad nadannia ta rezultaty sotsiolohichnoho doslidzhennia. [Administrative services of the LCA and the Ministry of Internal Affairs: analysis of the legal basis for the provision and results of sociological research]. *Naukovo-praktychne vydannia – Scientific and practical publication*. Kyiv. 92. [in Ukrainian].

3. Leheza, Ye. O. (2016). Provadzhennia z nadannia publicnykh posluh orhanamy vykonavchoi vlady [Proceedings for the provision of public services by executive authorities]. *Naukovi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu – Scientific Bulletin of the International Humanities University*. Ser.: Jurisprudence, № 19, 42–44. [in Ukrainian].

4. Sait Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy [Site of the Sovereign Ministry of Justice Service of Ukraine]. URL: dmsu.gov.ua. Retrieved from [http://: https://dmsu.gov.ua/poslugi/dokumenti-dlya-vijzdu-za-kordon/vidacha-pasporta-gromadyanina-ukrajni-dlya-vijzdu-za-kordon.html](http://https://dmsu.gov.ua/poslugi/dokumenti-dlya-vijzdu-za-kordon/vidacha-pasporta-gromadyanina-ukrajni-dlya-vijzdu-za-kordon.html)[in Ukrainian].

5. Iermakov, Yu. V. (2019) Derzhavna mihratsiina sluzhba Ukrainy yak osnovnyi subiekt zdiisnennia administratyvnoi protsedury u sferi mihratsii [The State Migration Service of Ukraine as the main subject of the administrative procedure in the field of migration] *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk – Prykarpattya Legal Bulletin*, № 3, T. 2, 51–55.

6. Deiaki pytannia nadannia administratyvnykh posluh orhaniv vykonavchoi vlady cherez tsenry nadannia administratyvnykh posluh Rozporiadzhennia KМУ № 523 vid 16.05.2014 r.[Some issues of providing administrative services of executive bodies through the centers of providing administrative services Order of the Cabinet of Ministers № 523 of 16.05.2014], *Ofitsiyni visnyk Ukrainy – Official Gazette of Ukraine* dated June 13, 2014. 2014, № 45, p. 208. [in Ukrainian].

7. Zavdiaky yurystam UHSPL osoba bez hromadianstva vyhrala sud u Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby. *Ukrainska Helsinska spilka z prav liudyny: ofits. sait*. Novyny vid 30.08.2017. [Thanks to UHHRU lawyers, a stateless person won a lawsuit against the State Migration Service. *Ukrainian Helsinki Human Rights Union: ofits. site*. News from 30.08.2017.]. URL: helsinki.org.ua Retrieved from <https://helsinki.org.ua/articles/zavdyaky-yurystam-uhspl-osoba-bez-hromadyanstva-vyhrala-sud-u-derzhavnoji-mihratsiinoji-sluzhby/>[in Ukrainian].

8. Sait Derzhavnoi mihratsiinoi sluzhby Ukrainy. Derzhavne pidpriemstvo «Dokument». [Site of the Sovereign Ministry of Justice Service of Ukraine. State Enterprise «Document»]. URL: dmsu.gov.ua. Retrieved from [http://: https://dmsu.gov.ua/poslugi/dokumenti-dlya-vijzdu-za-kordon/vidacha-pasporta-gromadyanina-ukrajni-dlya-vijzdu-za-kordon.html](http://https://dmsu.gov.ua/poslugi/dokumenti-dlya-vijzdu-za-kordon/vidacha-pasporta-gromadyanina-ukrajni-dlya-vijzdu-za-kordon.html)[in Ukrainian].

9. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Deiaki pytannia nadannia administratyvnykh posluh u sferi mihratsii» vid 02.11.2016 №. 770 [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine «Some issues of providing administrative services in the field of migration» from 02.11.2016 №№ 770]. URL: zakon.rada.gov.ua. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2016-%D0%BF>[in Ukrainian].

УДК 341.932

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-188-196](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-188-196)

Шуміло Інеса Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного приватного права та порівняльного правознавства Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; вул. Пушкінська, буд. 77, м. Харків, Харківська область, 61024; i.a.shumilo@nlu.edu.ua; +380800311777, <https://orcid.org/0000-0002-2123-7272>

Овчаренко Владислава Сергіївна,

студентка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; вул. Пушкінська, буд. 77, м. Харків, Харківська область, 61024; VladislavaOvcharenko@gmail.com; +380800311777, <https://orcid.org/0000-0002-1493-8468>

Філіпченко Каріма Шодіївна,

студентка Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого; вул. Пушкінська, буд. 77, м. Харків, Харківська область, 61024; karimysha69@gmail.com; +380800311777, <https://orcid.org/0000-0002-5364-223X>

ПРАВОВА ПРИРОДА СМАРТ-КОНТРАКТІВ ТА ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИБОРУ ПРАВА

Анотація. З розвитком технологічних новацій стає можливим регулювання відносин між сторонами шляхом укладення смарт-контрактів. Смарт-контракти базуються на технології блокчейн, яка представлена як децентралізована система розподіленого реєстру, що складається з мережі комп'ютерів, підключених до одного серверу. Така технологія є досить зручною для сторін угоди, бо дозволяє обмінюватись майновими цінностями без посередників в особі нотаріусів, поручителів тощо. Варто зазначити, що в більшості країн на сьогодні відсутня нормативна база щодо застосування смарт-контрактів. При цьому в багатьох країнах зараз йде активний процес формування законодавства в сфері смарт-контрактів шляхом розгляду смарт-контракту як елемента юридичного оформлення угоди з впровадженням технології блокчейн, що пояснюється бажанням не відставати від технічного прогресу. В міжнародному приватному праві вже зустрічаються спроби укладення смарт-контрактів. Як відомо, традиційним питанням для міжнародного приватного права є колізія права, яка на сьогодні є актуальною і для смарт-контрактів, що використовуючи технологію блокчейн, пов'язані з декількома юрисдикціями. Тому потребують дослідження питання колізійних прив'язок до регулювання відповідних відносин, в тому числі шляхом прогнозування практики вибору права в тих державах, законодавство яких пристосоване до застосування таких новацій. Отже, в даній статті автори проаналізували поняття та правову природу смарт-контрактів (Smart Contracts), дослідили проблеми вибору

права щодо таких договорів. Зокрема, було проаналізовано дію положень Регламенту «Рим 1» а аспекти регулювання смарт-контрактів. В роботі також визначено правові підходи вибору права, що підлягає застосуванню до смарт-контрактів в Україні. Наприкінці наводяться висновки про перспективи використання смарт-контрактів в рамках міжнародного приватного права.

Ключові слова: смарт-контракт, вибір права, юридична сила смарт-контракту, правове регулювання.

Shumilo Inessa Anatoliivna,

Candidate of Legal Sciences, Associate Professor International Private Law and Comparative Law Chair Yaroslav Mudryi National Law University; street Pushkinskaya, 77, Kharkiv, Kharkiv region, 61024; i.a.shumilo@nlu.edu.ua; +380800311777, <https://orcid.org/0000-0002-2123-7272>

Ovcharenko Vladislava Serhiivna,

Student of the Yaroslav Mudryi National Law University; street Pushkinskaya, 77, Kharkiv, Kharkiv region, 61024; VladislavaOvcharenko@gmail.com; +380800311777, <https://orcid.org/0000-0002-1493-8468>

Filipchenko Karima Shodiivna,

Student of the Yaroslav Mudryi National Law University; street Pushkinskaya, 77, Kharkiv, Kharkiv region, 61024; karimysya69@gmail.com; +380800311777, <https://orcid.org/0000-0002-5364-223X>

LEGAL NATURE OF SMART CONTRACTS AND CONFLICT OF LAW

Abstract. With the development of technology innovations it becomes possible to regulate relations between the parties through smart-contracts. Smart contracts are based on blockchain technology, which is a decentralized distributed ledger system consisting of a chain of computers connected to one server. This technology is so convenient for parties to the treaty, because it gives the participants of smart contract an opportunity to exchange property values without intermediaries such as notaries, guarantors, etc. It is to be noted that smart contracts are not resolved in most countries. Now in many countries, however, there is a formation of the legislative framework in the sphere of the smart contracts by considering a smart contract like an element of a legal transaction with the introduction of blockchain technology, which is explained by the desire to keep up with technical progress. There were some attempts in the International Private Law to conclude smart-contracts. As is well known the traditional question in the International Private Law is a conflict of law that is so popular now for smart contracts that using blockchain technology involve multiple jurisdictions. That's why the choice-of-law issues in the regulation of relevant relations, including the projection concerning choice of law in those States where super-priority is adjusted for those innovations, requires further research. In this article the authors have analyzed the concept and essence of smart contracts (Smart Contracts), researched the problem of conflict of law, applicable to such contracts. In particular analysis focused specifically on the Rome I Regulation in the aspects of smart contract management. The paper also touches upon problematic aspects related to choice of law applicable to the smart contracts in Ukraine. In conclusion, the prospects for the use of smart contracts in International Private Law.

Keywords: smart contract, conflict of law, smart contract legal force, legal regulation.

Постановка проблеми. Поняття «розумних контрактів» (англ. Smart Contracts) з'явилося відносно нещодавно, але їх правова кваліфікація та впровадження в оборот викликають великий науковий і практичний інтерес. Водночас правове регулювання смарт-контрактів майже відсутнє, що породжує низку проблемних питань. Деякі з них щодо того, чи можна взагалі вважати їх договорами та регулювати відповідними нормами традиційного договірного права, а також щодо вибору права, яке підлягає застосуванню, спробуємо дослідити у даній роботі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У працях таких зарубіжних та вітчизняних учених, як Н. Сабо [1], Н. Бойко [2], досліджувалися питання сутності смарт-контрактів та основних принципів їх функціонування. Проблеми юридичного статусу та правового регулювання смарт-контрактів вивчали О. Баранов [3, С. 26–40], М. Марутян [4], А. Тарасюк [5], Л. Мамчур [6, С. 90–94] та інші. У наведених дослідженнях аналізується практика застосування та наявний стан правового регулювання смарт-контрактів у різних країнах світу. Водночас проблеми вибору права у смарт-контрактах в міжнародному приватному праві та в Україні потребують подальшого вивчення і розробки.

Формулювання мети статті. Зважаючи на недостатню обізнаність у виборі права щодо смарт-контрактів та відсутність чітких правових норм, що б регулювали дане питання, ціллію дослідження є аналіз практики правового регулювання смарт-контрактів у світі та Україні, та розробка пропозицій щодо вдосконалення міжнарод-

ного та, зокрема, вітчизняного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні ми живемо у світі технологій, які розкривають перед суспільством широкий спектр можливостей, в тому числі і в договірних відносинах. Укладання договорів в міжнародному приватному праві – це традиційна практика реалізації своїх прав та інтересів у різних сферах життя людини, проте з розвитком науки та технологій вона зазнала певної модернізації. Так, однією з нових форм укладення договору, ускладненого іноземним елементом є смарт-контракти, що останнім часом викликають інтерес багатьох дослідників.

Вважається, що вперше термін «смарт-контракт» було введено в обіг вченим в сфері інформатики, криптографії та права Ніком Сабо в своїй науковій праці «Smart Contracts» ще в 90-роках. Трактувався даний термін як комп'ютеризований протокол транзакцій, який виконує умови договору. Тобто, під ним розумівся новий спосіб врегулювання відносин між сторонами шляхом закріплення їх волевиявлення у вигляді певного коду, придатного для комп'ютерного читання [1]. Деяко пізніше, вчений Вей Дом опублікував свою роботу «В-money», в якій описав поняття та механізм дії незалежного договірного протоколу, реалізація якого здійснювалась у мережі Інтернет за допомогою публічного криптографічного ключа [7]. Палата цифрової торгівлі (Chamber of Digital Commerce), що є провідною світовою торговельною асоціацією, що представляє індустрію цифрових активів і блокчейн дає таке визначення смарт-контракту: це комп'ютерний код, запрограмований для виконання транзакцій на основі

заздалегідь визначених умов. Це можуть бути, наприклад, прості автоматизовані механізми оплати рахунків. Однак вони є особливо інноваційними, коли їх використовують у поєднанні з технологією блокчейн. Палата цифрової торгівлі сприяє використанню смарт-контрактів у поєднанні з технологією блокчейн [8].

Варто зазначити, що, якщо термін «смарт-контракти» є відносно новим, то його сутність вже відома практиці. Головною ідеєю розумних контрактів є автономність механізму виконання договору від сторін, що його уклали. Ідея такої автономії була втілена Річардом Карлайлом у розробці першого автомату по продажу книг. Видача чека чи будь-якого товару в обмін на грошову купюру з використанням вендингового апарату, також є прикладом використання розумного контракту. Отже, в сучасних умовах існують різні прояви смарт-контрактів, проте, не кожен розумний контракт є юридичним смарт-контрактом.

З юридичної точки зору смарт-контракт можна охарактеризувати як угоду між двома та більше особами щодо встановлення, зміни або припинення юридичних прав та обов'язків, які оформлюються і виконуються за допомогою спеціальних комп'ютерних програм. При цьому всі умови угоди оформлені в електронній формі, а їх виконання здійснюється автоматизованим шляхом. Отже, основною ознакою юридичного смарт-контракту є ясно виражені умови угоди між сторонами та здатність до самореалізації на забезпеченій юридичною силою основі.

Аналізуючи сутність та можливість смарт-контрактів, певні науковці

стверджували, що поява смарт-контрактів звільнить обмін товарами та послугами від національних законів, що вони не пов'язані з будь-якою правовою системою, бо діють самостійно у відриві від неї. Такі твердження пердусім пояснюються тим, що розумні договори передбачають автоматичне виконання юридичних обов'язків, а тому і не потребують втручання юристів чи судів. Як приклад, такої точки зору дотримується німецький науковець Кай Шиллер, який зазначає, що «за допомогою смарт-контрактів виконуються надійні транзакції та угоди між анонімними сторонами і без необхідності в правовій системі» [9].

Проте детальне вивчення розумних контрактів та аналіз законодавства різних країн дозволяє зробити висновок про неможливість дії смарт-контрактів незалежно від закону, адже, щоб результати їх дії були ефективними для сторін потрібно враховувати вимоги відповідної правової системи. Це пояснюється тим, що класичне договірне право нікуди не зникло і продовжує активно розвиватися в нових умовах. Як і всі інші договори, смарт-контракти потребують, щоб закон на них реагував, тому головне питання полягає не в тому, чи підпадають смарт-контракти під дію закону, а в тому, якому саме закону вони підкоряються.

Традиційно питання про те, яке право застосовується до договору, визначається нормами міжнародного приватного права. Однак, враховуючи правову природу міжнародних договорів, ускладнених іноземним елементом, можуть виникати складнощі із застосуванням звичайних норм міжнародного приватного права до розум-

них контрактів. Адже коли контрагенти перебувають у різних країнах, виникає проблема визначення права, яким буде врегульовано такі відносини. Для смарт-контрактів колізійні прив'язки на кшталт «місце виконання договору», «місце укладання контракту», «закон, із яким найбільш тісно пов'язані правовідносини» втрачають сенс.

На сьогоднішній день спеціальне законодавство про визнання правових наслідків смарт-контрактів прийняли штати Делавер, Арізона, Теннессі, Вайомінг, Іллінойс та Каліфорнія. В зазначених штатах визнаються автоматизовані смарт-контракти, навіть, якщо їм не кореспондує традиційний договір в письмовій формі. Таким чином, сторони можуть бути впевнені, що їх угода буде дійсною, якщо в якості застосованого права ними буде обрано право будь-якої держави, яка визнає наслідки смарт-контрактів. Проте потрібно враховувати, що згідно з загальним правилом колізійного регулювання США автономія волі сторін обмежена правом штату, що має тісний зв'язок з договором.

В ЄС право, яке повинно бути застосоване до договірних обов'язків, визначається у відповідності до Регламенту «Рим 1». Відповідно до статті 1 «Регламент застосовується до ситуацій, в яких наявний конфлікт законів, до договірних обов'язків в цивільній та торговій сферах» [10]. Тобто, можна стверджувати, що дія Регламенту охоплює і смарт-контракти. Проте, важливе значення має припис щодо застосування «Рим 1» тільки до договірних зобов'язань в юридичному сенсі, а смарт-контракт, як відзначалося раніше, – це частина програмного

коду, яка зводиться до форми, яка автоматизує виконання зобов'язань.

Таким чином, положення Регламенту «Рим 1» застосовується не до смарт-контрактів як таких, а тільки до контрактів, які він допомагає виконати (до основної угоди). Разом з тим, пряме застосування Регламенту до смарт-контракту буде можливо, якщо він є юридично дієвим до права, яке підлягає застосуванню. Таким чином, смарт-контракт, що діє у віртуальному й децентралізованому просторі, «легалізується» завдяки автономії волі сторін [10], що забезпечує досить необхідну правову визначеність.

Якщо сторони не обрали застосовне право, судді або арбітри зроблять це на підставі ст. 4 Регламенту «Рим I». В цьому випадку найважливіше значення набуває відповідь на питання, яка саме операція оформляється за допомогою смарт-контракту [10]. Вибір права, що регулює смарт-контракт, повинен враховувати форму і істотність основної угоди, його зміст, технічну складність, кількість учасників і юрисдикційне охоплення. Якщо договір не підпадає під дію § 1, то включається колізійна прив'язка про право сторони, що здійснює виконання, що має вирішальне значення для договору. Нарешті, якщо застосовне право не може бути визначено з урахуванням наведених правил, то договір регулюється правом, визначеним за допомогою принципу найбільш тісного зв'язку [10]. Подібне регулювання передбачене в ст. 4 Закону України «Про міжнародне приватне право».

Однак, досі не існує судової практики, яка б розглядала смарт-контракти, як договірні зобов'язання, адже смарт-контракти, як частина програм-

ного забезпечення, зазвичай самі по собі не створюють зобов'язань, скоріше вони контролюють, відстежують, документують або виконують, вільно прийняті, зобов'язання, які були створені деінде.

Таким чином, можна сказати, що Регламент «Рим I» не поширюється на розумні контракти як такі, а «лише» на зобов'язання, які вони допомагають контролювати, відстежувати, документувати чи виконувати. Ситуація, однак, може бути іншою, якщо саме зобов'язання здійснюється за допомогою алгоритмів і якщо зобов'язання повністю втілено в коді. У цьому випадку можна стверджувати, що сам смарт-контракт містить вільно прийняте (взаємне чи одностороннє) зобов'язання у значенні статті 1 Регламенту «Рим I» [10]. Але це поки що повинно залишатися винятком.

Технологічний прогрес не оминув й Україну, і сьогодні ми можемо спостерігати перші спроби укладання смарт-договорів на її території. Враховуючи те, що законодавство України ще не було оновлено щодо застосування смарт-контрактів, то при їх укладанні виникає питання вибору права до таких договорів. Аналізуючи різні підходи до вирішення даної проблеми, можна виділити три основні способи вибору права. Перший спосіб полягає у самостійному виборі права учасниками шляхом проведення переговорів, що кореспондує статті 6 Цивільного кодексу України та статті 5 Закону України «Про міжнародне приватне право», якщо має місце смарт-контракт з іноземним елементом. При цьому подібний вибір повинен бути або прямо виражений в договорі або впливати з умов договору. Другий

варіант передбачає, що вибір застосовуваного права буде здійснювати комп'ютерна мережа за допомогою IP адрес сторін договору. В такому випадку правові колізії будуть вирішуватися виключно нормами міжнародного приватного права. І останній спосіб вирішення питання вибору права полягає у створенні онлайн-платформ, на яких буде здійснюватись укладення смарт-контрактів. На таких платформах будуть діяти відповідні правила торгівлі, в тому числі міжнародні уніфіковані правила. Цей спосіб є досить перспективним і обговорюється в широких колах українськими та зарубіжними юристами.

На закінчення слід зазначити, що існуюче колізійне регулювання цілком можна застосувати до смарт-контрактів. Питання в тому, чи пропонує закон, який застосовується в силу колізійної норми, правову основу, яка підходить для смарт-контрактів. У майбутньому сторони будуть все частіше використовувати автономію волі (*lex voluntatis*) для вибору юрисдикції з розвиненим законодавством. Це, в свою чергу, вплине на процеси гармонізації та реформування національного права, що призведе до покращення законодавства для смарт-контрактів в різних країнах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Висвітлені в роботі проблеми свідчать, що міжнародне приватне право на сьогодні є провідною основою для інновацій, адже воно є віддаленим від впливу держав та забезпечує пріоритет автономії волі сторін у приватноправових відносинах. Тому можна констатувати, що розвиток смарт-контрактів у межах міжнародного приватного права є досить перспективним. Проте, враховую-

чи, що смарт-контракти є відносно новим явищем у сфері права, на сьогодні ще виникають певні проблеми щодо їх застосування. Одна із таких проблем і була описано в даній статті, це проблема вибору права, що підлягає застосуванню до таких договорів.

Розумні контракти, особливо якщо вони обробляються за допомогою технології блокчейн, можуть мати зв'язки з великою кількістю юрисдикцій. Наразі спеціальне законодавство про визнання правових наслідків смарт-контрактів прийняли такі штати, як Делавер, Арізона, Теннессі, Вайомінг, Іллінойс та Каліфорнія. Європейський Союз, при регулюванні договірних зобов'язань у цивільних і комерційних справах, зазвичай звертається до Регламенту «Рим I» та правил щодо єдиного вибору права, які містяться в ньому. Однак положення Регламенту «Рим I» застосовується не до смарт-контрактів, а тільки до договірних зобов'язань, основної угоди контрактів, яку він допомагає виконати.

Законодавством України, також не врегульовано питання вибору права у смарт-контрактах. Однак існує низка підходів, для розв'язання даної проблеми вибору права у смарт-контрактах. Вони полягають у самостійному виборі права учасниками шляхом проведення переговорів; у покладені вибору права на комп'ютерну мережу за допомогою IP адрес сторін договору та у створенні онлайн-платформ, на яких буде здійснюватись укладення смарт-контрактів. Проаналізувавши правила вибору права у законодавстві, зокрема США та країн Європейського Союзу та України, можна зазначити, що відносини, що виникають зі смарт-контрактів можна пов'язати з певною правовою системою. Питан-

ня залишається в тому, чи пропонує право, що застосовується відповідно до вищезазначених правил, відповідну правову основу для розумних контрактів. Тому кращим варіантом буде скористатися принципом автономії волі сторін та самостійно сторонам обрати право, яким буде регулюватися їх угода.

Також, зважаючи на дану проблему, постає необхідність внесення змін до цивільного законодавства в частині визначення смарт-контракту одним із видів цивільно правового договору, що виражений у формі програмного коду й автоматично виконується у розподіленій мережі. Для мінімізації недоліків необхідно передбачити обов'язкову ідентифікацію сторін смарт-контракту, а також запровадити обов'язковий електронний текстовий додаток до смарт-контракту, в якому будуть визначатися суттєві умови договору, і який матиме юридичну силу в разі виникнення помилки програмного коду та необхідності вирішення суперечностей між сторонами у судовому порядку.

Таким чином у довгостроковій перспективі міжнародне приватне право не лише визначатиме право, застосовне до розумних контрактів, і тим самим сприятиме правовій визначеності, а й визначить, який закон найкраще підходить для вирішення проблем цифровізації в очах сторін і тим самим заохотить законодавчі органи та суддів конкурувати за застосування своїх законів. Отже, міжнародне приватне право і особливо принцип автономії волі сторін будуть рушійною силою реформи законодавства в різних країнах щодо укладання та застосування смарт-контрактів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Szabo N. Smart Contracts. *Phonetic Sciences*, Amsterdam. 1994. URL: <https://www.fon.hum.uva.nl/rob/Courses/InformationInSpeech/CDROM/Literature/LOTwinterschool2006/szabo.best.vwh.net/smart.contracts.html> (дата звернення: 20.10.2021).

2. Бойко Н. Смарт-контракти – чи справді договори та чи дійсно «розумні» / Національна асоціація адвокатів України. 2018. URL: <http://unba.org.ua/publications/3169-smart-kontrakti--chi-spravdi-dogovori-ta-chi-dijsno-rozumni.html> (дата звернення: 20.10.2021).

3. Баранов О.В. Інтернет речей: правові проблеми застосування розумних контрактів. *Інформація і право*. 2017. №4(23), с. 237.

4. Марутян Р. Україна серед країн-лідерів з впровадження технології блокчейн. *Matrix: веб-сайт*. URL: <https://matrix-info.com/2018/01/30/ukrayina-sered-krajin-lideriv-z-vprovadzheniya-tehnologiyi-blokchejn> (дата звернення: 20.10.2021).

5. Тарасюк А. Смарт-контракти серед юристів. *Електронний журнал Юрист&Закон*. 2017. №21. URL: <http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine-article/EA010426> (дата звернення: 21.10.2021).

6. Мамчур Л. Цивільно-правові реалії допустимості використання смартконтракту у договірних відносинах / Л. Мамчур, О. Недибалюк. // *Історико-правовий часопис*. 2018. №2, с.173.

7. WeiD. B-money. Wei Dai's Home Page. 1998. URL: <http://www.weidai.com/bmoney.txt> (дата звернення: 20.10.2021).

8. Chamber of Digital Commerce Launches Smart Contracts Alliance – Chamber of Digital Commerce. Chamber of Digital Commerce. 28. 07. 2016. URL: <https://digitalchamber.org/chamber-of-digital-commerce-launches-smart-contracts-alliance/> (дата звернення: 21.10.2021).

9. Kai Schiller. Was sind eigentlich Smart Contracts? Eine Einführung in das Thema. *Blockchainwelt*. 28. 11. 2018. URL: <https://blockchainwelt.de/smart-contracts-vertrag-blockchain/> (дата звернення: 21.10.2021).

10. Регламент (ЕС) № 593/2008 о праве, подлежащем применению к договорным обязательствам («Рим I»). Факультет права – Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики». URL: <https://pravo.hse.ru/intprilaw/doc/040001> (дата звернення: 22.10.2021).

REFERENCES

1. Szabo N. (1994). Smart Contracts [Smart Contracts]. *Phonetic Sciences*. Retrieved from: <https://www.fon.hum.uva.nl/rob/Courses/InformationInSpeech/CDROM/Literature/LOTwinterschool2006/szabo.best.vwh.net/smart.contracts.html> [in English].

2. Bojko N. (2018). Smart-kontrakty – chy spravdi doghovory ta chy dijsno «rozumni» [Smart-kontrakty – chy spravdi doghovory ta chy dijsno «rozumni»]. *Nacionaljna asociacija advokativ Ukrajiny*. Retrieved from: <http://unba.org.ua/publications/3169-smart-kontrakti--chi-spravdi-dogovori-ta-chi-dijsno-rozumni.html> [in Ukrainian].

3. Baranov O.V. (2017). Internet rechej: pravovi problemy zastosuvannja rozumnykh kontraktiv [he Internet of Things: The Legal Problems of Using Smart Contracts]. *Informacija i pravo*, 4(23), 237[in Ukrainian].

4. Marutjan R. (2018). Ukrajina sered krajyn-lideriv z vprovadzhenija tekhnologhiji blokchejn [Ukraine among the leading countries in the implementation of blockchain technology]. *Matrix: veb-sajt*. Retrieved from: <https://matrix-info.com/2018/01/30/ukrayina-sered-krajyn-lideriv-z-vprovadzheniya-tehnologiyi-blokchejn> [in Ukrainian].

5. Tarasjuk A. (2017) Smart-kontrakty sered jurystiv [Smart contracts among lawyers]. *Elektronnyj zhurnal Juryst&Zakon*, 21. Retrieved from: <http://uz.ligazakon.ua/ua/magazine-article/EA010426> [in Ukrainian].

6. Mamchur L. (2018). Cyviljno-pravovi realiji dopustymosti vykorystannja smartkontraktu u doghovirnykh vidnosynakh [Civil-legal realities of the admissibility of using a smart contract in contractual relations]. *Istoryko-pravovyy chasopys*, 2, 1737. Retrieved from: <http://www.weidai.com/bmoney.txt> [in Ukrainian].

8. Sait zhurnalu «Chamber of Digital Commerce Launches Smart Contracts Alliance – Chamber of Digital Commerce» [Sait zhurnalu «Chamber of Digital Commerce Launches Smart Contracts Alliance – Chamber of Digital Commerce»]. Chamber of Digital Commerce. *digitalchamber.org* Retrieved from: <https://digitalchamber.org/chamber-of-digital-commerce-launches-smart-contracts-alliance/> [in English].

9. Kai Schiller. (2018) Was sind eigentlich Smart Contracts? Eine Einführung in das Thema [Was sind eigentlich Smart Contracts? Eine Einführung in das Thema]. *Blockchainwelt*. Retrieved from: <https://blockchainwelt.de/smart-contracts-vertrag-blockchain/> [in English].

10. Reglament (YeS) № 593/2008 o prave, podlezhashchem primeneniyu k dogovornym obyazatelstvam («Rim I») [Regulation (EU) № 593/2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I)]. (2008, June 17). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. Kyiv: *Parlam. vyd-vo*. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_905#Text [in Ukrainian].

УДК: 342.95

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-197-214](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-197-214)

Берназюк Ян Олександрович,

доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри публічного та приватного права Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського, м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33, e-mail: bern1979@ukr.net <https://orcid.org/0000-0002-2353-4836>

ПРИНЦИП ПРОПОРЦІЙНОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Анотація. Статтю присвячено аналізу практики Європейського суду з прав людини стосовно принципу пропорційності як критерію дотримання необхідного (справедливого) балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами.

На підставі аналізу практики Європейського суду з прав людини розкрито критерії досягнення справедливого балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами в адміністративному судочинстві. Доведено, що у судовій практиці останнім часом спостерігається тенденція до широкого тлумачення поняття суспільного (публічного) інтересу.

Обґрунтовано, що одним з важливих критеріїв дотримання принципів пропорційності та справедливого балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами є те, що втручання суб'єкта владних повноважень у приватне право особи є виправданим лише за умови, коли це є надзвичайно необхідним для захисту суспільних (публічних) інтересів.

Аргументовано, що відповідно до сталої практики Європейського суду з прав людини критерієм дотримання принципу пропорційності є наявність обов'язкової та справедливої компенсації особі у разі втручання в її приватне право, що викликано суспільною необхідністю, обов'язковість дотримання розумного співвідношення (пропорційність) між метою, досягнення якої передбачається для захисту суспільного (публічного) інтересу, та засобами, які використовуються для її досягнення, а також можливість суб'єктів владних повноважень змінювати або відкликати окремі власні адміністративні рішення лише в інтересах суспільства, якщо це необхідно, але з урахуванням права та інтересів приватних осіб.

Проведене дослідження дало змогу обґрунтувати висновок про необхідність удосконалення положень Кодексу адміністративного судочинства України в аспекті забезпечення дотримання справедливого балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами у діяльності суб'єктів владних повноважень.

Ключові слова: суспільний (публічний) інтерес, забезпечення балансу інтересів, пропорційність, Європейський суд з прав людини.

Bernazyuk Jan Oleksandrovich,

*Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Professor of the Department of Public and Private law Tavriya, , Kyiv, street John McCain, 33, e-mail: bern1979@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2353-4836>*

PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Annotation. The article is devoted to the analysis of the case law of the European Court of Human Rights in determining the criteria for maintaining the necessary (fair) balance between general (public) and private interests (principle of proportionality).

Based on the analysis of the case law of the European Court of Human Rights, the criteria for achieving a fair balance between general (public) and private interests in administrative proceedings are revealed. It is proved that in judicial practice recently there is a tendency to a broad interpretation of the concept of general (public) interest.

It is substantiated that one of the important criteria of observance of the principles of proportionality and fair balance between general (public) and private interests is that the interference of the subject of power in the private law of a person is justified only if it is extremely necessary to protect general (public) interests.

It is argued that according to the settled case law of the European Court of Human Rights, the criterion for compliance with the principle of proportionality is the presence of mandatory and fair compensation to a person in case of interference with his private law caused by public necessity, the obligation to which is intended to protect the general (public) interest, and the means used to achieve it, as well as the ability of the subjects of power to change or revoke certain administrative decisions only in the interests of society, if necessary, but taking into account the rights and interests private individuals.

The study made it possible to substantiate the conclusion about the need to improve the provisions of the Code of Administrative Procedure of Ukraine in terms of ensuring a fair balance between general (public) and private interests in the activities of subjects of power.

Keywords: public interest, ensuring the balance of interests, proportionality, the European Court of Human Rights.

Постановка проблеми. Досить складним у теоретичному та практичному плані є питання розуміння та дотримання принципу пропорційності як критерію забезпечення необхідного (справедливого) балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами.

Певним чином пріоритетність суспільних (публічних) інтересів над приватними закріплено у ст. 8 Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [1], відповідно до якої кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або захисту прав і свобод інших осіб.

Крім того, відповідно до ст. 12 Загальної декларації прав людини [2], ст. 8 Конвенції [1] та п. 1 ст. 17 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року [3] ніхто не може зазнавати безпідставного посягання на недоторканність свого житла. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина може зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги до прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві (п. 2 ст. 29

Загальної декларації прав людини та ст. 18 Конвенції).

Критерій «в інтересах суспільства», як виняток для обмеження деяких конституційних прав та свобод людини і громадянина закріплено також у низці статей Конституції України [4].

У правозастосовній практиці питання суспільного (публічного) інтересу має винятково важливе значення, зважаючи на те, що в адміністративному судочинстві [5] для розгляду та вирішення справ, що становлять значний суспільний інтерес, передбачені певні особливості.

Водночас, застосований у Конституції України та Кодексі адміністративного судочинства України (далі – КАС України) підхід до визначення принципу пропорційності як умови для виключного обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина лише частково узгоджується з відповідним підходом, застосованим у Конвенції та практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

У зв'язку з цим, виникає необхідність провести аналіз практики ЄСПЛ з тим, щоб визначити шляхи удосконалення положень КАС України в аспекті забезпечення дотримання справедливого балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами у діяльності суб'єктів владних повноважень.

Аналіз наукових публікацій.

Окремі питання захисту суспільного (публічного) інтересу у правозастосовній практиці досліджували такі науковці як М. Бояринцева, Д. Гудима, Д. Луспеник, Л. Москвич та ін. Деякі питання, пов'язані з принципом пропорційності та забезпечення справедливого балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами,

досліджувалися також автором цієї статті [6; 7]. Проте у сучасній правовій науці недостатньо вивченим залишається принцип пропорційності в аспекті аналізу практики Європейського суду з прав людини.

Метою статті є з'ясування на підставі аналізу практики Європейського суду з прав людини особливостей принципу пропорційності як критерію дотримання необхідного (справедливого) балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами.

Виклад основного матеріалу. Досліджуючи питання захисту суспільних (публічних) інтересів, необхідно зауважити, що воно неодноразово ставало предметом аналізу у рішеннях ЄСПЛ. У Першому протоколі до Конвенції використовується термін «general interest» як загальний або суспільний (публічний) інтерес, проте у більшості рішень ЄСПЛ застосовується термін «public interest», а також поняття «fair balance» як справедливий баланс.

Зазвичай, суспільні (публічні) інтереси згадуються у рішеннях ЄСПЛ у зв'язку з необхідністю визначення того, чи було втручання держави у права особи пропорційним та чи було дотримано при цьому необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами.

Аналіз практики ЄСПЛ (рішення у справах «Ocalan v. Turkey», заява № 46221/99, п. 168 [8]; «Former King of Greece and Others v. Greece» [GC], заява № 25701/94, п. 89 [9]; «Iatridis v. Greece», заява № 31107/96, п. 55 [10] та ін.) дає підстави дійти висновку, що складовими принципу верховенства права Суд визнає, зокрема, збалансованість інтересів окремого індивіда з інтересами інших членів суспільства, принцип

пропорційності, справедливий баланс між вимогами спільного (публічного) інтересу та захистом фундаментальних прав особи [11].

Зокрема, про необхідність забезпечення справедливого балансу, який потрібно встановити між конкуруючими інтересами особи та суспільства в цілому, йдеться також у рішеннях ЄСПЛ у справі «Stjerna v. Finland» (заява № 18131/91, п. 39) [12] та у справі «Johansson v. Finland» (заява № 10163/02, п. 29) [13], які стосувалися вибору та зміни імен та прізвищ.

У п. 39 рішення у справі «Stjerna v. Finland», ЄСПЛ зазначив, що законодавчі обмеження можливості зміни свого імені можуть бути виправдані інтересами суспільства, наприклад, для забезпечення точного обліку населення або схоронності засобів ідентифікації особи та зв'язку носіїв певного імені з сім'єю.

У п. 31 рішеннях у справі «Волошин проти України» (заява № 15853/08) [14] та п. 22 рішення у справі «Batsanina v. Russia» (заява № 3932/02) [15] ЄСПЛ вказав на необхідності забезпечення справедливого балансу між правами сторін та наголосив, що принцип рівності сторін вимагає, щоб кожній стороні було надано відповідну можливість для представлення своєї справи в умовах, що не ставлять її у суттєво не вигідне становище порівняно з іншою стороною.

Аналіз практики ЄСПЛ дає підстави стверджувати, що за наявності обставин втручання держави шляхом вжиття певних заходів, переважно, пов'язаних із захистом суспільного (публічного) інтересу, такі дії (рішення) не можуть розцінюватися як втручання в легітимні очікування

особи і це не тягне за собою порушення права на мирне володіння майном в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, якщо такі заходи є пропорційними, забезпечують баланс між захистом суспільного (публічного) та приватного інтересу [6].

Такий підхід ґрунтується, серед іншого, на вимогах, сформульованих у Доповіді Венеціанської комісії № 512/2009 «Про верховенство права» [16]. Зокрема, у п. п. 48-49 Доповіді відзначено, що юридична визначеність означає, що норми права повинні застосовуватись із такою гнучкістю, яка б забезпечувала врахування імперативів гуманності (людинолюбства) і справедливості.

Наприклад, справа ЄСПЛ «Béla Németh v. Hungary» (заява № 73303/14) [17] стосувалася неможливості заявника набути право володіння на придбане ним майно у зв'язку з установленням законодавчого мораторію на виселення; заявник мав чекати впродовж двох років можливості реалізувати своє право власності.

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ зазначив, що тимчасове призупинення або поступове виконання рішень судів належить до дискреції національних органів влади. У зв'язку з економічною кризою, що існувала у державі, ЄСПЛ визнав, що Уряд діяв з метою запобігання набуттю громадянами статусу безпритульних. Окрім того, Суд встановив, що мораторій не позбавив заявника його легітимних очікувань щодо власності, а лише відстрочив набуття ним права власності. ЄСПЛ також зазначив, що законодавство було швидко змінено: додано положення про строк дії такого мораторію, а тому

встановив відсутність порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції [18].

Аналізуючи рішення ЄСПЛ, можна також дійти висновку, що відповідно до його сталої практики поняття «суспільний (публічний) інтерес» тлумачиться широко.

У справі «ТОВ «Світ розваг» та інші проти України» (заява № 13290/11 та 2 інші, п. 161) [19] ЄСПЛ визначив поняття, які складають значний суспільний інтерес, зокрема, такі як: захист людського життя, здоров'я та навколишнього середовища, та вказав, що у цій справі національні суди встановили, що визнання виключних повноважень органів влади стосовно зупинення дії ліцензії заявника виправдовувалось суспільними інтересами, а тому заявник міг обґрунтовано вважати, що ці питання достатньою мірою охоплювалися усталеними повноваженнями органів (відповідальних за пожежну безпеку, безпеку на робочому місці та охорону здоров'я) для припинення діяльності конкретних гральних закладів у випадку небезпеки (п. 65).

У рішенні у справі «Рисовський проти України», заява № 29979/04) [20] ЄСПЛ зазначив, за яких обставин втручання органами влади у мирне володіння майном, що є предметом захисту ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, не становить порушення Конвенції.

Зокрема, відповідно до цієї статті кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежу-

ють право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів [18].

Відповідно до сталої практики ЄСПЛ втручання у право власності, навіть якщо воно здійснюється згідно із законом і з легітимною метою, буде розглядатися як порушення ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, якщо не буде встановлений справедливий баланс між інтересами суспільства, пов'язаними з цим втручанням, й інтересами особи, яка зазнає втручання в її право власності. Отже, має існувати розумне співвідношення (пропорційність) між метою, досягнення якої передбачається, та засобами, які використовуються для її досягнення.

Принцип «пропорційності» передбачає, що втручання у право власності, навіть якщо воно здійснюється згідно з національним законодавством і в інтересах суспільства, буде розглядатися як порушення ст. 1 Першого протоколу, якщо не було дотримано справедливої рівноваги (балансу) між інтересами держави (суспільства), пов'язаними з втручанням, та інтересами особи, яка так чи інакше страждає від втручання. «Справедлива рівновага» передбачає наявність розумного співвідношення (обґрунтованої пропорційності) між метою, що передбачається для досягнення, та засобами, які використовуються. Необхідний баланс не буде дотриманий, якщо особа-доброчесний набувач внаслідок втручання в її право власності понесе індивідуальний і надмірний тягар, зокрема, якщо їй не буде надана обґрунтована компенсація чи інший

вид належного відшкодування у зв'язку з позбавленням права на майно (див. рішення ЄСПЛ у справах «Рисовський проти України», заява № 29979/04, п. 68) [20], «Кривенький проти України», заява № 43768/07, п. 45 [21], «Щокін проти України», заяви № 23759/03 та № 37943/06, п. 50 [22], «Трегубенко проти України», заява № 61333/00, п. 53 [23], «Špraček, s.r.o. v. the Czech Republic», заява № 26449/95, п. 54 [24]).

В іншому рішенні у справі «Ramazyan v. Armenia» (заява № 54769/10. п.п. 47-52) [25] ЄСПЛ зазначив, що у цій справі не стоїть питання про те, що мало місце «позбавлення майна» у значенні ст. 1 Першого Протоколу, проте суд повинен з'ясувати, чи було відповідне позбавлення виправданим цим положенням. З цією метою суд має впевнитися у тому, що таке втручання (у цій справі, це захід експропріації) відповідає трьом критеріям: має здійснюватися «за умов, передбачених законом», які виключають будь-які свавільні дії з боку національних органів влади; повинне бути «в інтересах суспільства»; передбачає досягнення справедливого балансу між правами власника та інтересами суспільства (див. рішення у справі «Vistiņš and Perepjolkins v. Latvia» [GC], заява № 71243/01, п. 94) [26].

Розглядаючи справу «Yevgeniy Dmitriyev v. Russia» (заява № 17840/06, п. 57) [27], яка стосувалася скарги заявника на шум та інші незручності, джерелом яких був відділок міліції, розташований під його квартирою, ЄСПЛ дійшов висновку про те, що за визначених обставин державі не вдалося забезпечити справедливий баланс між інтересом місцевого населення у використанні захисту громадського спокою й безпе-

ки, ефективною реалізацією законів міліцією та ефективною реалізацією заявником свого права на повагу до його приватного життя і житла. З огляду на це, було встановлено порушення статті 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя).

У низці рішень ЄСПЛ констатує, що питання загального (суспільного) інтересу стосуються випадків, якщо справа впливає на такі основоположні права людини, як майнові права; у таких справах перевіряється підлягає те, чи діяли державні органи вчасно та в належний і якомога послідовніший спосіб (у справах «Рисовський проти України», заява № 29979/04 [20], «Beyeler v. Italy», заява № 33202/96 [28] та «Megadat.com S.r.l. v. Moldova», заява № 21151/04 [29]) [7].

Аналогічні висновки зроблені ЄСПЛ у справі «Кривенький проти України» (заява № 43768/07, п. 45) [21], в якій Суд перевіряв питання, чи забезпечувало позбавлення права власності, про яке йдеться у цій справі, справедливий баланс між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи (див. рішення у справі «Gashi v. Croatia», п. 31) [30]. У цій справі Суд наголосив, що позбавлення власності без виплати сум, обґрунтовано пов'язаних з її вартістю (компенсації), зазвичай призводить до недотримання необхідного справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи і становить непропорційний тягар для заявника (див. рішення у справах «The Holy Monasteries v. Greece», заяви №№ 13092/87 та 13984/88, п. 71 [31]; «Former King of

Greece and Others v. Greece» [GC], заява № 25701/94, п. 89 [9]).

Розглядаючи справу «Fábián v. Hungary» (ВП) (заява № 78117/13), у якій заявник скаржився на необґрунтоване та дискримінаційне втручання у його право власності у зв'язку з припиненням виплати пенсії, що було зумовлено змінами у законодавстві, які, однак, не застосовувались до пенсіонерів, що працювати у приватному секторі, ЄСПЛ у своєму рішенні дійшов висновку, що законність такого втручання не оскаржувалась, а тому суд не вбачив підстав для сумніву в тому, що заборона одночасної виплати заробітної плати та пенсій, під яку підпадав заявник, відповідала загальним інтересам захисту державного бюджету. Питання полягало в тому, чи було цим втручанням дотримано справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основоположних прав особи [32].

ЄСПЛ зазначив, що розглядувана справа не стосувалась остаточної втрати заявником права на отримання пенсії, а пов'язана з призупиненням її щомісячних виплат. Це призупинення мало тимчасовий характер та було відновлено після залишення заявником державної служби. Тому, воно не зашкодило самій суті його права, і це право не було порушено.

Після набрання чинності відповідного законодавства, заявник мав можливість вибору між припиненням своєї державної служби та продовженням отримувати свою пенсію, чи залишитись працювати з припиненням виплати цієї пенсії. Він обрав останній варіант. Було зрозуміло, що зупинивши виплату пенсії, заявник продовжував отримувати заробітну плату.

Призупинення виплати його пенсії жодним чином не позбавило його всіх засобів до існування.

Тому ЄСПЛ констатував, що у цій справі було дотримано справедливого балансу між вимогами загального інтересу суспільства та вимогами захисту основоположних прав заявника, що не поклало на нього надмірного індивідуального тягаря.

Іншим прикладом надання оцінки тому, чи було дотримано необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами, є справа «Kaminskas v. Lithuania» (заява № 44817/18) [33]. Ця справа стосувалася рішення про знесення будинку заявника у зв'язку з тим, що будинок був незаконно збудований на ділянці, що належить до земель лісового фонду.

Суд дійшов висновку, що рішення про знесення переслідувало легітимні цілі, відповідало суспільним інтересам (п. 53) та було необхідним у демократичному суспільстві. ЄСПЛ врахував складне становище заявника з огляду на його пенсійний вік, погане здоров'я та низький дохід (п. 34), проте співставив інтереси заявника із загальними інтересами суспільства у збереженні лісів та довкілля і зазначив, що ані вік заявника, ані інші особисті його обставини не можуть мати вирішального значення з урахуванням того, що заявник свідомо збудував будинок на охоронюваній ділянці без відповідного дозволу (п. 64 рішення).

Справа «Hüseyin Kaplan v. Turkey» (заява № 24508/09, п. 47) [34] стосувалася питання справедливої сатисфакції за вилучення земельної ділянки для суспільних потреб. Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ зауважив, що вилучення земельної ділянки заявника для публічного користування без сплати компенсації становило індивідуальний та надмірний тягар у дотриманні справедливого балансу між суспільним інтересом та захистом права заявника на володіння своїм майном, в результаті чого мало місце порушення статті 1 Першого протоколу до Конвенції.

Інша справа «Fedotova and others v. Russia» (заяви № 40792/10 та 2 інших) [35] стосувалася відмови в реєстрації заяв про укладення шлюбу заявниками – одностатевими парами. Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ повторив, що стаття 8 Конвенції прямо не покладає на держави зобов'язання офіційно визнавати одностатеві союзи. Проте в цьому зобов'язанні втілена необхідність забезпечити справедливий баланс між конкуруючими інтересами одностатевих пар і суспільства загалом. Позитивним зобов'язанням держави у цьому випадку є створення правового підґрунтя, яке б гарантувало ефективну реалізацію прав, закріплених у статті 8 Конвенції. ЄСПЛ, зокрема, відзначив вплив на особу в ситуації, коли існує розбіжність між законом і соціальною реальністю, що мало місце і в цій справі; у такому випадку держави мають враховувати це та забезпечувати баланс між їхніми потребами та потребами суспільства загалом.

У практиці ЄСПЛ справи, які зачіпаються питання суспільного (публічного) інтересу, виникають також у спорах, пов'язаних із забезпеченням доступу особи до публічної інформації.

Такою, наприклад, є справа «Центр демократії та верховенства права проти України» (заява № 10090/16) [36], у якій заявник (громадська організація) стверджував про порушення ст. 10 Конвенції у зв'язку з тим, що йому

було відмовлено у доступі до інформації про освіту та трудову діяльність, зазначену в автобіографіях політичних лідерів, які брали участь у парламентських виборах.

Розглядаючи цю справу, ЄСПЛ наголосив, що визначення того, що може бути предметом суспільного інтересу залежить від обставин кожної справи. Суспільний (публічний) інтерес належить до питань, які впливають на суспільство настільки, що воно може законним чином цікавитись ними; ці питання привертають увагу суспільства або стосуються його в значній мірі, особливо коли вони мають вплив на добробут громадян та життя суспільства/громади (п. 85).

Суд також визначив, що інформація стосовно адрес та номерів телефонів кандидатів не могли бути розголошені. Одночасно ЄСПЛ зазначив, що особи, яких стосувалась витребувана інформація, були провідними політиками, тому суспільство мало законний інтерес щодо відомостей про їх досвід та доброчесність безпосередньо перед виборами (п. 99).

Кандидати у депутати були популярними політичними діячами, які надали свої резюме в контексті висування власних кандидатур на національних парламентських виборах, тим самим піддаючи свою кваліфікацію та професійний досвід ретельному громадському контролю. ЄСПЛ встановив, що національні суди, розглядаючи цю справу, не спромоглися провести належне урівноваження/балансування, порівнюючи шкоду потенційного розголошення інформації, яка могла бути завдана топ-політикам, з наслідками нерозголошення такої інформації для ефективного здійснення заявником

свого права на свободу вираження поглядів; обмеження з боку Центральної виборчої комісії щодо розкриття інформації про освіту та досвід роботи топ-кандидатів у межах виборчого процесу має характер перешкоджання використанню заявником права на свободу отримання та розповсюдження інформації таким чином, що вражає саму суть права за ст. 10 Конвенції.

Таким чином, ЄСПЛ констатував, що обмеження у доступі до інформації щодо освіти та досвіду роботи політичних лідерів не було «необхідним у демократичному суспільстві» (п. 120).

Суд Справедливості ЄС у справі «Stichting Greenpeace Nederland and PAN Europe v Commission» [37], постановив, що Регламент (ЄС) 1367/2006 про застосування положень Орхуської конвенції про доступ до інформації [38] встановлює правову презумпцію, що вищий суспільний інтерес у розкритті інформації існує тоді, коли запитувана інформація стосується викидів у навколишнє середовище. Відповідно, Суд постановив, що установа зобов'язана розкривати документи, що стосуються викидів у навколишнє середовище, навіть якщо таке розкриття інформації може підірвати «захист комерційних інтересів певної фізичної або юридичної особи, включаючи інтелектуальну власність цієї особи, в межах значення першого абзацу ст. 4 (2) Регламенту № 1049/2001 [39].

Отже, дотримання необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами є важливою вимогою демократичного суспільства та складовою принципу верховенства права, що підтверджується висновками ЄСПЛ та Суду Справедливості ЄС.

Водночас аналіз КАС України, дає підстави для висновку про те, що його положення не містять такого критерію оцінювання адміністративними судами правомірності рішення, дії або бездіяльності суб'єкта владних повноважень, як дотримання необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами. Крім того, у КАС України міститься поняття «справа, що становить значний суспільний інтерес», проте не уточняється, за яких умов справа вважається такою, а це ускладнює можливість уніфікованого правозастосування судами цього поняття.

У той же час відповідні засади унормовані у ч. 3 ст. 2 та ст. 11 ЦПК України [40]: Суд визначає в межах, встановлених цим Кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи, зокрема: завдання цивільного судочинства, забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами. Аналогічні положення містяться також у ч. 3 ст. 2 та ст. 15 ГПК України [41].

З метою удосконалення положень КАС України можливо врахувати досвід деяких зарубіжних країн.

Наприклад, Адміністративний процедурно-процесуальний кодекс Республіки Казахстан від 29 червня 2020 р. № 350-VI [42] визначає, що завданнями адміністративних процедур є:

- повна реалізація публічних прав, свобод та інтересів фізичних і юридичних осіб;
- досягнення балансу приватних і громадських інтересів у публічно-правових відносинах;
- забезпечення ефективного і прозорого державного управління, в тому

числі за допомогою участі осіб в прийнятті управлінських рішень;

- зміцнення законності в публічно-правовій сфері (ст. 5).

Крім того, відповідно до ст. 10 цього Кодексу при здійсненні адміністративного розсуду адміністративний орган, посадова особа забезпечують справедливий баланс інтересів учасника адміністративної процедури і суспільства; адміністративний акт, адміністративні дії (бездіяльність) повинні бути пропорційними, тобто бути придатними і необхідними; адміністративний акт, адміністративні дії (бездіяльність) вважаються пропорційними, якщо суспільне благо, отримане в результаті обмежень прав, свобод і законних інтересів учасника адміністративної процедури, більше ніж шкоду, заподіяну цими обмеженнями.

Адміністративний процедурно-процесуальний кодекс Республіки Казахстан також апелює до поняття «суспільні інтереси» у положеннях, що визначають підстави для перегляду справи у касаційному порядку. Зокрема, згідно ст. 169 цього Кодексу такими підставами є:

1) випадки, коли виконання прийнятої постанови може призвести до тяжких незворотних наслідків для життя, здоров'я людей або для економіки і безпеки Республіки;

2) випадки, коли прийнята постанова порушує права, свободи і законні інтереси невизначеного кола осіб чи інші публічні інтереси;

3) випадки, коли прийнята постанова порушує однаковість у тлумаченні та застосуванні судами норм права (ст. 169).

Отже, доцільно розглянути можливість доповнення ч. 2 ст. 2 КАС Украї-

ни положеннями про те, що, оцінюючи правомірність рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, суд перевіряє, чи прийнято таке рішення з урахуванням суспільного (публічного) інтересу та чи дотримано при цьому необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами, а також доповнення деяких статей КАС України новими положеннями з метою уточнення того, яка справа може вважатися такою, що становить значний суспільний інтерес.

Висновки. Проведене у цій статті дослідження дає підстави зробити наступні висновки.

1. У практиці ЄСПЛ суспільні (публічні) інтереси згадуються, як правило, у зв'язку з необхідністю визначення того, чи було втручання держави у права особи пропорційним та чи було дотримано при цьому необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами. За наявності обставин втручання держави шляхом вжиття певних заходів, пов'язаних із захистом суспільного (публічного) інтересу, такі дії не можуть розцінюватися як свавільний відступ від принципу належного урядування, втручання в легітимні очікування особи або оцінюватися/кваліфікуватися як порушення права на мирне володіння майном в аспекті ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, якщо такі заходи є пропорційними, необхідними для збереження балансу між захистом суспільного (публічного) та приватного інтересу. Разом з тим, втручання у право власності, навіть якщо воно здійснюється згідно із законом і з легітимною метою, буде розглядатися як порушення ст. 1 Першого протоколу до

Конвенції, якщо не буде встановлений справедливий баланс (пропорційність) між інтересами суспільства, пов'язаними з цим втручанням, й інтересами особи, яка зазнає втручання в її право власності, а також якщо особа, яка зазнала втручання у свій приватний інтерес, не отримає справедливої компенсації за нанесену їй шкоду.

2. Дотримання необхідного (справедливого) балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами (принципу пропорційності) є важливою вимогою громадянського суспільства, демократичної, соціальної та правової держави та складовою принципу верховенства права. Критеріями дотримання такого балансу є: 1) втручання суб'єкта владних повноважень у приватне право особи є виправданим лише за умови, коли це є надзвичайно необхідним для захисту суспільних (публічних) інтересів; 2) можливість суб'єктів владних повноважень змінювати або відкликати окремі власні адміністративні рішення допускається лише в інтересах суспільства, якщо це необхідно, але з урахуванням права та інтересів приватних осіб; 3) наявність обов'язкової та справедливої компенсації особі у разі втручання в її приватне право, що викликане суспільною необхідністю; 4) обов'язковість дотримання розумного співвідношення (пропорційність) між метою, досягнення якої передбачається для захисту суспільного (публічного) інтересу, та засобами, які використовуються для її досягнення.

3. З метою удосконалення положень КАС України в аспекті забезпечення дотримання справедливого балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами у діяльності суб'єктів владних повноважень

доцільно розглянути можливість доповнення ч. 2 ст. 2 КАС України положеннями про те, що, оцінюючи правомірність рішення, дії чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень, суд перевіряє, чи прийнято таке рішення з урахуванням суспільного (публічного) інтересу та чи дотримано при цьому необхідного балансу між суспільними (публічними) та приватними інтересами, а також доповнення ст. 257 (Справи, що розглядаються за правилами спрощеного позовного провадження) та ст. 328 (Право на касаційне оскарження) КАС України визначенням поняття суспільного (публічного) інтересу та/або ознак (критеріїв визначення) справ, які можуть вважатися такими, що становлять значний суспільний (публічний) інтерес.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 04.11.1950. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
2. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права: Міжнародний документ від 16.12.1966. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
4. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
5. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15>.
6. Берназюк Я. Легітимні очікування (reasonable expectations) як складова принципу юридичної визначеності у вітчизняній та європейській судовій практиці. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2021, № 2 (94). С. 13-28.
7. Берназюк Я. Принцип належного урядування (good governance): національна та європейська судова практика Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2021. Серія Право. Випуск 64. С. 189-197.
8. Case of Ocalan v. Turkey: decision of the European Court of Human Rights, 12.05.2005, № 46221/99. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Ocalan%20v.%20Turkey%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-69022%22%5D%7D>.
9. Case of Former King of Greece and Others v. Greece: decision of the European Court of Human Rights, 23.11.2000, № 25701/94. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Former%20King%20of%20Greece%20and%20Others%20v.%20Greece%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-59051%22%5D%7D>.
10. Case of Iatridis v. Greece: decision of the European Court of Human Rights, 19.10.2000, № 31107/96. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Iatridis%20v.%20Greece%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-59087%22%5D%7D>.
11. Луспенік Д. Верховенство права – новий «старий» принцип громадянського судопроизводства: соотношение с законностью. Судебно-юридическая газета. 2017. URL : <https://sud.ua/ru/news/publication/106896-verkhovenstvo-pravonovyy-staryy-printsip-grazhdanskogo-sudoproizvodstva-sootnoshenie-s-zakonnostyu>.
12. Case of Stjerna v. Finland: decision of the European Court of Human Rights, 25.11.1994, № 18131/91. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Stjerna%20v.%20>

Finland%22],%22documentcollectionid%22: [%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57912%22]].

13. Case of Johansson v. Finland: decision of the European Court of Human Rights, 06.09.2007, № 10163/02. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]Johansson%20v.%20Finland%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-82198%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]Johansson%20v.%20Finland%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-82198%22]]).

14. Справа Волошин проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 10.10.2013, № 15853/08. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]15853/08%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-126631%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]15853/08%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-126631%22]]).

15. Case of Batsanina v. Russia: decision of the European Court of Human Rights, 14.09.2009, № 3932/02. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]3932/02%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-92667%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]3932/02%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-92667%22]]).

16. Про верховенство права: доповідь Венеціанської комісії № 512/2009, прийнята на 86-му пленарному засіданні 25-26 березня 2011 року. URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr).

17. Case of Béla Németh v. Hungary: decision of the European Court of Human Rights, 17.12.2020, № 73303/14. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]2B%C3%A9la%20N%C3%A9meth%20v.%20Hungary%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-206514%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]2B%C3%A9la%20N%C3%A9meth%20v.%20Hungary%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-206514%22]]).

18. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 20.03.1952. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text.

19. Справа ТОВ «Світ розваг» та інші проти України: рішення Європейського Суду з прав людини від 27.09.2019,

№ 13290/11 та 2 інші заяви. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e05#Text.

20. Справа Рисовський проти України: Рішення Європейського Суду з прав людини, заява № 29979/04 від 20 жовтня 2011 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854.

21. Справа Кривенький проти України: Рішення Європейського Суду з прав людини, заява № 43768/07 від 16 травня 2007 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d48#Text.

22. Справа Щокін проти України: Рішення Європейського Суду з прав людини, заяви № 23759/03 та № 37943/06 від 14 січня 2001 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text.

23. Справа Трегубенко проти України: Рішення Європейського Суду з прав людини, заява № 61333/00 від 2 листопада 2004 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_355#Text.

24. Case of Špaček, s.r.o. v. the Czech Republic: decision of the European Court of Human Rights, 09.11.1999, № 26449/95. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]26449/95%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-58358%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]26449/95%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58358%22]]).

25. Case of Ramazyan v. Armenia: decision of the European Court of Human Rights, 14.02.2019, № 54769/10. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]54769/10%22,%22itemid%22:\[%22001-189789%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]54769/10%22,%22itemid%22:[%22001-189789%22]]).

26. Case of Vistiņš and Perepjolkins v. Latvia: decision of the European Court of Human Rights, 25.10.2012, № 71243/01. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]Visti%C5%86%C5%A1%20and%20Perepjolkins%20v.%20Latvia%22,%22itemid%22:\[%22001-114277%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]Visti%C5%86%C5%A1%20and%20Perepjolkins%20v.%20Latvia%22,%22itemid%22:[%22001-114277%22]]).

27. Case of Yevgeniy Dmitriyev v. Russia: decision of the European Court of Human Rights, 01.03.2021, № 17840/06. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/s#%22fulltext%22:\[%22\]YEVGENIY%20](https://hudoc.echr.coe.int/s#%22fulltext%22:[%22]YEVGENIY%20)

DMITRIYEV%20v.%20Russia%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-206265%22]].

28. Case of *Beyeler v. Italy*: decision of the European Court of Human Rights, 05.01.2000, № 33202/96. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Beyeler%20v.%20Italy%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Beyeler%20v.%20Italy%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22]).

29. Case of *Megadat.com S.r.l. v. Moldova*: decision of the European Court of Human Rights, 17.05.2011, № 21151/04. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Megadat.com%20S.r.l.%20v.%20Moldova%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-144491%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Megadat.com%20S.r.l.%20v.%20Moldova%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-144491%22])

30. Case of *Gashiv. Croatia*: decision of the European Court of Human Rights, 13.12.2007, № 32457/05. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Gashi%20v.%20Croatia%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-84005%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Gashi%20v.%20Croatia%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-84005%22]).

31. Case of *Holy Monasteries v. Greece*: decision of the European Court of Human Rights, 09.12.1994, № № 13092/87, 13984/88. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Holy%20Monasteries%20v.%20Greece%22\],%22itemid%22:\[%22001-57906%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Holy%20Monasteries%20v.%20Greece%22],%22itemid%22:[%22001-57906%22]).

32. Case of *Fábián v. Hungary*: decision of the European Court of Human Rights, 05.09.2017, № 78117/13. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22F%C3%A1bi%C3%A1n%20v.%20Hungary%22\],%22itemid%22:\[%22001-176769%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22F%C3%A1bi%C3%A1n%20v.%20Hungary%22],%22itemid%22:[%22001-176769%22]).

33. Case of *Kaminskas v. Lithuania*: decision of the European Court of Human Rights, 04.08.2020, № 44817/18. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22Kaminskas%20v.%20Lithuania%22\],%22itemid%22:\[%22001-203827%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22Kaminskas%20v.%20Lithuania%22],%22itemid%22:[%22001-203827%22]).

34. Case of *Hüseyin Kaplan v. Turkey*: decision of the European Court of Human

Rights, 01.01.2014, № 24508/09. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:\[%22001-126560%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:[%22001-126560%22]).

35. Case of *Fedotova and others v. Russia*: decision of the European Court of Human Rights, 13.07.2021, № 40792/10 and 2 others. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/s#%22fulltext%22:\[%22FEDOTOVA%20AND%20OTHERS%20v.%20Russia%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-211016%22\]](https://hudoc.echr.coe.int/s#%22fulltext%22:[%22FEDOTOVA%20AND%20OTHERS%20v.%20Russia%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-211016%22]).

36. *Справа Центр демократії та верховенства права проти України: Рішення Європейського Суду з прав людини, заява № 10090/16 від 26 липня 2020 року.* URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f18#Text.

37. *Stichting Greenpeace Nederland and PAN Europe v Commission: T-545/11 RENV.* URL: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62011TJ0545\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62011TJ0545(01)).

38. Regulation (EC) No 1367/2006 of the European Parliament and of the Council of 6 September 2006 on the application of the provisions of the Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters to Community institutions and bodies. OJ L 264, 25.9.2006. URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2006/1367/oj>.

39. Regulation (EC) No 1049/2001 of the European Parliament and of the Council of 30 May 2001 regarding public access to European Parliament, Council and Commission documents. OJ L 145, 31.5.2001. URL : <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2001/1049/oj>.

40. *Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.

41. *Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 № 1798-XII.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.

42. *Адміністративний процедурно-процесуальний кодекс Республі-*

ки Казахстан від 29 червня 2020 року № 350-VI. URL : https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264.

REFERENCES:

1. Konvenciya pro zahist prav lyudini i osnovopolozhnykh svobod [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms]. (1950, November 04). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text [in Ukrainian].

2. Zagal'na deklaraciya prav lyudini [Universal Declaration of Human Rights]. (1948, December 10). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text [in Ukrainian].

3. Mizhnarodnijpaktprogromadyans'ki ta politichni prava [International Covenant on Civil and Political Rights]. (1966, December 16). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text [in Ukrainian].

4. Konstituciya Ukraïni [Constitution of Ukraine]. (1996, June 28), (vols. 254k/96-VR). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

5. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy [Code of Administrative Procedure of Ukraine]. (2005, July 06). Retrieved from: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> [in Ukrainian].

6. Bernazyuk YA. (2021) Legitimni ochikuvannya (reasonable expectations) yak skladova principu yuridichnoi viznachenosti u vitchiznyanij ta evropejs'kij sudovij praktici [Legitimate expectations as a component of the principle of legal certainty in domestic and European judicial practice]. *Visnik Lugans'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav imeni E.O. Didorenka – Bulletin of Luhansk State University of Internal Affairs named after E.O. Didorenko*. (Vols. 2 (94)), (pp. 13-28). [in Ukrainian].

7. Bernazyuk Yan. (2021) Princip nalezhnogo uryaduvannya (good governance): nacional'na ta evropejs'ka sudova praktika [The principle of good governance: national

and European case law]. *Naukovij visnik Uzhgorods'kogo nacional'nogo universitetu. Seriya Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Law Series*. (Vols. 64), (pp. 189-197) [in Ukrainian].

8. Case of Ocalan v. Turkey: decision of the European Court of Human Rights (2005, May 12), (Vols. 46221/99). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Ocalan%20v.%20Turkey%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-69022%22%5D%7D>].

9. Case of Former King of Greece and Others v. Greece: decision of the European Court of Human Rights (2000, November 23), (Vols. 25701/94). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Former%20King%20of%20Greece%20and%20King%20of%20Greece%20and%20Others%20v.%20Greece%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-59051%22%5D%7D>].

10. Case of Iatridis v. Greece: decision of the European Court of Human Rights (2000, October 19), (Vols. 31107/96). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Iatridis%20v.%20Greece%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%2C%22itemid%22:%5B%22001-59087%22%5D%7D>].

11. Luspenskiy D. (2017) Verhovenstvo prava – novyy «staryj» princip grazhdanskogo sudoproizvodstva: sootnoshenie s zakonnost'yu [The Rule of Law – the New «Old» Principle of Civil Procedure: Relationship with Legality]. *Sudebno-yuridicheskaya gazeta – Judicial-legal newspaper*. Retrieved from: <https://sud.ua/ru/news/publication/106896-verkhovenstvo-prava-novyy-staryy-princip-grazhdanskogo-sudoproizvodstva-sootnoshenie-s-zakonnostyu> [in Russian].

12. Case of Stjerna v. Finland: decision of the European Court of Human Rights (1994, November 25), (Vols. 18131/91). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%7B%22fulltext%22:%5B%22Stjerna%20v.%20Finland%22%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22001-18131%22%5D%7D>].

2:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-57912%22]].

13. Case of *Johansson v. Finland*: decision of the European Court of Human Rights (2007, September 06), (Vols. 10163/02). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]Johansson%20v.%20Finland%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-82198%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]Johansson%20v.%20Finland%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-82198%22]]).

14. *Sprava Voloshin proti Ukraïni*: rishennya Evropejs'kogo Sudu z prav lyudini [*Voloshin v. Ukraine*: judgment of the European Court of Human Rights]. (2013, October 10), (Vols. 15853/08). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]15853/08%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-126631%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]15853/08%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-126631%22]]) [in Ukrainian].

15. Case of *Batsanina v. Russia*: decision of the European Court of Human Rights (2009, September 14), (Vols. 3932/02). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]3932/02%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-92667%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]3932/02%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-92667%22]]).

16. Pro verhovenstvo prava: dopovid' Venecians'koï komisii [On the rule of law: report of the Venice Commission]. (2011, March 25-26), (Vols. 512/2009). Retrieved from: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) [in Ukrainian].

17. Case of *Béla Németh v. Hungary*: decision of the European Court of Human Rights. (2020, December 17), (Vols. 73303/14). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]B%20C3%A91a%20N%20C3%A9meth%20v.%20Hungary%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-206514%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]B%20C3%A91a%20N%20C3%A9meth%20v.%20Hungary%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-206514%22]]).

18. Protokol do Konvencii pro zahist prav lyudini i osnovopolozhnykh svobod [Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms].

(1952, March 20). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text [in Ukrainian].

19. *Sprava TOV «Svit rozvag» ta inshi proti Ukraïni*: rishennya Evropejs'kogo Sudu z prav lyudini [*The case of Svit Rozvah LLC and others v. Ukraine*: judgment of the European Court of Human Rights]. (2019, September 27), (Vols. 13290/11). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_e05#Text [in Ukrainian].

20. *Sprava Risovskij proti Ukraïni*: Rishennya Evropejs'kogo Sudu z prav lyudini [*Rysovsky v. Ukraine*: Judgment of the European Court of Human Rights]. (2011, October 20), (Vols. 29979/04). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854 [in Ukrainian].

21. *Sprava Kriven'kij proti Ukraïni*: Rishennya Evropejs'kogo Sudu z prav lyudini, zayava [*Krivenky v. Ukraine*: Judgment of the European Court of Human Rights]. (2007, May 16), (Vols. 43768/07). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d48#Text [in Ukrainian].

22. *Sprava SHCHokin proti Ukraïni*: Rishennya Evropejs'kogo Sudu z prav lyudini [*Shchokin v. Ukraine*: Judgment of the European Court of Human Rights]. (2001, January 14), (Vols. 23759/03 and № 37943/06). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_858#Text [in Ukrainian].

23. *Sprava Tregubenko proti Ukraïni*: Rishennya Evropejs'kogo Sudu z prav lyudini [*Tregubenko v. Ukraine*: Judgment of the European Court of Human Rights]. (2004, November 2), (Vols. 61333/00). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_355#Text [in Ukrainian].

24. Case of *Špaček, s.r.o. v. the Czech Republic*: decision of the European Court of Human Rights (1999, November 09), (Vols. 26449/95). Retrieved from: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:\[%22\]26449/95%22,%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-58358%22\]\]](https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:[%22]26449/95%22,%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-58358%22]]).

25. Case of Ramazyan v. Armenia: decision of the European Court of Human Rights (2019, February 14), (Vols. 54769/10). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%2254769/10%22,%22itemid%22:%22001-189789%22>].

26. Case of Vistiņš and Perepjolkins v. Latvia: decision of the European Court of Human Rights (2012, October 25), (Vols. 71243/01). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Visti%C5%86%C5%A1%20and%20Perepjolkins%20v.%20Latvia%22,%22itemid%22:%22001-114277%22>].

27. Case of Yevgeniy Dmitriyev v. Russia: decision of the European Court of Human Rights (2021, March 01), (Vols. 17840/06). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/s#%22fulltext%22:%22YEVGENIY%20DMITRIYEV%20v.%20Russia%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-206265%22>].

28. Case of Beyeler v. Italy: decision of the European Court of Human Rights (2000, January 05), (Vols. 33202/96). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Beyeler%20v.%20Italy%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22>].

29. Case of Megadat.com S.r.l. v. Moldova: decision of the European Court of Human Rights (2011, May 17), (Vols. 21151/04). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Megadat.com%20S.r.l.%20v.%20Moldova%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-144491%22>].

30. Case of Gashi v. Croatia: decision of the European Court of Human Rights (2007, December 13), (Vols. 32457/05). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Gashi%20v.%20Croatia%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-84005%22>].

31. Case of Holy Monasteries v. Greece: decision of the European Court of Human Rights (1994, December 09), (Vols. 13092/87, 13984/88). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Holy%20Monasteries%20v.%20Greece%22,%22itemid%22:%22001-57906%22>].

32. Case of Fábíán v. Hungary: decision of the European Court of Human Rights (2017, September 05), (Vols. 78117/13). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22F%C3%A1bi%C3%A1n%20v.%20Hungary%22,%22itemid%22:%22001-176769%22>].

33. Case of Kaminskas v. Lithuania: decision of the European Court of Human Rights (2020, August 04), (Vols. 44817/18). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22fulltext%22:%22Kaminskas%20v.%20Lithuania%22,%22itemid%22:%22001-203827%22>].

34. Case of Hüseyin Kaplan v. Turkey: decision of the European Court of Human Rights (2014, January 01), (Vols. 24508/09). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/rus#%22itemid%22:%22001-126560%22>].

35. Case of Fedotova and others v. Russia: decision of the European Court of Human Rights (2021, July 13), (Vols. 40792/10 and 2 others). Retrieved from: <https://hudoc.echr.coe.int/s#%22fulltext%22:%22FEDOTOVA%20AND%20OTHERS%20v.%20Russia%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-211016%22>].

36. Sprava Centr demokratii ta verhovenstva prava proti Ukraïni: Rishennya Evropejs'kogo Sudu z prav lyudini [Case Center for Democracy and the Rule of Law v. Ukraine: Judgment of the European Court of Human Rights]. (2020, July 260, (Vols. 10090/16). Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_f18#Text [in Ukrainian].

37. Stichting Greenpeace Nederland and PAN Europe v Commission: T-545/11 RENV. Retrieved from: <https://>

eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=CELEX:62011TJ0545(01).

38. Regulation (EC) No 1367/2006 of the European Parliament and of the Council of 6 September 2006 on the application of the provisions of the Aarhus Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-making and Access to Justice in Environmental Matters to Community institutions and bodies. (2006, September 25). Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2006/1367/oj>.

39. Regulation (EC) No 1049/2001 of the European Parliament and of the Council of 30 May, 2001 regarding public access to European Parliament, Council and Commission documents. (2001, May 31). Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2001/1049/oj>.

40. Civil'nij procesual'nij kodeks Ukraïni [Civil Procedure Code of Ukraine]. (2004, March 18), (Vols. 1618-IV). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> [in Ukrainian].

41. Gospodars'kij procesual'nij kodeks Ukraïni [Commercial Procedural Code of Ukraine]. (1991, November 06), (Vols. 1798-XII). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> [in Ukrainian].

42. Administrativnij procedurno-procesual'nij kodeks Respubliki Kazahstan [Administrative Procedure Procedure Code of the Republic of Kazakhstan]. (2020, Jun 29), (Vols. 350-VI). Retrieved from: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264 [in Russian].

ФУНКЦІОНУВАННЯ І РОЗВИТОК МЕХАНІЗМІВ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

УДК 351.74 : 342.922

[https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6\(18\)-215-222](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-215-222)

Лашкун Анастасія Ігорівна,

Начальник управління супроводження судових справ Східного міжрегіонального управління ДПС по роботі з великими платниками податків, 49031, м. Дніпро, пр-т. Олександра Поля, 57, e-mail: lashkun1@ukr.net, тел.: +380980381522 <https://orcid.org/0000-0003-0215-804X>

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ У СФЕРІ СПРАВЛЯННЯ ПОДАТКІВ

Анотація. Наукова стаття присвячена висвітленню принципам публічних послуг у сфері справляння податків. Розглядаються зміст принципів таких як: законність; оперативність та своєчасність; загальнодоступність правової та іншої необхідної інформації; неупередженість та справедливість; юридична відповідальність адміністративних органів та їх посадових осіб; юридична визначеність; зведення до раціонального мінімуму кількості документів та процедурних дій, що вимагаються для надання адміністративних послуг; постійний моніторинг якості надання публічних послуг у сфері справляння податків.

Принципи публічних послуг у сфері справляння податків – це основоположні за-сади, на яких ґрунтується процес діяльності суб'єктів публічної адміністрації щодо реалізації передбачених законом прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, забезпечення виконання обов'язків цих осіб у податковій та митній сферах, що має своїм результатом виникнення, зміну, припинення прав і обов'язків фізичної чи юридичної особи, і може відбуватися в одній із таких правових форм управління: виданням індивідуального акта управління або здійсненням інших юридично значущих дій. Зокрема, принцип зручності передбачає врахування інтересів та потреб споживачів послуг. Зручність включає: можливість вибору способу звернення за адміністративною послугою у сфері справляння податків і зборів, в тому числі забезпечення можливості звернення поштою, електронною поштою тощо; мінімізацію кількості інстанцій, залучених до надання послуги; максимальний обсяг та зручність для споживачів часу особистого прийому громадян, чітку визначеність цього часу та його реальне дотримання; відсутність черг або впорядкованість (організованість) особистого прийому громадян, використання механізмів попереднього запису, прозорості (нумерованої) черги тощо; зручний порядок оплати послуги (якщо послуга платна). Своєчасність як один із принципів публічних послуг у сфері справляння податків передбачає дотримання встановленого терміну надання послуги з орієнтацією на якнайшвидше вирішення справи. Орган, що надає адміністративну послугу, повинен враховувати законні інтереси особи щодо прискореного надання адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів.

Ключові слова: послуга, публічна послуга, зручність, принципи, принципи адміністративні послуги у сфері справляння податків і зборів.

Lashkun Anastasiia Ihorivna,

Head of the Department for Support of Judicial Cases of the Eastern Interregional Department of the State Tax Service for Work with Large Taxpayers, 49031, Dnipro, ave. Oleksandra Polya, 57, e-mail: lashkun1@ukr.net, tel.: +380980381522 <https://orcid.org/0000-0003-0215-804X>

CHARACTERISTICS OF THE PRINCIPLES OF PUBLIC SERVICES IN THE FIELD OF TAX COLLECTION

Abstract. The scientific article is devoted to the coverage of the principles of public services in the field of tax collection. The content of principles such as: legality; efficiency and timeliness; general availability of legal and other necessary information; impartiality and fairness; legal responsibility of administrative bodies and their officials; legal certainty; minimizing the number of documents and procedural steps required to provide administrative services; constant monitoring of the quality of public services in the field of tax collection.

The principles of public services in the field of tax collection are the basic principles on which the process of activity of subjects of public administration on realization of the rights and interests of physical and legal persons provided by the law, maintenance of performance of duties of these persons in the tax and customs spheres is based. as a result of the emergence, change, termination of rights and obligations of a natural or legal person, and may occur in one of the following legal forms of management: the issuance of an individual act of management or the implementation of other legally significant actions. In particular, the principle of convenience involves taking into account the interests and needs of consumers of services. Convenience includes: the ability to choose the method of applying for an administrative service in the field of collection of taxes and fees, including the possibility of applying by mail, e-mail, etc .; minimization of the number of instances involved in the provision of services; maximum volume and convenience for consumers of time of personal reception of citizens, clear definition of this time and its actual observance; absence of queues or orderliness (organization) of personal reception of citizens, use of mechanisms of preliminary registration, transparent (numbered) queue, etc .; convenient order of payment for the service (if the service is paid). Timeliness as one of the principles of public services in the field of tax collection involves compliance with the deadline for the provision of services with a focus on resolving the case as soon as possible. The body providing the administrative service must take into account the legitimate interests of the person regarding the accelerated provision of administrative services in the field of collection of taxes and fees.

Keywords: service, public service, convenience, principles, principles of administrative services in the field of taxes and fees.

Постановка проблеми. Принцип (від лат. *principium* – начало, основа) – це основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображують суттєві положення теорії вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації [1, с. 110]. Принципи права, зазначає М. І. Байтін, є тим, «на чому засноване формування, динаміка та дія права як демократичного або, навпаки, тоталітарного. Принципи права виражають те головне, основне у праві, тенденції його розвитку, те, на що право повинне бути націлене» [2, с. 5]. Термін «принцип» походить від латинського слова «*principium*», яке означає «начало», «основа».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. О. С. Мельничук стверджує, що принцип – це те, що лежить в основі певної теорії науки, внутрішнє переконання людини, основне правило поведінки [3, с. 547]. За В. І. Далем, слово «принцип» означає наукове чи моральне начало, основу, правило, від якого не відступають [4, с. 431].

Так, А. М. Колодій переконаний, що принципи права – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу. Принципи права спрямовують і надають синхронності усьому механізму правового регулювання суспільних відносин, досконалі-

ше за інших розкривають місце права в суспільному житті і його розвиток. Саме принципи права є критерієм законності і правомірності дій громадян і посадових осіб, адміністративного апарату і органів ДФС і за певних умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його культури і освіти [5, с. 27].

У контексті означеної тематики під принципами слід розуміти основоположні засади, на яких ґрунтується процес діяльності органів державної та місцевої влади щодо надання адміністративних послуг фізичним та юридичним особам.

Мета статті – висвітлення сутності принципам публічних послуг у сфері справляння податків..

Виклад основного матеріалу. Дослідник Ю. Ф. Кравченко метафорично називає принцип своєрідним променем прожектора, який висвітлює певну площину. Можна перебувати з одного боку цього променя, з іншого, зсередини, але не виходити за його межі [6, с. 204].

Так, у ст. 4 Закону України «Про адміністративні послуги» закріплено десять найбільш важливих взаємопов'язаних принципів, на яких має ґрунтуватися функціонування всієї системи адміністративних послуг і яким мають відповідати організація та порядок надання таких послуг, а саме: 1) верховенства права, у тому числі законності та юридичної визначеності; 2) стабільності; 3) рівності перед законом; 4) відкритості та прозорості; 5) оперативності та своєчасності; 6) доступності інформації про надання адміністративних послуг; 7) захищеності персональних даних; 8) раціональної мінімізації кількості

документів та процедурних дій, що вимагаються для отримання адміністративних послуг; 9) неупередженості та справедливості; 10) доступності та зручності для суб'єктів звернень [7]. Ці принципи базуються на відповідних нормах Конституції України та ч. 3 ст. 2 Кодексу адміністративного судочинства України.

Г. Г. Забарний, Р. А. Калюжний, О. В. Терещук, В. К. Шкарупа зазначають, що загальні принципи мають фундаментальне значення для всієї галузі адміністративного права. Вони виявляються і деталізуються в галузевих принципах адміністративного права, які, у свою чергу, поділяються на основні принципи та принципи формування й функціонування його окремих інститутів (наприклад, принципи державної служби, принципи адміністративної відповідальності, принципи адміністративної процедури тощо) [8, с. 15].

В. Б. Авер'янов, Ю. П. Битяк, В. В. Зуй стверджують, що загальні принципи українського адміністративного права, закріплені в Конституції України, конкретизуються і розвиваються в законодавчих та інших нормативно-правових актах. До них належать: 1) принцип пріоритету прав і свобод людини та громадянина; 2) принцип верховенства права та правового закону; 3) принцип рівності однорідних суб'єктів адміністративного права перед законом; 4) принцип демократизму; 5) принцип взаємної відповідальності суб'єктів публічної адміністрації і об'єктів публічного управління; 6) принцип гуманізму і справедливості у взаємовідносинах між суб'єктами публічної адміністрації та об'єктами публічного управління [9, с. 82].

Спеціальні галузеві принципи взаємопов'язані з принципами виконавчої діяльності публічної адміністрації. Принципи виконавчої діяльності – це потенційна основа формування галузевих принципів адміністративного права. Разом із тим варто зазначити, що в нормах адміністративного права принципи виконавчої діяльності постають у зміненому вигляді, набуваючи форми конкретних загальнообов'язкових вимог.

У сучасній українській науці адміністративного права однією з перших спроб визначення принципів адміністративного права сучасного етапу реформування науки та галузі адміністративного права на основі демократичних стандартів є пропонована Г. Й. Ткач класифікація, згідно з якою виділяються:

1) загальні принципи: принцип законності, принцип пріоритету прав та свобод людини і громадянина, принцип рівності громадян перед законом, принцип демократизму нормотворчості й реалізації права, принцип взаємної відповідальності держави і людини, принцип гуманізму і справедливості у взаємовідносинах між державою і людиною;

2) спеціальні принципи: принципи державної служби, принципи адміністративної відповідальності, принципи адміністративного процесу [10, с. 80–84].

Пропонуємо такий поділ принципів публічних послуг у сфері справляння податків:

- загальні (верховенства права; законності; рівності; відкритості та прозорості; оперативності та своєчасності; загальнодоступності правової та іншої необхідної інформації;

неупередженості та справедливості; юридичної відповідальності суб'єктів публічної адміністрації та їх посадових осіб, свободи вибору, системності, гуманізму, демократизму та науковості, територіально-галузевий, безперервності, цілеспрямованості, економічної доцільності, результативності, професійності, доступності, єдності, централізації (підпорядкованості), зручності, своєчасності та зонально-предметний; юридичної відповідальності суб'єктів публічної адміністрації та їх посадових осіб; свободи вибору; системності; гуманізму; демократизму; результативності; плановості; територіальності);

- спеціальні (якість надання адміністративних послуг; юридичної визначеності; зведення до раціонального мінімуму кількості документів та процедурних дій, що вимагаються для надання адміністративних послуг; впровадження нових організаційних форм надання адміністративних послуг (універсамів послуг, єдиних офісів тощо), більш зручних для фізичних та юридичних осіб; постійного моніторингу якості надання адміністративних послуг).

Принцип законності можна розглядати і як складову частину принципу верховенства права, і як окремих принцип [10, с. 82-83]. Найціннішим у ньому є саме вимога до рівня правового регулювання адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів. Тобто таке регулювання має здійснюватися законами. У Законі України «Про адміністративні послуги» принцип законності найбільш чітко виражено у ст. 5, за якою виключно законами встановлюються підстави для одержання адміністративних послуг у сфері справ-

ляння податків і зборів; суб'єкт надання послуг та відповідні його повноваження; перелік та вимоги до документів для отримання адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів; платність або безоплатність послуги; граничний строк надання; перелік підстав для відмови у наданні адміністративної послуги; перелік адміністративних послуг, що надаються в державі [7].

Принцип рівності означає формальну рівноправність – ідентичність обсягу прав і юридично санкціонованих можливостей учасників правовідносин, у нашому випадку – насамперед рівність суб'єктів звернення і суб'єктів публічних послуг у сфері справляння податків перед законом. Не менш важливе значення цього принципу у рівності різних суб'єктів звернення. Принцип віднаходить своє вираження у концептах формальної рівності, заборони дискримінації, відсутності необґрунтованих, безпідставних переваг чи привілеїв для якогось із суб'єктів звернення. У сфері надання публічних послуг принцип рівності суб'єктів звернення передбачає додержання вимоги обслуговувати відвідувачів у порядку черговості (в порядку «живої черги» чи з використанням електронної черги). Однакові чи однотипні послуги повинні надаватись на однакових умовах (щодо строків, переліку документів, оплати, змісту рішень) [5, с. 85-87].

Принцип відкритості та прозорості передбачає можливість насамперед для суб'єктів звернення – потенційних споживачів публічних послуг у сфері справляння податків – та всіх зацікавлених суб'єктів повсякчасно й оперативно отримувати всю повноту необхідних їм достовірних відомостей щодо функціонування системи

публічних послуг у сфері справляння податків[5, с. 87-88].

Так, принцип юридичної визначеності, що полягає у необхідності визначати безпосередньо у законодавчому акті видів адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів, а деякі процедури – як особливості надання публічних послуг у сфері справляння податків за місцем проживання (реєстрації) фізичних чи за юридичною адресою (місцем реєстрації) юридичних осіб.

Принцип результативності передбачає спрямованість підрозділів органів влади, що здійснюють надання публічних послуг у сфері справляння податків на позитивне вирішення справи. Результативність також передбачає орієнтацію на цілісність послуги, тобто отримання особою загальною очікуваного результату.

Принцип доступності передбачає фактичну можливість особи звернутися за отриманням адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів. Доступність включає: наявність інформації про орган, який надає відповідні послуги, її достатність (повноту) та коректність; різноманітність та доступність джерел такої інформації, в тому числі можливість отримання інформації телефоном, через мережу Інтернет; територіальну наближеність органу до споживачів послуг; можливість вільного (безперешкодного) доступу споживачів послуг у приміщення адміністративного органу; наявність та безкоштовність бланків та інших формулярів, необхідних для звернення за послугою, можливість отримання таких бланків із веб-сторінки органів публічної адміністрації; справедливий (обґрунто-

ваний) розмір плати за послугу (якщо послуга платна).

Принцип зручності передбачає врахування інтересів та потреб споживачів послуг. Зручність включає: можливість вибору способу звернення за адміністративною послугою у сфері справляння податків і зборів, в тому числі забезпечення можливості звернення поштою, електронною поштою тощо; мінімізацію кількості інстанцій, залучених до надання послуги; максимальний обсяг та зручність для споживачів часу особистого прийому громадян, чітку визначеність цього часу та його реальне дотримання; відсутність черг або впорядкованість (організованість) особистого прийому громадян, використання механізмів попереднього запису, прозорості (нумерованої) черги тощо; зручний порядок оплати послуги (якщо послуга платна).

Своєчасність як один із принципів публічних послуг у сфері справляння податків передбачає дотримання встановленого терміну надання послуги з орієнтацією на якнайшвидше вирішення справи. Орган, що надає адміністративну послугу, повинен враховувати законні інтереси особи щодо прискореного надання адміністративних послуг у сфері справляння податків і зборів.

Принцип оперативності й своєчасності публічних послуг у сфері справляння податків втілено у закріплених нормами Закону України «Про адміністративні послуги» численних вимогах до строків виконання тих чи інших дій [5, с. 88-90]. Оперативність означає, що справу має бути вирішено якомога швидше, у якомога коротший період часу, незважаючи на офіційно відведений на це строк. Тобто цей

принцип засуджує практику штучного й невмотивованого зволікання з прийняттям рішення у справі – до останнього дня чи іншого критично малого періоду часу у рамках відведеного законодавством строку. Вимога своєчасності означає, що справу має бути вирішено у передбачений законодавством строк, при цьому у період до настання обставин, коли втрачається сенс в отриманні суб'єктом звернення відповідної послуги.

Відповідно до п. 4 ч. 2 ст. 8 Закону України «Про адміністративні послуги» [7] інформаційна картка адміністративної послуги містить відомості про строк надання послуги. Згідно з п. 4 ч. 3 ст. 8 зазначеного Закону у технологічній картці адміністративної послуги також мають зазначатися строки виконання окремих етапів (дії, рішення) у рамках процедури розгляду справи про надання послуги. Питанням строків у даному Законі присвячено окрему ст. 10, яка і розкриває складники цього принципу. Приписи ч. 3 ст. 10 цього Закону визначають необхідність надання послуги у найкоротший строк та за мінімальної кількості відвідувань суб'єктом звернення, що є вимогою оперативності. Натомість норми ч. 1 і 2 ст. 10 Закону України «Про адміністративні послуги» про граничний строк надання послуги орієнтовані насамперед на вимогу своєчасності.

Законом України «Про адміністративні послуги» передбачено також організаційно-правові механізми реалізації даного принципу, з чітким визначенням повноважень: за п. 5 ч. 4 ст. 13 здійснення контролю за дотриманням суб'єктами надання адміністративних послуг термінів розгляду

справ та прийняття рішень належить до основних завдань адміністратора ЦНАП.

Висновки. Таким чином, принципи публічних послуг у сфері справляння податків – це основоположні засади, на яких ґрунтується процес діяльності суб'єктів публічної адміністрації щодо реалізації передбачених законом прав та інтересів фізичних і юридичних осіб, забезпечення виконання обов'язків цих осіб у податковій та митній сферах, що має своїм результатом виникнення, зміну, припинення прав і обов'язків фізичної чи юридичної особи, і може відбуватися в одній із таких правових форм управління: виданням індивідуального акта управління або здійсненням інших юридично значущих дій.

Тому порушення одного з них може привести до порушення інших. Якість надання публічних послуг досягається послідовним застосуванням усієї системи принципів і кожного з них окремо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шемшученко Ю. С. Юридична енциклопедія : у 6 т. К. : Укр. енцикл. 2004. Т. 6 : Т – Я. 768 с.
2. Байтин М. И. О принципах и функциях права: новые моменты. Правоведение. 2000. № 3. С. 4–15.
3. Мельничук О.С. Словник іншомовних слів. К., 1974. 776 с.
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 3. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1955. 556 с.
5. Тимошук В.П. Науково-практичний коментар до Закону України «Про адміністративні послуги». К.: ФОП Москаленко О.М. 392 с.

6. Кравченко Ю. Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави. Монографія. Харків, 2003. 245 с.

7. Про адміністративні послуги : Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 32. Ст. 409.

8. Забарний Г. Г., Калужний Р. А., Терешук О. В., Шкарупа В. К. Адміністративне право. Навчальний посібник. К. : Вид-во. Паливода А. В., 2001. – С. 15.

9. Авер'янов В. Б. Адміністративне право України : Академічний курс. Підручник. К. : Юридична думка, 2004. Т. 1 : Загальна частина. С. 80-84.

10. Ткач Г. Й. Принципи адміністративного права. Адміністративне право України. Академічний курс : в 2 т.: Юридична думка, 2007–2004. – Т. 1. 2007. 591 с.

REFERENCES:

1. Shemshuchenko Yu. S. (2004). Yurydychna entsyklopediia [Legal encyclopediac] : u 6 t. K. : Ukr. entsykl. 2004. T. 6 : Т – Ya. 768 p. . [in Ukrainian].

2. Baityn M. Y. (2000). O principah i funkciyah prava: novye moment [On the principles and functions of law: new moments]. Pravovedenie – Jurisprudence. № 3. P. 4–15. [in Ukrainian].

3. Melnychuk O.S. (1974). Slovnyk inshomovnykh sliv [Dictionary of foreign words]. K. 776 p. [in Ukrainian].

4. Dal V.Y. (1955). Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo yazyka [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian

Language]. T. 3. M.: Hos. yzd-vo ynostr. y nats. slov. 556 p. [in USSR].

5. Tymoshchuk V.P. Naukovo-praktychnyi komentar do Zakonu Ukrainy «Pro administratyvni posluhy» [Scientific and practical commentary to the Law of Ukraine «On Administrative Services»]. K.: FOP Moskalenko O.M. 392 p. [in Ukrainian].

6. Kravchenko Yu. F. (2003). Svoboda yak pryntsyyp demokratychnoi pravovoi derzhavy [Freedom as a principle of a democratic state governed by the rule of law.]. Monohrafiia – Monograph. Kharkiv. 245 p. [in Ukrainian].

7. Pro administratyvni posluhy [About administrative services]. (2012). Zakon Ukrainy vid 06.09.2012 № 5203-VI. Verkhovna Rada Ukrainy. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2013. № 32. St. 409. [in Ukrainian].

8. Zabarnyi H. H., Kaliuzhnyi R. A., Tereshchuk O. V., Shkarupa V. K. (2001). Administratyvne pravo. [Administrative Law]. Navchalnyi posibnyk – Tutorial. K. : Vyd-vo. Palyvoda A. V. P. 15. [in Ukrainian].

9. Averianov V. B. (2004). Administratyvne pravo Ukrainy : Akademichnyi kurs [Administrative Law of Ukraine: Academic Course]. Pidruchnyk – Textbook. K. : Yurydychna dumka, 2004. T. 1 : Zahalna chastyna. P. 80-84. [in Ukrainian].

10. Tkach H. Y. (2007). Pryntsyypy administratyvnoho prava. Administratyvne pravo Ukrainy. [Principles of administrative law. Administrative law of Ukraine]. Akademichnyi kurs – Academic course: v 2 t.: Yurydychna dumka, 2007–2004. T. 1. 591 p. [in Ukrainian].

Лопушинський Іван Петрович,

доктор наук з державного управління, професор, заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету; Бериславське шосе, 24, м. Херсон, Україна, 73008; тел.: (0552) 32-69-12; e-mail: doctordumetaua@meta.ua; <https://orcid.org/0000-0002-7460-7476>;

Філіппова Вікторія Дмитрівна,

доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету; Бериславське шосе, 24, м. Херсон, Україна, 73008; тел.: (0552) 32-69-12; e-mail: filippova_vd@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-8476-3341>

Плющ Руслан Миколайович,

доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри державного управління і місцевого самоврядування Херсонського національного технічного університету; Бериславське шосе, 24, м. Херсон, Україна, 73008; тел.: (0552) 32-69-12; e-mail: r.pliushch@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1135-1482>

РОЗБУДОВА В УКРАЇНІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ЯК МЕХАНІЗМ ЕФЕКТИВНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Анотація. У статті громадянське суспільство подається як інтегроване позначення всієї сукупності наявних у суспільстві відносин, що не є державно-політичними; показано, що громадянське суспільство є механізмом соціальної взаємодії, що складається із системи місцевого самоврядування, різних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації, які відносно автономні від держави; наводяться основні ознаки громадянського суспільства; розглядаються основні концепції громадянського суспільства; доведено, що процеси формування громадянського суспільства передбачають створення умов для реальної підтримки народної ініціативи та вільного волевиявлення громадян, що є запорукою побудови сучасної демократичної, правової, соціально орієнтованої держави, основною передумовою успішного здійснення суспільних реформ; аналізується ухвалена Президентом України Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки; розкриваються перспективи її впровадження на регіональному рівні (на прикладі Херсонської області).

Ключові слова: громадянське суспільство, державна влада, місцеве самоврядування, суспільні реформи, механізми державотворення.

Lopushynskiy Ivan Petrovich,

Doctor of Public Administration, Professor, Honored Worker of Education of Ukraine, Head of the Department of Public Administration and Local Self-Government, Kherson National Technical University; Berislavskoe highway, 24, Kherson, Ukraine, 73008; tel.: (0552) 32-69-12; e-mail: doctordumetaua@meta.ua; https://orcid.org/0000-0002-7460-7476;

Filippova Viktoriia Dmytrivna,

Doctor of Public Administration, Professor, Professor of the Department of Public Administration and Local Self-Government, Kherson National Technical University; Berislavskoe highway, 24, Kherson, Ukraine, 73008; tel.: (0552) 32-69-12; e-mail: filippova_vd@ukr.net; https://orcid.org/0000-0002-8476-3341

Pliushch Ruslan Mykolaiovych,

Doctor of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Professor of Public Administration and Local Self-Government Department, Kherson National Technical University; Berislavskoe highway, 24, Kherson, Ukraine, 73008; tel.: (0552) 32-69-12; e-mail: r.pliushch@gmail.com; https://orcid.org/0000-0003-1135-1482

BUILDING CIVIL SOCIETY IN UKRAINE AS A MECHANISM FOR EFFECTIVE STATE CREATION

Abstract. The article presents civil society as an integrated designation of the whole set of existing relations in society that are not state-political; it is shown that civil society is a mechanism of social interaction, consisting of a system of local self-government, various associations, social movements and public communication, which are relatively autonomous from the state; the main features of civil society are given; the basic concepts of civil society are considered. It is established that the potential of civil society institutions is not fully used by the executive authorities, local governments to provide social and other socially significant services. The low level of institutional development of civil society institutions, the lack of stable involvement of professional staff and financial and material resources, effective practices of partnership with public authorities, local governments and business remain problematic issues. Mostly active and efficient civil society institutions are concentrated in urban settlements and in rural areas where there is some economic activity. In most rural areas of the Kherson region, there is virtually no network of effective and capable civil society institutions. Taking into account the role of civil society in various spheres of public life, it is proved that the processes of forming civil society involve creating conditions for real support of people's initiative and free will of citizens, which is the key to building a modern democratic, legal, socially oriented state; the National Strategy for the Development of Civil Society in Ukraine for 2021-2026 approved by the President of Ukraine is analyzed; prospects of its implementation at the regional level are revealed (on the example of Kherson region).

Key words: civil society, state power, local self-government, social reforms, mechanisms of state formation.

Постановка проблеми. Становлення демократичної, правової та соціальної держави, закріплене статтею 1 Конституції України, тісно пов'язане з розвитком громадянського суспільства як сфери суспільної діяльності громадян, що об'єднуються для ухвалення спільних рішень, а також захисту прав та інтересів, досягнення спільного блага, у тому числі у взаємодії з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, політичними інститутами та бізнесом. Важливою ознакою сталості громадянського суспільства є функціонування інститутів громадянського суспільства, через які громадяни та суспільні групи забезпечують самоорганізацію, представництво, реалізацію і захист прав та інтересів. Партнерство між державою та громадянським суспільством є вагомим чинником реалізації демократичних цінностей, закріплених у положеннях Конституції України, зокрема щодо свободи та особистої недоторканності громадян, свободи слова і думки, свободи вираження поглядів і переконань, свободи світогляду і віросповідання, свободи об'єднання, участі громадян в управлінні державними справами тощо [5]. Ураховуючи роль громадянського суспільства в різних сферах суспільного життя, створення сприятливих умов для його розвитку та налагодження взаємодії з його інститутами є важливим завданням органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом до висвітлення різних проблем громадянського суспільства зверталися В. В. Кононенко та С. А. Лапшин (висвітлюють співвідношення в публічному управлінні громадянського суспільства та держави) [3], В. Крисаченко (досліджує стра-

тегії та стратегіями функціонування і розвитку громадянського суспільства в Україні) [10], А. Л. Тимчук, Н. В. Полторацька (розкривають теоретичні аспекти феномена «громадянське суспільство») [7], Тірбах Л. В., Г. В. Чабан (показують громадянське суспільство як елемент демократичності Української держави) [8], Є. Г. Цокур (розглядає тернистий шлях творення громадянського суспільства України) [9], Р. Шак (вивчає глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного світу) [10] та ін. дослідники. Водночас в українській науці державного управління досі відсутні публікації, видані після ухвалення Президентом України Національної стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2026 роки [5] та висвітлення перспективних кроків держави щодо його розбудови в Україні.

Формулювання мети дослідження. Саме тому метою нашої статті й стало висвітлення основних положень, закріплених у Національній стратегії розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2026 роки [5] та висвітленню перших кроків щодо її реалізації на регіональному рівні (на прикладі Херсонської області).

Викладення основного матеріалу. Як відомо, концепції громадянського суспільства своїм корінням сягають в античність (Платон, Аристотель), коли поняття суспільства, громади і держави практично повністю збігалися. Сучасне наукове трактування громадянського суспільства бере початок від концепції західних філософів Т. Гоббса, Г. Гроція, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо та ін., згідно з якою держава відповідно до «суспільного договору» отримує свою легітимність від громадянського су-

спільства і гарантує своїм громадянам індивідуальні права і свободи [1, с. 124-125].

За визначенням Енциклопедії державного управління, громадянське суспільство – інтегроване позначення всієї сукупності наявних у суспільстві відносин, що не є державно-політичними, такої сторони життєдіяльності суспільства та окремих індивідів, що перебуває поза сферою впливу держави, за межами її директивного регулювання й регламентації [2, с. 120-122].

Громадянське суспільство є механізмом соціальної взаємодії, що складається із системи місцевого самоврядування, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації, місцем соціальних дій, відносно автономних від держави.

Серед основних ознак громадянського суспільства можна навести такі: визнання головною цінністю суспільства людини, її інтересів, прав і свобод; рівноправність і захищеність усіх форм власності; економічна свобода громадян та їх об'єднань, інших суб'єктів виробничих відносин у виборі форм і здійсненні підприємницької діяльності; свобода і добровільність праці на основі вільного вибору форм і видів трудової діяльності; надійна та ефективна система соціального захисту кожної людини; ідеологічна і політична свобода, наявність демократичних інститутів і механізмів, що забезпечують кожній людині можливість впливати на формування і здійснення державної політики [2, с. 120].

Як відомо, однією із головних умов забезпечення соціально-політичної стабільності в будь-якій державі є належний розвиток громадянського суспільства. Саме тому згідно із Законом України від 19 червня 2003 року

№ 964- IV «Про основи національної безпеки України» створення громадянського суспільства в нашій державі віднесено до пріоритетних національних інтересів.

Упродовж 2016-2020 років кількість інститутів громадянського суспільства в Україні суттєво зростає. За даними Державної служби статистики України відбулося збільшення кількості юридичних осіб за організаційно-правовими формами господарювання: громадські організації – на 22 149 (з 70 321 станом на 1 січня 2016 року до 92 470 станом на 1 січня 2021 року), громадські спілки – на 1 122 (з 753 до 1 875 відповідно), благодійні організації – на 4 428 (з 15 384 до 19 812 відповідно), релігійні організації – на 3 390 (з 23 261 до 26 651 відповідно), творчі спілки (інші професійні організації) – на 38 (з 279 до 317 відповідно), професійні спілки та їх об'єднання – на 2 392 (з 26 321 до 28 713 відповідно), органи самоорганізації населення – на 234 (з 1 415 до 1 649 відповідно) [5].

Правові засади державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства закладено в Конституції України, законах України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про місцеве самоврядування в Україні», а також у законах України, що визначають правовий статус та засади діяльності інститутів громадянського суспільства, а саме у законах України «Про громадські об'єднання», «Про благодійну діяльність та благодійні організації», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності», «Про свободу совісті та релігійні організації», «Про професійних творчих працівників та

творчі спілки», «Про органи самоорганізації населення» та інших.

Окремі завдання, пов'язані з розвитком громадянського суспільства, відбито в тому числі в Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119, Державній стратегії регіонального розвитку на 2021 – 2027 роки, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695, Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 року № 710-р.

З метою систематизації роботи щодо розвитку громадянського суспільства 27 вересня 2021 року Президент України видав Указ, яким затвердив Національну стратегію розвитку громадянського суспільства на 2021 – 2026 роки, спрямовану на визначення комплексу взаємопов'язаних стратегічних завдань діяльності держави у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства до 2026 року [5].

Як зазначається в Стратегії, «в основі діяльності держави у сфері сприяння розвитку громадянського суспільства є повага до його автономії. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, уникаючи втручання у формування та діяльність інститутів громадянського суспільства, повинні створювати сприятливі умови для розвитку громадських ініціатив, використовувати прозорі механізми підтримки діяльності інститутів громадянського суспільства та впроваджувати інструменти громадської участі в ухваленні та реалізації владних рішень» [5].

Діяльність держави в означеній сфері має ґрунтуватися на підході «жодних

рішень для громадянського суспільства без громадянського суспільства» та співпраці органів державної влади, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства на всіх етапах: проведення аналізу стану реалізації державної політики у відповідній сфері та визначення тенденцій, виокремлення проблем, вироблення варіантів їх розв'язання, розроблення проектів рішень, їх імплементації та моніторингу реалізації, оцінювання результативності [5].

З метою створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства та налагодження дієвої взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади, органами місцевого самоврядування на засадах партнерства, забезпечення додаткових умов для задоволення суспільних інтересів з використанням різноманітних форм демократії участі, громадської ініціативи та самоорганізації 07 грудня 2021 року колегія Херсонської обласної державної адміністрації схвалила проект обласної цільової програми сприяння розвитку громадянського суспільства на 2022 – 2026 роки, що буде винесений на розгляд чергової сесії Херсонської обласної ради [6].

Проект програми розроблено управлінням внутрішньої та інформаційної політики Херсонської обласної державної адміністрації відповідно до Указу Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021 «Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021 – 2026 роки» [5], постанов Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 року № 996 «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» (зі змінами) та від 12 жовт-

ня 2011 р. № 1049 «Про затвердження Порядку проведення конкурсу з визначення програм (проектів, заходів), розроблених інститутами громадянського суспільства, для виконання (реалізації) яких надається фінансова підтримка» (зі змінами).

Проект обласної програми спрямовано на створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, застосування та поширення різних форм участі жителів Херсонщини в управлінні державними справами та справами територіальних громад, налагодження дієвої взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадськості.

Як відомо, потенціал інститутів громадянського суспільства (далі – ІГС) не повною мірою використовується органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування для надання соціальних та інших суспільно значущих послуг. Проблемним питанням залишається і низький рівень інституційного розвитку ІГС, відсутність стабільного залучення професійних кадрів та фінансових і матеріальних ресурсів, дієвих практик партнерства з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, бізнесом.

Переважно активні та дієві ІГС сконцентровано в міських поселеннях та в сільських територіях, у яких спостерігається певна економічна активність. У більшій частині сільської місцевості Херсонської області фактично відсутня мережа дієвих та спроможних ІГС.

Окрім того, спостерігається низька обізнаність серед населення області про механізми реалізації свого права на участь в управлінні державними справами та вирішення питань міс-

цевого значення. До наявних практик участі громадськості у формуванні та реалізації державної, регіональної та місцевої політики спостерігається значна недовіра. Рівень громадянської культури та культури участі громадськості через різноманітні форми місцевої демократії залишається на досить низькому рівні.

Міжсекторальна співпраця органів державної влади, органів місцевого самоврядування, бізнес-організацій та ІГС на рівноправних засадах та з урахуванням спроможностей, ролі та призначення кожного із партнерів фактично нерозвинена. Наявні позитивні приклади такої співпраці скоріше засвідчують їх винятковість, ніж стали практику.

Вирішення вищезазначеної проблематики, пов'язаної з розвитком громадянського суспільства в Херсонській області, передбачається шляхом ужиття низки заходів з боку місцевих органів виконавчої влади та їх структурних підрозділів, органів місцевого самоврядування спільно з ІГС щодо:

- створення належних умов для інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства;
- забезпечення ефективних процедур участі громадськості у формуванні та реалізації державної та регіональної політики, вирішенні питань місцевого значення;
- синергії зусиль органів влади, бізнесу та громадянського суспільства для соціально-економічного розвитку області [6].

Програма передбачає засоби та методи, які базуються на інтеграції зусиль та ресурсів ІГС та влади щодо створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства в Херсонській області:

- формування системи інституційної підтримки ІГС в реалізації ними соціально значущих проєктів, програм, ініціатив;

- проведення широких інформаційно-просвітницьких кампаній;

- підготовка та підвищення кваліфікації активістів ІГС, громадських активістів, органів самоорганізації населення;

- запровадження кращих практик залучення громадськості до формування та реалізації державної та регіональної політики, вирішення питань місцевого значення;

- розроблення та запровадження (за погодженням з Координаційною радою при Херсонській облдержадміністрації) конкурсних механізмів фінансової підтримки за рахунок коштів обласного та місцевих бюджетів ІГС в реалізації ними соціально значущих проєктів, програм, наданні соціальних послуг;

- розширення сфер застосування державно-приватного партнерства за участю ІГС;

- розроблення та запровадження системного моніторингу та оцінки стану розвитку ІГС в Херсонській області, рівня задоволеності різних соціальних груп якістю соціальних послуг, їх доступністю;

- проведення досліджень з різних аспектів розвитку громадянського суспільства в області, визначення потреб в соціальних послугах та різних аспектів розвитку громадянського суспільства;

- створення (за погодженням з Координаційною радою при облдержадміністрації) дієвого механізму контролю впровадження та реалізації програми, дотримання критеріїв надання фінансової та ресурсної підтримки ІГС, прозорості та підзвітності,

як ключових принципів міжсекторального партнерства [6].

Завданнями програми є:

1. Створення належних умов для рівномірного розвитку мережі ІГС, волонтерського руху в усіх районах області та містах обласного значення, особливо в сільській місцевості, зокрема аналіз статутів територіальних громад на предмет розвитку ІГС та сприяння в підготовці програм розвитку ІГС на рівні територіальних громад та районів Херсонської області.

2. Забезпечення належного визнання та інформування про внесок ІГС в соціально-економічний розвиток області, територіальних громад.

3. Поліпшення рівня компетенції громадських активістів, молоді, жителів сільської та віддаленої місцевості щодо участі в управлінні державними справами, вирішенні питань місцевого значення з використанням різноманітних форм демократії участі та самоорганізації, запровадження освітніх та менторських програм.

4. Поліпшення якості, доступності, відкритості та ефективності проведення консультацій з громадськістю в процесі ухвалення рішень органами державної влади, органами місцевого самоврядування, зокрема організація навчання для державних службовців щодо впровадження консультацій з громадськістю.

5. Популяризація кращих практик міжсекторального партнерства та потенціалу соціального підприємництва.

6. Щорічний аналіз ефективності заходів програми, з метою їх якісного корегування [6].

Висновки

В основі ідеї громадянського суспільства лежить питання відносин людини з політичною владою, суспіль-

ства з державою. Ця проблема завжди перебувала в центрі філософської і політичної думки. Так, ще Платон і Аристотель, хоча й ототожнювали суспільство з державою, але водночас розглядали питання взаємовідносин людини і влади в контексті аналізу різних форм державного правління. Саме ж поняття «громадянське суспільство» з'явилося лише у XVIII ст., зокрема у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо та ін., причому в різні часи в це поняття вкладався неоднаковий зміст. Громадянське суспільство є механізмом соціальної взаємодії, що складається із системи місцевого самоврядування, різноманітних об'єднань, суспільних рухів і публічної комунікації, місцем соціальних дій, відносно автономних від держави. Наразі органи державної влади та органи місцевого самоврядування, уникаючи втручання у формування та діяльність інститутів громадянського суспільства, повинні створювати сприятливі умови для розвитку громадських ініціатив, використовувати прозорі механізми підтримки діяльності інститутів громадянського суспільства та впроваджувати інструменти громадської участі в ухваленні та реалізації владних рішень. З метою створення сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства та налагодження дієвої взаємодії інститутів громадянського суспільства з органами державної влади, органами місцевого самоврядування на засадах партнерства, забезпечення додаткових умов для задоволення суспільних інтересів з використанням різноманітних форм демократії участі, громадської ініціативи та самоорганізації Президентом України було затверджено Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні

на 2021 – 2026 роки [5], на виконання якої розроблено регіональні програми, у тому числі і на Херсонщині [6], що мають забезпечити ефективні процедури участі громадськості у формуванні та реалізації державної, регіональної політики та вирішення питань місцевого значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. К.: НАДУ, 2010. 820 с.
2. Енциклопедія державного управління: у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – К.: НАДУ, 2011. Т. 1: Теорія державного управління / наук.-ред. колегія В. М. Князев (співголова), І. В. Розпутенко (співголова) та ін. 2011. 748 с.
3. Кононенко В. В., Лапшин С. А. Громадянське суспільство та держава: співвідношення в публічному управлінні. Державне управління: удосконалення та розвиток, 2021. № 8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2020_8_3.
4. Крисаченко В. Громадянське суспільство в Україні: стратегії та стратегієми функціонування і розвитку. Українознавство, 2021. № 1. С. 121-140. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2021_1_19.
5. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року №487/2021. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4872021-40193>
6. Про проєкт обласної цільової програми сприяння розвитку громадянського суспільства на 2022-2026 роки: рішення колегії Херсонської обласної державної адміністрації від 08 грудня 2021 року № 47. URL: Поточний архів Херсонської обласної державної адміністрації за 2021 рік.

7. Тимчук А. Л., Полторацька Н. В. Теоретичні аспекти феномена «громадянське суспільство». Аспекти публічного управління, 2019. Т. 7, № 12. С. 105-113. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2019_7_12_13.

8. Тірбах Л. В., Чабан Г. В. Громадянське суспільство як елемент демократичності Української держави. Економічний вісник університету, 2020. Вип. 46. С. 132-138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2020_46_17

9. Цокур Є. Г. Громадянське суспільство України: тернистий шлях творення. *Politology bulletin*, 2020. Iss. 84. С. 147-156. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2020_84_13.

10. Шак Р. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного світ. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки, 2021. Т. 8, № 2. С. 108-115. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2021_8_2_18

REFERENCES:

1. Kovbasiuka, Yu. V. , Troshchynskoho, V. P., Surmina, Yu. P. (2010). *Entsyklopedychnyi slovnyk z derzhavnoho upravlinnia [Encyclopedic Dictionary of Public Administration]*. K.: NADU [in Ukrainian]

2. Kovbasiuka, Yu. V. (2011). *Entsyklopediia derzhavnoho upravlinnia [Encyclopedia of Public Administration]*. K.: NADU [in Ukrainian]

3. Kononenko, V. V., Lapshyn, S. A. (2021). Hromadianske suspilstvo ta derzhava: spivvidnoshennia v publichnomu upravlinni [Civil society and the state: the relationship in public administration]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok – Public administration: improvement and development*, 8, Retrived from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2020_8_3. [in Ukrainian]

4. Krysachenko, V. (2021). Hromadianske suspilstvo v Ukraini: stratehii ta stratehemy funktsionuvannia i rozvytku [Civil society in Ukraine: strategies and strategies of functioning and development]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainian Science*, 1, 121-140 Retrived from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukr_2021_1_19. [in Ukrainian]

5. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Natsionalnu stratehiiu spriyannia rozvytku hro-

madianskoho suspilstva v Ukraini na 2021-2026 roky» [The Decree of the President of Ukraine «On the National Strategy for Civil Society Development in Ukraine for 2021-2026»]. (n.d.). www.president.gov.ua. Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/4872021-40193> [in Ukrainian].

6. Rishennia kolehii Khersonskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii «Pro proiekt oblasnoi tsilovoi prohramy spriyannia rozvytku hromadianskoho suspilstva na 2022-2026 roky» [The decision of board of the Kherson regional state administration «About the project of the regional target program of assistance to development of civil society for 2022-2026»]. Retrieved from Potochnyi arkhiv Khersonskoi oblasnoi derzhavnoi administratsii za 2021 rik. [in Ukrainian]

7. Tymchuk, A. L., Poltoratska, N. V. (2019). Teoretychni aspekty fenomena «hromadianske suspilstvo» [Theoretical aspects of the phenomenon of «civil society»]. *Aspekty publichnoho upravlinnia – Aspects of public administration*, 7, 12, 105-113 Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/aplup_2019_7_12_13. [in Ukrainian]

8. Tirbakh, L. V., Chaban, H. V. (2020). Hromadianske suspilstvo yak element demokratychnosti Ukrainskoi derzhavy [Civil society as an element of democracy of the Ukrainian state]. *Ekonomichnyi visnyk universytetu – Economic Bulletin of the University*, 46, 132-138 Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecvu_2020_46_17 [in Ukrainian]

9. Tsokur, Ye. H. (2020). Hromadianske suspilstvo Ukrainy: ternystyi shliakh tvorennya [Civil society of Ukraine: a thorny path of creation]. *Politology bulletin – Politology bulletin*, 84, 147-156 Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pv_2020_84_13 [in Ukrainian]

10. Shak, R. (2021). Hlobalne hromadianske suspilstvo yak fenomen suchasnoho svit [Global civil society as a phenomenon of the modern world]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika». Seria : Yurydychni nauky – Bulletin of the National University «Lviv Polytechnic». Series: Legal Sciences*, 8, 2, 108-115 Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnulpurn_2021_8_2_18 [in Ukrainian]

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Науково-дослідний центр судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України, із 2004 року – єдина у світі державна спеціалізована установа, яка здійснює науково-дослідну діяльність і судово-експертну діяльність з питань інтелектуальної власності на всій території України.

ЦЕНТР ПРОВОДИТЬ (30 атестованих судових експертів):

- СУДОВІ ЕКСПЕРТИЗИ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ;
- КОМП'ЮТЕРНО-ТЕХНІЧНІ ЕКСПЕРТИЗУ;
- ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНІ ЕКСПЕРТИЗИ;
- СУДОВО-ЕКОНОМІЧНІ ЕКСПЕРТИЗИ;
- ТОВАРОНАВЧІ ЕКСПЕРТИЗИ.

ЦЕНТР Є СУБ'ЄКТОМ ОЦІНОЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (СОД), ПРОВОДИТЬ ОЦІНКУ МАЙНОВИХ ПРАВ, А ТАКОЖ РЕЦЕНЗУВАННЯ ЗВІТІВ ПРО ТАКУ ОЦІНКУ.

КОМПЕТЕНТНІСТЬ. ДОСВІД. АВТОРИТЕТ.

КОНТАКТИ ЦЕНТРУ:

<http://www.intelect.org.ua/>

01133, м. Київ, бульвар Лесі Українки, 26, оф. 501.

М. «Печерська» (100 м)

тел.: (044) 221 12 45; (044) 221 12 46

e-mail: intelect.ndc@gmail.com

Наукові перспективи
Видавнича група

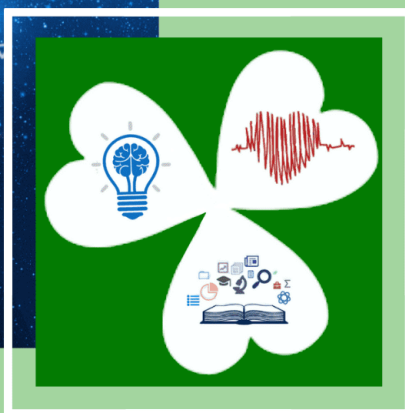
Редакція ВТ
"Наукові перспективи"

Запрошує опублікувати свій науковий здобуток у фаховому електронному журналі

ПЕРСПЕКТИВИ ТА ІННОВАЦІЇ НАУКИ

Журналу присвоєно категорію "Б" із

ПСИХОЛОГІЇ ТА ПЕДАГОГІКИ

**Матеріали
приймаються на
електронну пошту
до 15.01.2022**

- ✉ NAUKOVI.PERSPECTUVU@UKR.NET
- 🌐 [HTTP://PERSPECTIVES.PP.UA](http://PERSPECTIVES.PP.UA)
- ☎ 38 (063) 951-78-55

МИ ПОЛЕГШИМО
ВАШУ НАУКОВУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Наукові перспективи

ВИДАВНИЧА ГРУПА

Друзі!

Під час новорічних свят хочеться ділитись радістю. Видавнича група *"Наукові перспективи"* бажає поділитись своїм святковим настроєм та протягом всього святкового періоду робити маленькі сюрпризи. (акції, знижки), які полегшать Вашу наукову діяльність.

Долучайтеся до наших соціальних мереж у Facebook та Telegram щоб не пропустити можливість взяти участь у наших святкових акціях.

На Вас чекає багато корисної інформації!

**З ПОВАГОЮ,
ВИДАВНИЧА ГРУПА
*"Наукові перспективи"***

[HTTP://PERSPECTIVES.PP.UA](http://perspectives.pp.ua)

Раді Вам повідомити, що журналу
**Наукові інновації
та передові технології**
ПРИСВОЄНО КАТЕГОРІЮ "Б" ІЗ ПРАВА
(наказ Міністерства освіти і науки України від 30.11.2021 № 1290)

СЕРІЇ ЖУРНАЛУ:
"ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ"
"ЕКОНОМІКА"
"ПРАВО"
"ПЕДАГОГІКА"
"ПСИХОЛОГІЯ"

Надсилайте матеріали на електронну адресу

NAUKOVI.PERSPECTUVU@UKR.NET

МАТЕРІАЛИ ПРИЙМАЮТЬСЯ ДО: **05.01.2022**

Наукові перспективи
Видавнича група

CHRISTMAS

SALE

MERRY
Christmas

HAPPY NEW YEAR

-10%

ДРУКОВАНЕ ВИДАННЯ

"Наукові перспективи"

ОСТАННІЙ НОМЕР ЦЬОГО РОКУ

Матеріали
приймаються на
електронну пошту
до **25.12.2021**

✉ NAUKOVI.PERSPECTUVU@UKR.NET

🌐 [HTTP://PERSPECTIVES.PP.UA](http://PERSPECTIVES.PP.UA)

☎ 38 (063) 951-78-55

**«ЛІРА-К»
ВИДАВНИЦТВО**

lira-k.com.ua

Видавничі проєкти видавництва «Ліра-К»

- ✓ Видаємо наукову, навчальну, художню літературу;
- ✓ Комплектування бібліотек художньою, навчальною, програмною літературою всіх видавництв України;
- ✓ Бібтехніка власного виробництва;
- ✓ Бланкова продукція;
- ✓ Поліграфічні послуги.

ТОВ «Видавництво Ліра-К»
у співпраці з ДНУ «Книжкова палата України імені Івана Федорова» та провідними фахівцями галузі, пропонує книги з бібліотечної справи та Універсальну десяткову класифікацію.

Повна версія УДК

УНІВЕРСАЛЬНА ДЕСЯТКОВА КЛАСИФІКАЦІЯ
Александрова-Почка

УНІВЕРСАЛЬНА ДЕСЯТКОВА КЛАСИФІКАЦІЯ

Для малих бібліотек та бібліотек з обмеженим фінансуванням пропонуємо скорочену але повнофункціональну версію УДК

Оскільки для функціонування бібліотек потрібна якісна сучасна «бібліотечна техніка» видавництвом «Ліра-К» відповідно до стандартів бібліотечної справи, було розроблено та впроваджено у виробництво продукцію найкращої якості. Наша «бібтехніка» виробляється з найкращих матеріалів та має найбільший серед аналогів термін використання без втрати якості (підтримувани, роздільники).

Видавництво Ліра-К презентує художні та науково-популярні видання. Особливістю даного проєкту в тому, що ми видаємо маловідомі твори, твори молодих та талановитих авторів та твори, що раніше не видавалися. Завдяки чому читач завжди отримує нові та цікаві книги. Наш проєкт надає можливість видати свою першу книгу авторам початківцям. Усі книги видаються швидко та за рахунок видавництва.

Видавництво запрошує усіх авторів до співпраці – це можливість презентувати ваші твори.

Видавництво пропонує навчальну, наукову, нормативну та довідкову літературу з усіх галузей знань.

Оскільки майбутнє творять освічені та всебічно розвинені громадяни, наш колектив докладє максимум зусиль для видання наукової літератури, що використовується в навчальному процесі закладів вищої освіти та буде корисною всім хто прагне до засвоєння нових знань у професійній діяльності. Оскільки книги видаються без затримок та постійно оновлюються, читачі отримують актуальні знання.

Усім авторам якісних посібників ми пропонуємо видання за рахунок видавництва та взаємовигідні умови співпраці.

Власна сучасна друкарня забезпечує швидке та якісне видання книг для вчасного виконання усіх замовлень. Тісно пов'язаний процес додрукарської підготовки та безпосереднього виготовлення книги дає можливість досягти оптимальної якості та вартості. Концентрація усіх видавничих процесів у одному місці дає можливість оперативно реагувати на потреби ринку та замовників пропонуючи індивідуальний підхід до кожного замовлення. Відповідно до вимог сучасного ринку ми пропонуємо з незмінною якістю будь-які тиражі. Це дає нам змогу оперативно друкувати книги, журнали, збірники конференцій, сертифікати, дипломи та багато іншого. Вам точно сподобається наш сервіс, враховуючи повний додрукарський цикл з присвоєнням УДК, ISBN, розсилком обов'язкових примірників та рекламною підтримкою ваших видань.

Чекаємо Ваших замовлень.

НАШІ КОНТАКТИ:
«Видавництво Ліра-К»
ФОНД 03142, м. Київ, вул. В. Стуса, 22/1
Тел.: (044) 450-00-55, 247-93-37; 228-81-12
Моб.: (050) 462-93-48, (063) 247-93-37, (067) 820-84-77
Факс: (044) 450-00-55
Ел. пошта: lira-k@ukr.net (відділ збуту);
zv_lira@ukr.net (редакція)

Інтернет книгарня: <http://lira-k.com.ua/>

Електронне наукове видання

**ЕКСПЕРТ:
ПАРАДИГМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК
І ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ**

EXPERT: PARADIGM OF LAW
AND PUBLIC ADMINISTRATION

№ 6 (18) – грудень 2021

Формат 70x100¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 19,33. Обл.-вид. арк. 18,25.